

CASTELAR EMIL.

A
MŰVÉSZET, VALLÁS

ÉS
A TERMÉSZET
OLASZORSZÁGBAN.

IRTA
CASTELAR EMIL.

FORDITOTTA
SZATHMÁRY GYÖRGY.

BUDAPEST,
AZ ATHENAEUM TULAJDONA.

1874.

Budapest, 1874. Nyomatott az *Athenaeum* nyomdájában.

Castelar Emil.

Jelen munka szerzőjét mutatjuk be az olvasónak: Castelar Emilt, kit gyenge tollunk jellemezni »csak kételkedve mer.« Egy pillantás arczképére meg fog győzni arról, hogy Castelar a népszónok, tanár, törvényhozó, miniszter, író, aesthetikus, bölcsész, szónok, történész, költő és köztársasági elnök a merész, fenkölt eszmék lánglelkű bajnoka. És művei, szónoklatai teljes mérvben igazolják a hatást, mit arczképének szemlélete ébreszt. »Hatalmas feje — mondja egy élet- és jellemrajz írója — sajátosan méla kifejezéssel bír; nagy kék szemei vallásosság- és ábrándosságtól sugárzanak s egész arcza kevés férfias jelleggel bírna hatalmas bajuszának segélye nélkül. Hangja csengő, terjedelmes és rendkívül hajlékony, ékesszólása elragadó, szónoki fordulatok igen szerencsések, szókötése világos, gyakran virágos. Mint parlamenti és népszónoknak mai nap talán nincs párja a földön. Kedélye szelid, a vérontást gyűlöli. Diszére válik nem csak hazájának, hanem az egész emberiségnek.« — Egy másik biographusa Castelarnak, így nyilatkozik róla: »Ő a világ

II

legékesen szólóbb republikánusa, a spanyol faj egyik legkitünőbb képviselője. Termetre nézve közepszerű, de mozgásának elevenessége és eleganciája, valódi spanyolt tüntet föl, noha hideg és kiálló homloka inkább az észak gondolkozó faját, mint a dél hevesvérű férfiat látszik elárulni. Lángoló nagy kék szemei hiven fejezik ki keblének tüztét, mind az által galambkedélyének jóakaró sugarait is feltalálhatni bennök. Hangjában sok ércz van s eltekintve a beszédeiben levő nagy eszméktől és gondolatoktól, szívet nyerő csengésű előadásával valóságos enthusiasmusba hozza hallgatóit. Arczkifejezése szelid és megnyerő, tartása nem feszes és midőn a szószékre lép, egy próféta alakjává szellemül át.«

De ismerkedjünk meg változatos, zaklatott és eseménydús életének történetével. Castelar Cadixban született 1832-ben. Atyját szabadelvűsége miatt hosszú időre száműzte a spanyol abszolút kormány s így a fiatal Castelár mondhatni, már bölcsőjében szívta magába a szabadság és függetlenség eszméit. Nemsokára, 1839-ben meghalt atyja s Castelárnak a legnagyobb nélkülözéssel kellett küzdeni, hogy tanulmányait folytassa, melyeket Alicantében kitünő sikerrel be is fejezett. 1848-ban Madridba költözött, hol írói munkásságával tartotta fenn magát, mint egy kis lap szerkesztője; hirnévre mind az által csak 1854-ben tett szert, azon korszakban, midőn egész Spanyolországot a szabadságra törekvés oly izgalomban tartotta. A madridi Oriente színházban épen egy népgyűlés volt, melyen Castelar oly hatalmas,

gyűjtő szónoklatot tartott, hogy másnap már egész Spanyolország ismerte nevét. A legtekintélyesebb lapok elhalmozták dicséretekkel s az »Espana« többi közt ezt írta róla: »Arra van hivatva, hogy legnagyobb szónokaink helyébe lépjen.« A jóslat beteljesült, mert Castelar jelenleg nem csak hazájának legünnepeltebb szónoka, úgy hogy még ellenségei is »aranyszáju«-nak nevezik, hanem az egész művelt világon is csak igen kevesen vannak, kik vele megmérkőzhetnének. Castelar e szerint, midőn hírnevét megalapította, csak 22 éves volt. Nem sokára pályázat útján a kritika és bölcsészeti történelem tanára lett a madridi egyetemen s előadásait a fiatalság a legnagyobb lelkesedéssel hallgatta, a tanterem, midőn praelegált, mindig szorongásig megtelt. A szép, szabatos, folyékony előadás tekintetében, mely annyi parlamenti babért fűzött homlokára, sokat használt neki a tanszék.

Azonban a tanszék nem volt szabad, a hivatalos tanrendszer megtiltotta neki, hogy gondolatainak szabad kifejezést adjon; hanem annál inkább teheté ezt a spanyol irodalmi társulatban, az »Athenaeum«-ban, hol több rendbeli felolvasásokat és értekezéseket tartott »A kereszténység öt első századainak civilizációjáról.« A hatás, melyet ez által gyakorolt, leirhatatlan. Valahányszor értekezést tartott, a hallgatóság úgy szólva ostrommal foglalta el a termet.

Tanárrá lételeivel esik össze tulajdonképeni irodalmi működésének kezdete is. Ez idő tájban adta

IV

ki tanulmányait s felolvasásait négy kötetben s irt egy jeles munkát a politikai bölcészetről, kijelölván az irányt melyben hazájának haladni kell, ha nem akarja, hogy anarchiában vagy a despotismus nyomása alatt elpusztuljon. Egyetemi tanár korában irt még egy jeles munkát a spanyol demokratia keletkezése és fejlődéséről, — sok ismerettel és alapossggal. Irodalmi munkásságának gyűmölcse »Egy sziv története« czimű regény, mely legközelebb magyarra is lefordítottatott. Van Castelarnek egy »Republikánus káté-ja is; mely rövid kérdések- és feleletekben a köztársasági és demokratikus elvek quintessentiáját foglalja magában.

Az ötvenes évek végén alapította a »Democratia« czimű lapot. Midőn 1864-ben Krisztina királynő meglátogatta leányát Madridban, Castelar említett lapjában egy cikket irt, mely e jóslatszerű szavakkal végződött: »Sem leánya, sem unokái, asszonyom, nem fogják a halál álmát az Escuriál pantheonjában aludni.« Megindított aztán egy cikksorozatot a reactionarius uralkodó családkról, melyben kimutatta, miként buktak meg azon dynasztiák, melyek a szabadsággal, a nemzet aspiratioival ellentétbe helyezték magokat. Természetes, hogy Castelar működése által magára vonta Izabella kormányának gyűlöletét. Izabella mielőtt üldözőbe vette, meg akarta őt nyerni. Minő győzelem lett volna rá nézve, ha sikerül a fiatal tribunt kormánya részére megnyerni! De Castelar nem tántorodott el. Tiszteletteljesen, de nyíltan és férfiasan

megmondá a királynőnek, hogy ő Spanyolország nagysága- és függetlenségeért küzd, s hogy a kormány csak a spanyol haza romlását idézi elő.

E naptól kezdve aztán szakadatlan és rendszeres üldözéseknek lett kitéve Castelar. Narvaez elmozdította őt a tanszékről, melyet pályázat útján nyert meg, lapja pedig összeroskadt a pénzbírságok súlya alatt. Hanem ez üldözések még jobban acélozták a magasra törő és magasra született férfit.

Kitört az 1866-ki forradalom, mely Castelárt a küzdők első soraiban találta; de a forradalom nem érvén célját, száműzetett s in contumaciam halálra ítéltetett. Ez idő alatt utazásokat tett külföldön, nevezetesen Német- és Franciaországban, Angliában, Svájcban és Olaszországban. Csak 1869-ben, Izabella végleges bukása után térhetett vissza hazájába s ekkor írta meg jelen munkáját. Az okok, melyek miatt s a körülmények között, melyek külföldön s nevezetesen Olaszországban kellett tartózkodnia, könnyen megfoghatóvá teszik a keserű hangot, a folytonos reflexiókat s szellemének magas röptét, melyekkel »A művészet, vallás és a természet Olaszországban« című könyvében találkozunk. Nagyobb mérvű szereplése és tényleges befolyása hazája sorsának intézésére még csak ezután kezdődik.

Az ország több részében képviselőnek megválasztatván, az 1869—70-ki alkotmányozó gyűlésen tartott nagy szabásu szónoklatai által hervadhatlan parlamenti babérokat fűzött homlokára. A vallásszabadságról (1869. ápril 12-én), a lelkiismereti szabad-

VI

ságról (1869. május 5-én,) az elidegeníthetlen emberi jogokról (1869. jun. 25-én), a rabszolgaság ellen, a köztársaság mellett*) s a Bourbonok ellen e törvényhozási periodusban tartott beszédei mind meg annyi remekművei a politikai szónoklatoknak. Beszédei legtöbb európai nyelvre le vannak fordítva s némely beszéde német fordításban két sőt, négy kiadást is ért. Mint legmonumentálisabb beszédeinek itt fölem-
litett tárgyaiból látszik, Castelar világmozgató, az emberiséget minden rétegeiben átjáró nagy eszméket tárgyal, melyek magasztosságának teljesen megfelel beszédeinek formai tökélye és bevégzettsége. A szónoklat valódi iskoláit képezik. Látköre magas és széles: rendelkezésére áll a világtörténelem, melyet egy pillantással belát. Innen hordja össze ritka jártassággal az érveket, melyek czéljaira szükségesek, innen, a történelem tárházából válogatja ki az építő anyagot s rakja össze páratlan műízléssel a nemes stylü épületet: a szónoklatot, melyet a rhetorica, költészet s a kedély ékeivel diszit föl. Nem tudjuk mit bámuljunk inkább szónoklataiban: a magasra csapongó lángészt-e, a roppant ismeretet, vagy a végtelen nemes-ségü kedélyt?

Hogy mily nagy szerepet játszik Castelar szellemi harczaiban a történelem, erre bizonyítékul s mutatványul szabadjon a következő passust idéznünk a köztársaság mellett tartott beszédéből:

---

*) Ez magyarra fordítva külön lenyomatban a »Hon«-ból, megjelent Pesten; nyomatott az »Athenaeum« nyomdájában 1869.

VII

»Ha önök becsülik némikép az Isten eszméjét, annak parancsait, kinek köszönhetik ezeket? Egy föderalis (társulatilag egyesült) népnek, egy k ö z t á r s a s á g n a k, Izrael törzseinek. Ki találta fel az alphabetet? A phönicziaiak f ö d e r a t i ó j a. Kitől birják önök a kereske lelmét? A carthagói k ö z t á r s a s á g t ó l. Ki értett oly ragyogóan az ember alakításához? Egy k ö z t á r s a s á g, Görögország. Még mai napig is honszerelmet a Thermophyláknál, a lélek viharait Aeschylus és Sophoklesnél tanuljuk igazán megismerni, még mindig tanulmányozzuk Euklides tantételeit, istenészetünket Aristotelesnél s bölcselmet Platónál, és mintha Aeschinos és Demosthenes arnyai lebegnének e teremben, szájalommal tekintve reánk, mert korunk szónokai nem birnak, nem birhatnak azon szónoki avatottsággal, mely egyedül azok sajátja, kik köztársaságban élnek. Kitől birjuk a lelkiismereti s kereskedelmi szabadságot? A hollandi k ö z t á r s a s á g t ó l. Honnan kezdődik Anglia tengeri hatalma? K ö z t á r s a s á g á t ó l. Honnét ered Francziaország befolyása az egész földgömbön? K ö z t á r s a s á g á t ó l. Az individualis jogok, melyekre önök oly büszkék, elismerése által ki emelte fel oly annyira az emberiséget? Az észak-amerikai Egyesült-Államok k ö z t á r s a s á g a. Ki tanította Önöket a népfeliségre? A k ö z t á r s a s á g i G e n f .«

Ezen idézet által kedvet kaptunk még más részleteket is közölni beszédeiből, de terünk szűk s ezért csak a lelkiismereti szabadságról mondott beszédére szorítkozunk, mely »primus inter pares,« mely ítéletünk szerint legtökéletesebb. Egy-két kikezdést közlünk belőle izelítőül és pedig annál inkább, mert fényt vetnek Castelar vallási nézetei- és érzelmeire s kedélyvilágára:

»Képviselő urak! Én nem tartozom a theologia és a hit országához; én a bölcsészet s az ész világához hiszem magamat tartozónak. De ha ismét vissza akarnék térni azon ország-

VIII

ba, melyet elhagytam, bizonyára nem lépnék át a protestans vallásra, melynek hidegsége merevvé teszi lelkemet, megfagyasztja szívemet, ama protestans vallásra, mely örökös ellensége hazámnak, jogomnak és történelmünknek; a szent oltárhoz fordulnék, mely éltem legboldogabb érzelmeit lehelte belém, ismét térdre borulnék a szűz anya előtt, kinek boldogító mosolya ég felé emelte szívem első érzelmeit; visszatérnék tömény-illatos füstjéhez, a kellemes hangzású orgonához, a különböző színű ablakok által megsűrített világossághoz, mely lesugárzik aranyos szárnyairól az angyaloknak, kik gyermekkoromban lelkemnek folytonosan kísérői voltak; és ha meghalnék, vigaszt keresnék a keresztnél, melynek karjai alatt van ama hely, melyet legmélyebben tisztetek s fölébe helyezek mindennek, a mi e föld kerekén létezik: anyám sirja. (Élénk tetszés-nyilatkozatok a kamara minden oldaláról.)

Ha sajátja az embernek, uraim, valami vallási elfogultság, hitbeli előszeretet, vagy bizonyos érzelmeknek előbbre való tévése akkor én bírok ezekkel, ezért én ez ügyben nem vagyok előítélet nélküli bíró, előszeretetem a katholicismusé. De mit állít a katholicismus? Azt hogy »én vagyok az igazság, tegyetek engem egyetlen vallássá, tegyetek kiváltságos vallássá, mert én vagyok az igazság.« Hanem, uraim, nem állította-e ezt minden vallás? Kérdem, nem ezzel indokolta-e minden theokratia saját büntényeit? »Én vagyok az igazság« mondá a pogányság, hogy Sokratesnek a bűnök poharat nyujtsa és Sokrates a város hangos bahotája és a színház gunyakaczaja közt halt meg. »Én vagyok az igazság« mondá a judaismus, hogy Jézust keresztre feszítse és midőn a nép emberei a Golgothára gyültek, a megváltó-halálának utolsó órájában így-kiáltának hozzá: »Ha isten fia vagy, szállj le a keresztről.« »Én vagyok az igazság« mondá a protestantismus, hogy Servet kivégeztetését indokolja és a zord, kegyetlen, kibékülhetlen Calvin azon legelteté szemeit, hogy Servet saját excrementumait emészti meg s hogy kétségbeesett halálos küzdelmében fogcsikorgatva adta ki lelkét. »Én vagyok az igazság« mondá a katholicismus is, hogy tönkrejuttassa és elszegényítse

Spanyolországot a béke és a kegyesség vallása nevében, úgy annyira, hogy a theokratia inquisitorai annak, ki maga is a vallási türelmetlenség áldozata lön, a szabad lelkiismeret örök helyreállítójának, az alázatos ifjunak, kinek szíve csak azért dobogott, hogy szeressen, kinek ajkai csak azért nyiltak meg, hogy áldjon, mint a bálványok szolgái Amerika és India régi isteneinek, emberáldozatokat hoztak.«

Castelar ezután kifejtván, hogy az egyháznak az államtól való külön választását akarja s hogy az ember végcélja a jó és az erre szolgáló eszköz a szabadság, így folytatja:

»Vegyétek el a szabadságot a művésztől és a művészet valami mesterkeltté és olybá lesz, ami kevésbé szép mint a madár dala; vegyétek el a munkától és a munka a gép vak mozgásává alakul át; vegyétek el a hajlamoktól és a hajlamok, ez erős erkölcsi rugók, valami csekélyebbé törpülnek a vad állatok összecsoportosulásánál; vegyétek el a politikától és a nép a keleti népek szomorú egykedvűségébe és örökös aluszékonyságába süllyed; vegyétek el a moráltól, és nincs cselekedet, a mely beszámítható volna; vegyétek el a vallástól és az élet és halál ez égi törvénykönyvét rendőri szabvánnyá változtatjátok, istent pedig a közrend rendőri szolgájává teszitek, istent, ki a világoknak a kölcsönös vonzás törvényét adta, hogy megvalósítsák örökös összhangjukat, a léleknek megadják a szabadság világosságát és megvalósítsanak egy mindennek fölött álló harmoniát, az igazság harmoniáját. (Tetszés.) — Nos uraim, ha minden emberi eszköz, ha minden eszköz a jó megvalósítására a szabadságban áll, hogyan akarjátok, mi módon akarjátok az erkölcsi végcéltól és attól, a minek kiválszólag sajátja: a vallási végcéltól megvonni a szabadságot?»

Hogy minő hatást gyakorolt Castelar a vallás-szabadságról tartott beszédével, melyben Manterola kanonokkal polemizált, így írja le egy spanyol lap:

»Castelar az ultramontán pap minden tételét

X

porrá zúzta s kimutatta, miként hamisította meg a történelmet. Elemében volt. A kanonok érveit, hol a biblia, hol a sz. atyák, hol a francia forradalom férfainak szavaival czáfolta meg. E beszédnek óriási hatása volt. T o p e t e sirva fakadt, S e r r a n o, P r i m helyeslést kiáltva felálltak padjaikról, F i g u e r o l a a termen át a baloldalra sietett s megölelte Castelart, hasonlóan S a g a s t a is. R i o s R o s a s szintén fölkelte helyéről és kezét szorította vele, P o s a d a H e r r a r a pedig fölkiáltott: »negyven éves parlamenti életemben még nem láttam ilyen győzelmet.«

Castelarnak ezután következett szereplése már ismeretesebb. Mind az által, hogy az életrajz teljesebb legyen, a következőkben foglaljuk össze. Az alkotmányos érületü uralkodók mintaképe, A m a d é király, Victor Emanuel fia, belátva, hogy törvényes és alkotmányos eszközökkel meg nem szilárdíthatja Spanyolországban az állami rendet s a pártok végzetlen ziláltsága által is ösztönöztetve, lemondott a spanyol trónról 1873. febr. 11-én — a hatalmat a cortes kezébe tevén le. Castelar ott a törvényhozás termében rögtönözve egy valóban nemes és emelkedett hangon tartott választ fogalmazott, melyet a cortes is elfogadott. Erre kikiáltatott a körtársaság 256 szóval 32 ellen s megalakult F i g u e r a s elnöklete alatt az első spanyol köztársasági kormány, melyben Castelár a külügyi tárczát kapta. A jegyzék s főleg az emlékirat, melyet mint külügyminiszter a hatalmokhoz intézett, valóban unicumot képeznek a magok nemében. Nem pedans bureaukratikus irány-

gyakorlatok ezek, minők általában az ily okmányok lenni szoktak, hanem a történeti bölcselemnek legremekebb fragmentumait képezik.

Az új államforma életbelépte első korszakában azonban Figueras a végrehajtó hatalom elnöki polczára nem mutatta magát hivatottnak s helyébe a cortes P i y M a r g a l l t választá. Ez nagy tehetségű, de szélső tendenciákra hajló ember volt s főleg szociálisztikus nézetei aggodalmakat keltettek Castelarban, kinek nem egyszer elkeseredett eszmecseréi voltak az új kormány-elnökkel. A hazája egységeért s a köztársaság megszilárdulásáért lángoló Castelar ki is lépett a cabinetből, miután azt tapasztalta, hogy P i y M a r g a l l, az elvont elméletek emberének kormányzása alatt a szélső, háborgó »intransigens« elemek mind inkább forrongásba jöttek. Mint egyszerű képviselő teljesíté aztán hazája iránti kötelességét, mely főleg abban állt, hogy a békitő, mérséklő, közvetítő szerepét vitte a pártok között, szónoklatának egész varázserejét arra használta, hogy a szélsőbb elemeket visszatartsa a féktelenségtől: mindenek fölé helyezvén a köztársaságot s ennek rendelvén alá minden tekintetet.

Legyen fölemlítve egyuttal az is, hogy midőn Castelar letette volt a külügyi tárczát, e sorok írója egy emlékiratot szerkesztett magyar és francia nyelven s azt 120 aláírással B u d a p e s t r ől 1873. június vége felé elküldötte Castelarhoz Madridba. (Az aláírók között képviselve volt minden értelmiségi osztály, de legtöbb volt a hirlapíró és országgyűlési

XII

képviselő.) Emlékezet okáért ide iktatjuk az emlékiratot is:

»Képviselő ur! Engedje meg nekünk magyaroknak, kik oly élénk figyelemmel s meleg rokonszenvvel kísértük a spanyol nemzet szabadság-törekvéseit, hogy önnek, mint e nemzet jeles képviselőjének, a szabad eszmék ékesen szóló harcosának, — az általános szabadság és haladás nevében — innen a messze távolból — őszinte köszönetet mondjunk ama kiváló szolgálatokért, melyeket közpályáján közvetlenül nemzete s közvetve az összes emberiség legmagasabb érdekeinek tett.

A rabszolgaság eltörléséről tartott beszéde, a külföldi hatalmakhoz intézett memoranduma, a spanyol nemzethez intézett kiáltványa, a spanyol alkotmányozó gyűlést megnyitó beszéd, mely önnek jeles tollából került ki, — mind, mind oly eszméket tartalmaznak, melyek mélyen behatoltak sziveinkbe s mi biztosítjuk önt képviselő ur, hogy ha ez eszmék ily mérvben foglaltak volna tért a karlisták táborában is, ma már nem volna Spanyolországban egyetlen egy ember sem, ki szívvél-lélekkel ne kívánná, hogy »éljen a spanyol köztársaság!« s ma már nem tennének bizonytságot a karlisták embertelen dúlásairól és kegyetlenségeiről a fölégetett falvak, az elpusztított mezők s a meggyilkoltak árvái.

A nemes spanyol nemzet annyit szenvedett már az Arbuez Péterek autodáféitől kezdve le a Saballsok, Santa-Cruzok és Dorregarayk barbarismusáig, miszerint méltán elmondhatjuk róla is egy nemzeti költőnkkel, hogy »megbűnhődte már e nép a multat s jövőndőt« Az nem lehet, hogy a spanyol nemzet, mely oly maradandó emlékeket emelt magának a tudomány, művészet és irodalom terén, melynek oly jeles fiai és gondolkozó fői vannak, melynek nagy republikánus többsége van a cortesben; az nem lehet, mondjuk, hogy e nemzet meg ne alapíthassa a szabadságot, — melyet óriási áldozatok és szenvedések árán vásárolt meg, — csak azért, mert azt egy trónkövetelő s néhány haszonleső ember nem akarja! Az nem lehet, hogy Spanyolországban a sötét középkor elho-

XIII

mályosíthassa az ujkor világosságát ; az nem lehet, hogy Don Carlos fegyveres bandái feltartoztathassák a szabadság hatalmas áradatát.

Ön képviselő ur, miniszter korában jeles collegáival megmenték a köztársaságot a csapástól, melyet az állandó bizottság april 23-iki államcsínye ramért*) és elvezeték azt vérontás nélkül a szervezkedés nagy műveig. Hála és köszönet önöknek e nemes tettökért ! Most még az van hátra, hogy — mint ön mondá — »a nemzet lázas tevékenységet fejtsen ki« a karlisták vandalismusának megszüntetésére, mert béke és háboru, jóllét és pusztulás, szabadság és zsarnokság egyidőben és egy nemzet kebelében a legtermészetellenesebb állapotot képezik. A közszabadság érdekében kérjük önöket, tegyenek meg mindent ez állapot mielőbbi megszüntetésére. Legyen jelszavuk : » Ecrasez l' infame ! «

»A spanyol köztársaság a történeti tények logikájának következménye« — mondá ön. Mi is tökéletesen meg vagyunk

---

*) A cortes szétesolván, maga helyett egy 32 tagú »állandó bizottságot« hagyott, hogy ez a kormány nyal egyetemben vezesse az állam ügyeit. A bizottság többsége monarchista radicalisokból állt, kik S e r a n o és S a g a s t a incselkedéseire megbánták, hogy beleegyeztek a köztársaság kikiáltásába Amadé lemondásakor. A bizottsági többség s a most nevezett két conspirator épen gyűlést tartottak, hogy a kormányt fegyveres erővel szétüzzék. Madrid köztérein már mozgásba is voltak hozva a régi önkéntesek és más elegület en, zavargó katonai elemek, melyeket Serano céljaira föl akart használni. A kormány és a köztársaság létele hajszálon függött, midőn értesülve a történetekről, a madridi helyőrséget a bizottság tauácskozása színhelyére rendelé. A katonaság és a nép véres boszut akart állani a conspirilókon, de Castelar nemes alakja közbeveté magát : a méltán felizgatott nép indulatának tomboló ársjai lecsendesültek, Serranot, a syanyol köztársaság mostani bitor elnökét maga Castelar menté meg személyesen a nép boszuló igazságszolgáltatásától. Senki nek semmi bántódása nem lett. Castelar, kit a nép bálványoz, nem akarta, hogy a köztársaság neve po gárvérrel legyen bemocskolva. Az állandó bizottságot pedig a kormány egy rendelettel feloszlatta.

XIV

erről győződve s már most önökön a sor, tettekkel bebizonyítani ez állítás igazságát azoknak, kik fegyveres kézzel állnak a köztársaság útjában.

Isten sokáig tartsa meg önt a spanyol nemzetnek, a köztársaságnak, a szabadságnak s általában azon nemes és szent ügyek, melyeknek oly kiváló bajnoka. Fogadja...« stb.

Castelar nem sokáig maradt mint egyszerű képviselő: a cortes majdnem egyhangulag választá meg őt elnöknek. A székfoglaló beszéd, melyet mint elnök tartott, ismét a hazája iránti szeretettől lángoló szónok egyik legmonumentálisabb remekműve. A háborgó, féktelen elemekből álló cortes tanácskozásainak vezetésén páratlan tapintatot tanusított. A törvényhozás elnöki székéből néhány hét alatt a nemzet bizalma a köztársaság elnöki székébe ülteté őt. 1873. jun. 7-én proclamáltatott a foederalis köztársaság 210 szavazattal 2 ellenében. Ez volt Spanyolország egyik legnagyobb szerencsétlenségének s Castelar legóriásibb küzdelmének kiindulási pontja, mert a szélső »intransigens« elemek úgy értelmezték a foederalis republikát, hogy már most Spanyolországot ezernyi átomra, cantonra kell szétporlasztani s mert Castelar ez irányzatban hazája egységének végveszélyét látta, megindult a cantonalismus borzasztó pusztítása: Alcoy, Alicante, Malaga, Barcelona, Cartagena s az ország nagy része lángba borult. A politikai tulzók a társadalmi felforgatókkal fogtak kezét és Spanyolországon most is meglátszanak a petroleum akkori működésének nyomai. Castelar vérző szívvel látta, mily borzasztó félreértésre adott alkalmat a zavaros fejüeknél a foede-

ralis köztársaság eszméje, melyért ő egész életén át küzdött, melynek pártot teremtett és az állam közjogi szervezettsége mintaképének tartott; minő borzasztó félreértésekre adott alkalmat épen akkor, midőn az eszme annyi küzdelem után önmagára testet veendő, midőn életbe lépendő vala. Meg kellett győződnie, hogy az általa hirdetett magasztos eszme a tulzókra nézve nem egyéb, mint — hogy a biblia szavaival éljünk — »a sertések elébe vetett gyöngy.«

Elnökségének egész ideje a karlisták s a cantonalismus elleni küzdelemben telt le, kénytelen lévén a köztársaság különben is kimerített haderejét kétfelé osztani. Vége, tudjuk, hogy mi lett. Ez év jan. 3-án P á v i a tábornok, a madridi helyőrség parancsnoka szuronyokkal s a cortes palotára szegzett ágyukkal szétűzte a nemzet képviselő testületét. A hatalompolczra aztán S e r r a n o tábornagy ült, kinek Castelar, mint láttuk, életét menté meg. Azóta félrevonult a politikától, a brutális államcsiny fegyverzőreje elnémitá ékesen szóló ajkait s jan. 3-ika óta csak egyszer szólalt fel, a tavasszal Granadában, hol ismét egy terjedelmes, emelkedett (programm-) beszédet tartott, melyből lehetetlen ide nem iktatnunk egy kis mutatványt. Castelar ily költői szárnyalással beszél többi közt hazájáról:

»Van a népeknél egy érzet, egy érdek, egy eszme, mely ural minden érzetet, érdeket, eszmét s ez a h a z a érzete, érdeke, eszméje. A haza nem csak bölcsőnk keskeny helye, nem csak a lombos fa, mely gyermek-korunkban árnyat nyújtott nekünk, nem csak a mező, hol pompás pillangókként tünedeztek el első illúzióink, nem csak a templom, melyben a tömjén

XVI

és myrrha füstjeként emelkedtek fel első imáink ; a haza több ennél : a haza a szép félsziget, a phöníciai hajósok esti csillaga, a klasszikus költők Elisaeuma, az arabok édene ; a félsziget, melynek nemes földje létrehozta a jeles celta-iberi fajt, mely oly erős, mint az észak tölgye s oly hajlékony, mint a dél pálmája ; oly faj, mely műveltségének fényével bevilágította az ó kor utolsó napjainak setéségét, mely minden más nép előtt civilisálta a germán fajokat, mely a mysticismus és szétdaraboltság korában az emberiség megdermedt tagjaiba az élet melegét lehelte, melynek oly nagy multu szabadsága van, mint az angolnak, melynek oly erélyes és felvilágosult demokratiája van, mint a történelem első demokrátiái : kalandori, ha tetszik, fanatikus, vakmerő, nyugtalan, okulni nem szerető, hanem derék, erélyes, hősi és magasztos faj ez ; e föld és faj még kiváló tulajdonai és nagysága nélkül is, melyek mint egy kebelben és eszmében egyesülve vannak S p a n y o l o r s z á g bűvös nevében, megérdemlik tiszteletünket és szeretetünket, mert Spanyolország a mi szent, örök és gazdag anyánk.«

Ily fellengő, ily szárnyaló, ily költői Castelar mindig. Többször felszólíták, hogy a Serrano által jan. 3-ika óta alakított kormányokba lépjen be, de ő távol tartotta magát minden combinatiótól, nem akarván minisztersége által jóvá hagyni és szentesíteni azt, a mit legnagyobb bűnnek tartott : az államesínyt. Nem türheté tovább hazája szomorú állapotát : a nyáron át ismét utazásokat tett külföldön : Franciaországban, Sveiczban és Olaszországban, — mindeütt meleg rokonszenvennel és lelkesedéssel fogadták.

Castelar kétség kívül korunk egyik legnagyobb embere, legnemesebb, legfenköltebb szelleme ; sőt a történelem is csak igen igen kevés embert képes felmutatni, ki vele megmérkőzhetnék. Az e s z m e

XVII.

foglalkoztatja őt leginkább. »Az eszme« — ugyanónd jelen munkája egy helyén — »olyan mint a tápnedv, mint a vér, mint a világosság, mint a villany, mint a föld nedve, mint a légkör párája. Az eszme nem ismer sem nemzeteket, sem sectákat, sem egyházakat: a pagodról a gulára, a guláról a zsinagógára, a zsinagógáról a királyi palotára, a királyi palotáról a székesegyházra, a székesegyházról az egyetemre, az egyetemről a parlamentbe szál gyorsaságával a villámnak, mely visszhangzik, világít, gyújt és tisztít.«

Annyi jeles és magas tulajdönt egyesít magában; hogy azokat külön-külön és ily mérvben csak egyesekben találjuk föl: birja Kossuth szónoklatának varázshatalmát, egy Buckle rengeteg ismereteit, Petőfi lánglelkével szereti hazáját s a szabadságot, irányában Hugo Viktor röptét és merészségét juttatja eszünkbe, történelmi felfogása Hegelre emlékeztett. Nem a gyakorlati államkormányzat embere, hanem arra született, hogy zászlót lobogtasson, eszméket hangoztasson s profétaként megjelölje az irányt, melyben nemzetének és az emberiségnek haladni kell.

B u d a p e s t, október 31. 1874.

Szathmáry György.

Az olvasóhoz.

E munka a legélénkebb érzelmeket foglalja magában, melyeket lelkemben Olaszország csodáinak látása keltett. Tulajdonképen nem utleírás. Szándékom nem az volt, hogy új munkával szaporítsam ama jeles művek számát, melyekkel castiliai nyelven a művész-nemzetről birunk s melyek mindenkinek kezén forognak.

Midőn egy népesség, egy emlék, egy vidék mély benyomást gyakorolt reám, tollat ragadtam s igyekeztem hiven közölni e benyomást olvasóimmal. Nem követek tehát e könyvben semmi rendet, semmi szabályos utmutatót. Képeimet tetszés szerint helyezem el, a nélkül, hogy egyik a másikat kiegészítené. Megfordulok a városokban, melyekből távozni látszottam. Azt hiszem, minden fejezet egy külön művecskét képez. E lapokon keveset fog találni az olvasó Olaszország mindennapi életéből és mostani szokásaiból. E nemzetnél elfeledi az ember, hogy közte él. Történelmi és szépészeti szempontokból kell azt tekinteni; szembesíteni kell a nagy emléket az időkkel, melyekben épültek, a nemzedékekkel.

melyek azokat emelték. Minden vidéknél, minden romnál föl kell idézni a magasztos árnyakat, melyek azokat újra fölemelik és összeszedni az eszméket melyek dús keblükből kisugárzanak. Másképp nem lehet utazni Olaszországban.

A történelemben bizonyos válságok kevésbé nemzetiek, mint emberiek: például az ó-kornak átmenete az uj-korra, a középkor átmenete a renaissance.

Az emberi szellem valamennyi vihara barázdákat vont e szép épületeken, e nyugodt szobrokon. Az eszmék mély sebeket vertek rajtok. És látásukra érzi az ember szívében és agyában a roppant erőfeszítést, melybe került a századoknak a modern szellem, melyben lélekezünk és melyben élünk. Utazni Olaszországban annyit tesz, mint keresztül hatolni a történelem valamennyi korszakán; s egy Olaszországról írott munkának is, szerintem inkább föltámasztásnak, mint leírásnak kell lenni. Mindig igyekeztem kitalálni az eszmét, melyen a művészet, történelem és régészet e nagy alkotásai nyugszanak s szerencsésnek, teljesen szerencsésnek érzendem magam, ha sikerül olykor olvasóimmal behatolnom a gondolatokba, eszmékbe, melyek a halhatatlan Olaszország műalkotásai és történelmi emlékeiből ugyszólva kiröppennek!

C a s t e l a r E m i l.

Megérkezés Rómába.

Civita-Vecchiában vagyunk. Midőn a hajó rohamosan közeledik a parthoz, szived a lelkesedéstől dobog kebledben. Az épületek, melyek környeznek, régi időkről beszélnek neked. Bármi kevés hajlammal viseltessék is valaki a klasszikus tanulmányok iránt kénytelennek érzi magát idézni a verseket, melyeket Virgil Aeneas társainak szájába ad. Olaszország látása sokkal mélyebb nyomot hagy hátra lelkedben, mint a hajó barázdája a tengeren. A kiszállás pillanatában nincs időd a földre borulni. Ha századunk nem volna ellensége a nagy érzelmek dagályos nyilvánításának, térdre borulnék, hogy megcsókoljam a földet.

Italiam, Italiam, primus conclamat Achates.

De feledém lekesedésemben, hogy ez Olaszország a pápai Olaszország. A vámhivatalnok a belépti díjat kéri, mint egy közönséges színházban. Egy sereg koldus, kiknek képére a nyomor sütötte rá bélyegét, zajos kiabálásokkal verseng utitáskád, mint egy gazdag zsákmány felett. A rendőrség kéri aztán az utleveleket, melyek már az egész civilisált Euró-

pában meg vannak szüntetve. Láttamozzák, aztán új adót kérnek azon kívül, melyet a párisi nunciaturánál, vagy a marseillei consulátusnál fölszedtek. Az uti bőrönd aztán nemsokára egy piszkos raktárba vándorol, mely hozzá még oly sötét, mint az inquisitio valamely börtöne: megfoghatlan sötétség e fényes egü és vakító világosságu földön, mely szinpompájával költői lelkesedést ébreszt a szemlélőben: A szokásos, vagy használatodra beirt portékák után vámdíjat vesznek.

Midőn már lefizetted ez adókat s azt hiszed, hogy szabad vagy, ime málhádat egy targonczába vetik, melyet rongyos és ing nélküli fiatal emberek vonnak, kik azt kiáltják füledbe, hogy: »a vámhoz.« — Vajjon a díj, a tiltó tarifa, a világtól való elszigeteltség ezután is isteni jogon fognak alapulni? Hogy a pápa felsőbbiséget gyakorolhasson a lelkiismeret felett, kénytelen lesz tehát erősen támaszkodni a tilalom gazdasági és az absolutismus politikai tévedéseire?

Összehasonlítandom a pápai államokba való belépésemet Svájcba érkezésemmel. Bizonyára nem kevésbé magasztos érzelmek hatása alatt állsz, midőn látod az örökös hó-gulákkal tetőzött hegyeket, a sötét zöld erdőket, melyek lábánál a világos zöld, ezerféle virággal diszitett rétek terülnek el; a kellemteljes dombok ölében könnyedén szendergő azurkék tavakat — mintegy ellentétet képezve a havas csúcsokkal, melyek elvesznek az ég boltozatán; a rohamos folyókat, melyek tiszta vizei ünnepélyes zajjal

rohannak; egy erőteljes faj által lakott fehér falvakat, mely megvalósította az emberi társadalmakban lehető legnagyobb jót: a demokratia és a szabadság szövetségét. Semmi sem zavar e nagy dolgok szemléletében. Vámhivatalnok nem jegyzi be portékáidat, a sbir nem kérdi nevedet.

A szabadság megnyitotta a mindenségnek e hegyeket, melyek áthatlan falaknak látszanak. Ellenben a római rónákra, e rónákra, melyek úgy csalogatnak, mint a syrenek dala, az absolutismus egy sereg kincstári ügynököt és kémeket állított, hogy elzárja, holott a természet megnyitotta azokat, mint a szeleknek, minden nemzet számára.

Semmi sincs alkalmatlanabb, semmi sem kicsinyesebb, mint a málhák bejegyzése. A vámhivatalnokok inquisitori gyanakodással törnek a könyvekre. Miután mindent összehánytak és megtekintettek, minden csomagot oda adnak egy hivatalnoknak, ki azt az indóházba viszi új adókat követelve tőled, melyek szintén oly magasak, mint a minőket az első vámhivatalnál fizettél. Lehet-e türni az ily közigazgatást? Lehetséges-e az, hogy Európa közepén létezik egy kiváltságos terület s hogy e területen az emberiségnek — dicsőségei által — legjelesebb része egy végtelen káros gyámságra legyen kárhoztatva? A szent lélek, a ki egész áradatát önti Szent Péter egyházára a vallási igazságoknak, nem volna hajlandó, legalább könyörületből, ugyan azon egyháznak egy kevés alamizsnát adni a politikai és gazdasági igazságokból, melyek a mo-

dern népek becsületét és gazdagságát képezik? Meglehet, hogy a szent lélek elvonul az ország gazdasági és közigazgatási oldaláról, hogy festői oldalán honolhasson. Az ég fényesen kék s a tenger olyan, mint az ég; a lég lanyha és balzsamos; a tengerpart szikláit a nap aranyozza meg s fényesíti; a fák gyöngye leveleiket mutatják, melyeket april tavaszcsókjai keltettek életre s a virgoncz, félig meztelen gyerkőczök csoportjai között néha barátok haladnak el, kik fehér öltönyük s szürke gyapju köpenyükkal más időkre emlékeztetnek: élő romok, kik kőomladékok között mozognak, mint lidércztüzek a temetőben.

A Rómába tndulás órája üt. A mozdony füttyöl. Civita-Vecchia a római államok kikötője. De kocsi-
nak, podgyásznak, munkásoknak, hordóknak se hire, se helye. Semmi sem mutat a forgalomra, kivéve a vámhivatalnokot, ki azért állittatott oda, hogy azt megakadályozza. Sokat hallottam beszélni a római vidék szomorú állapotáról, de soha sem hittem volna, hogy így nagy mérvű.

A pusztulások pusztulása az. Ugy látszik, a halál még a romokat is elsöpörte. A kányák és hol-
lók csontig emésztették fel e nagy hullát. Tizenegy állomás van a tengertől Rómáig. A környéken nem látni egy falut sem. A vonatvezetők hangzatos neveket mondanak ki, mint Rio-Fiume vagy Magliana; de hiu visszhangok! a nevek elvesznek a pusztaság végtelenségében. Az ember nagyon meg van ütődve, midőn látja, hogy a vonat megáll a magányosságban

a nélkül, hogy valaki fölülne, leszállna vagy széttekintene; a nélkül, hogy valaki feltenne vagy lerakna valami árucikket. Itt-ott egy körded korcsma az, tetején fakereszttel, a mit az állomás hangzatos nevével diszítnek föl. Azt hinnéd, hogy vadak sirja az. A vonat úgy halad, mint a két-kerekű talyiga. E lassuság lehetővé teszi, hogy szemeidet a végtelen látkörön legeltesd; a mezők puszták, posványosak; látsz egy-két nyargaló csikót, vagy bivalyt, melyek megállnak, mintha meg akarnának bámulni; szétszórt juhászokat lóháton, vagy egy szekeret, melyen a láztól megviselt család van szétterülve, melyet valamely nomád faj maradványának tartanál, s mely e pusztán hal el, hol annyi bukott és eltemetett régi felség nyugszik.

A gazdasági tévedések sok századra, sok civilisatióra hatnak ki. A római földeket a köztársaság első korszakában, midőn Cincinnatus is művelé azokat, a világ eliséi mezőinek, a gazdagság tárházának, boldogság és bőség helyének lehetett nevezni. Bor, gabona, olaj, méz, tej oly nagy mennyiségben termeltetett a földmives munka által, hogy Róma önmagát elláthatta. De nagy családok lassanként hatalmukba ejtették e földeket, melyeket az előtt egész sereg kis földbirtokos birt és művelt. E családok, hogy megkíméljék a költséget, rétekké alakították át a művelés alatt állott földeket. Egy rabszolga elég volt nekik, hogy nyájaikat őrizzék. Az öntözések megszűntek, a csatornák kiszáradtak, vagy elvesztek. A vizek a mély fekvésű helyeken állókká lettek. E vizek, me-

lyek folyásukkal mindenfelé életet hintettek szét, most büzhödt kigőzölgéseik által a halált kezdték terjeszteni. A római nép, miután meghódította az egész világot, nem foglalkozott többé a harcczal s elfeledé a munkát.

Igy származott a caesarismus, hogy azt táplálja és szórakoztassa, a caesarismus, ez erkölcsi halál, mely úgy gyökerezik a zsarnokságban, mint az anyagi halál a pontini mocsárookban. Helyesen mondá Plinius: »*L a t i f u n d i a I t a l i a m p e r d i d e r e.*«

Végre az éj beálltával, midőn Róma fölött kiterjeszkedtek az árnyak, megérkezénk az örök városba, mely nekünk a jogtudományt adta praetorjaival, a municipiumokat proconsuljaikkal, a szabadságot tribunjaival, a hatóságot Caesarjaival, a vallást főpapjaival; ezred éves szikla e város, melyre az emberi nem évkönyvei vannak felírva, az ó-kor sirja, diadaliv, mely alatt a modern századok életre keltek; templom, hová tizenöt század alatt a katolikus nemzedékek szellemi felvilágosodásért jöttek; akadémia, melyben még most is tanulmányozzák a művészek az ötven ezer szobor és milliónyi oszlop plasztikus alakjainak titkait; csatatér, melyen az összes régi theogoniák istenei nyugszanak, kik diadalszekeren vitettek a pantheonba; bármi szempontból tekintsük is, a legfelségesebb, legnagyobb szerű város mindazok között, melyek a földön léteztek, mely még most is kormányozza az emberi nem egy részének lelkiismeretét,

emlékeinek dicsfényével és mysteriumaival, melyek óriási romjaiból feltűnnek.

Nem valék képes elutasítani magamtól a tisztelet mély érzetét e város iránt, mely unicum a világon. Babylon, Tyrus, Jeruzsalem, Athén, Alexandria szerepeltek egy bizonyos ideig a történelemben, mindenik megvalósítva egy-egy eszmét; ezután eltűntek a romok porában a nélkül, hogy egyebet hagytak volna hátra, mint éltök emlékét a történelemben, vagy hulláik csontvázait a földön. Paris, London, Newyork az ujkor történetében fognak szerepelni. De Róma, melyet a régiek örök-városnak neveztek, átkarolja az' idő két felgömbét: az ó világot s a keresztény világot!

Mily hatalmas érzelmeket kelt Róma az utazóban! Bármennyire légy is katolikus; bármily élénken maradtak légyen is meg lelkedben a kora nevelésben kapott eszmék, látva a hajdani szobrokat, ez örök mosolyu faunokat, e márványtestü istennőket, melyekben az élet melege s az örök fiatalság vére látszik keringeni; látva a görög istenségek karát örök nyugalomukban, olympi fenségökben és tökéletes összhangjokban, mely az alak és a szépségtől ragyogó eszme közt van, mely szemeikből sugárzik, melyet a klasszikus költészettől és hymnustól csaknem még eleven ajkaikon kilehelnek; látva e márvány-halottakat, melyek elevenebbek és értelmesebbek, mint a husból való emberek, kik azokat ma szemlélik: élénk fájdalmat fogsz érezni a halál, a vallás és a művészet miatt s hajlandó leszel a régi

•

templomok újra felépítését és az áldozatokat kívánni, hogy hallhasd a karok dalait, Plato ékes sorait, Demosthenesnek szabadságot lihegő szavait — e világ közepette s e láng szellemek társaságában, kik ámbra-csészéjőkből az örök vidorság nedvét öntötték a földre. Mélyen érezte át Göthe is e klasszikus meghatottságot a kath. főpapok székelyén, a művészet csodája által pogány istenek Olympusává átvarázsolt vaticani museumban.

Ugyanezen tünemény fordul elő a keresztény világnál is. A nagy templomok, daczára colossalis felségüknek, hidegen hagynak. Az arany és drága kövektől ragyogó, rak- és domborművekkel gazdag, a fényártól előzőnlött márvány és bronz- emlékek megvakitnak, de nem hatnak meg. A márvány hidegsége a lélekig hat. De ha pl. Sz. Kelemen katakombáiba lépsz; midőn meglátod a nedves földet, mely négy századig óvta meg a keresztény eszme magvát; midőn egy kanócz világánál fölfedezed a vértanu által jegyzett feliratot, a falfestményt, mely még most is vérrel festettnek látszik, a remény jelvényeit az üldözés borzalmi közepett: hallani véled a katechumenek énekét, még a császárok zajos lakomája közben is, a circus kapujánál, hol ordítottak a vad állatok, melyek azokat összetépték. És a minden nagy áldozat által ébresztett szeretet érzete megszáll magasztos titokszerűségével s vágyat kelt föl benned: itt maradni térdelve az örökké valóság titkai feletti szemlélődésben és aludni a halottak álmát az első keresztények hite által megvilágított sirban.

De mennyire elmosódnak ez érzelmek, midőn meglátod a pápai Curiát! Nem tudom magam megtartóztatni, hogy ne utaljak a legkedveltebb olasz író, Boccaccio következő regéjére:

»Volt egy florenczi öreg keresztény, ki annak szentelte magát, hogy lelkeket nyerjen meg az ég számára s e foglalkozásra alapította örök üdvösségét. Egy napon bizonyos egyénnél, már nem tudom tisztán, mór volt-e vagy zsidó, volt dolga s igyekezett megnyitni lelki szemeit az isteni világosság befogadására. Már csaknem megtérítette volt rövid idő alatt, midőn a hitetlen vele született buzgalmától ösztönöztetve azon gondolatra jött, hogy meglátogatja Rómát. E gondolat nyugtalanítá az apostolt, mert attól tartott, hogy a pápai udvar rossz példái le fogják rontani művét. De mekkora volt meglepetése, midőn tapasztalá, hogy a hitujoncz megveti régi vallását, lelkesedik az új iránt s így kiált fel: »Atyám, én megtérek; mert ha az egyház, daczára a mostani papság erkölcstelenségének, fennáll, fejlődik és gyarapodik, ez nyilván azt mutatja, hogy az igazság letéteményese lévén, megérdemli az ég közvetlen pártfogását!«

Nem vádolom erkölcstelenséggel IX. Pius udvarát. Azonfelül, hogy nem szokásom vádaskodni bizonyítékok nélkül, hajlandó vagyok mindig a jót feltenni és nem bántalmazni az emberi természetet, Azt hiszem, IX. Pius tökéletesen erkölcsös, tisztas aggastyán s felteszem, hogy erkölcsösségének példája kihat az egész udvarára; de azt állitom, hogy

sem a pápa, sem környezete nem fogja fel e rationalis, független, szabad, meglehet nagyon positiv század szellemét, mely szellemi és önzetlen, tiszta vallást kíván, hogy szembeállítsa azt a kalmár szellem féktelenségével s melynek e kívánsága soha sem lesz kielégítve a kápráztató és hiu fényűzés által, melyet Róma kifejt a vallási szertartásokban, — a fényűzést emelvén érzéki cultussá. Melyik hibás oldala századunknak? ipar- és kereskedelmi oldala. Az ipar csodái feledteték vele az eszmék csodáit, melyek a lélek egében rejtőznek.

Jellemének e nagyon kizárólagos iránya amaz idealisztikus visszahatások egyikét idézheti elő, melyek egyensúlyban tartják az emberi természetet, mint a hogy a római császárság nagyon érzéki befolyása a lelkiismeretre a kereszténység tulzott visszahatását idézte elő, mely az epikureusok világát szerzetesek világává alakította át. Az ész régi vallása nagyon jól fel tudta használni a lelkiismereti válság egy pillanatát, hogy visszaszerezze erkölcsi befolyásának egy részét, melyet elvesztett volt. De e határt nem ismerő fényűzési rendszerrel, e kirívó öltözetű udvaroncokkal, aranytól ragyogó apródokkal, biborba és hermelinbe öltözött bibornokokkal, e keleti süveges püspökökkel, bohócoknak öltözött svájczakkal, e testőrökkel, kik vállaikon fekete bársony köpenyt, derekukon ezüst övü és markolatu kardot viselnek, szivárványszín tunikákba bujtatott szolgálakkal, és inasokkal, kiknek disztollai tultesznek a tropikus vidékek legtarkább papagályain is, e ka-

tonákkal, kiknek egyenruhája versenyez fényben Bum-Bum tábornokéval a »Gerolsteini Nagyherczegnő«-ben; mind ezen ázsiai fényüzéssel távozik a római Curia Krisztustól s közeledik Heliogabalhoz.

Virág-vasárnap van; Szt. Péter nagy székes egyháza tanuja a pálmák megáldásának. A nép a templom háttérébe van szorítva, mintha a keresztség által nem kapta volna meg a keresztény egyenlőség pecsétjét. A nagy oltártól a főkapuig két sor katona van felállítva, kik meggátolják a tömeget abban, hogy a pápához közelítsen. A jelenlevőket, jóllehet igen nagy számuak, alig lehet észrevenni e rengeteg épületben, mely hatvan ezer embert fogadhat magába. A katonai parancsnok vezényszavai erősen hangzanak a templomban, pedig itt nem kellene egyebet hallani az imádság hangjainál. A fegyverek koppánása a márvány kövezeten nagy zajt üt. A jelenlevők idegenek. A római polgár csaknem egészen eltűnt az idegenek tolongásában, kiket a pápa segítségül hívott. Az előre meghatározott órában kezdődik a körmenet, mely elővezeti IX. Piust.

Lehetetlen fogalmat adni a személyekről, kik őt kísérik s a különböző jelmezekről, melyeket ezek viselnek. E célra a byzanciakhoz hasonló pogány nomenclaturára volna szükség. Végre egy sereg udvaronc után megjelen a pápa gyaloghintón vitetve, mint a mi spanyol körmeneteink szentjei, ülve egy aranyos széken, karmazsin színű bársony köpenybe takarva, fehér süveggel fején, balkezeiben az arany pálczával és jobb kezével áldásokat osztogatva azok-

nak, kik térdelve kérik. A pápai templom színházhoz hasonlít. A lépcsőzetes emelvényeket a nagy ívezetek alatt, melyek Michael Angelo bámulatos kupoláját tartják fenn, nők foglalják el. E templomi ülő helyek szerkezete hasonlónak tűnt fel nekem a parisi nagy operaszínház páholyaihoz. A szertartási ruhába öltözött urak az emelvények alsó részén foglalnak helyet.

Mise alatt némelyek beszélnek, mások sétálnak s színházi látcsövét kiki vagy a nőkre, vagy a karzat kör alakú részét elfoglaló bibornokokra irányozza. Az udvari nemesség, mely úgy van öltözve, mint voltak nálunk IV. Fülöp udvarának lovagjai, és pedig: rövid nadrág, selyem harisnya, bársony mellény, a vállakon leeresztett csuklya, a kézben aczél kard, — a fekete sapkát hónalj alatt tartva, nyak körül fehér fodros gallér, — szintén társalgásba s az általános sétába vegyül. Csak a svájcziaiak nem mozdulnak. Szánalmat gerjesztenek bennem, midőn látom, hogy oly gyengék voltak, miszerint elhagyták hegyeiket s feláldozták szabadságukat, szegény zsoldosok! egy idegen uralkodónak. A jelmezt, melyet viselnek, Raphael festette. A nagy festő ebben nem mutatta magát nagy színezőnek. Vegyüléke az a sárga, vörös és fekete posztódaraboknak. Fejüket fehér tollbokrétával diszitett sisak fedi, fegyveröket egy diszes alabárd képezi: bohócoknak öltözött báboknak lehetne őket nevezni.

A szertartás végeztével Sz. Péter terét kell megtekintenünk. Roppant néptömeg tolong s fényes fogatok robognak végig rajta keresztül-kasul; a lát-

vány nagyszerű; középen egy obeliszks áll, mint a római nép Egyptom feletti győzelmének néma jelvénye; oldalvást két szökőkut lövelli vizsugarait a levegőbe; jobbra és balra colossalis félkörben nyílt oszlop-közök, melyek kilátást engedtek a szobrok nagyszerű diademjével koszoruzott szomszédos kertek kellemes déli tenyészetére; egy magaslaton a Vaticán látszik, ama palota, melyben a világ legelső művészei hagyták hátra lángeszök lenyomatát. E nagyszerű amphitheatrum felett emelkedik Sz. Péter egyháza Michael Angelo kupolájával, mely bámulatot gerjesztőleg úgy tűnik fel, mint egy a végtelenségbe emelkedő légi templom — szinpompájában a ragyogó égnek, mely gazdag fénytakarójával, mint elragadóan szép, bűvös fátyol szövettel borítja be a mindenséget.

Nem mulaszthatom el, hogy ne tegyek egy észrevételt, melyre ez ünnep adott alkalmat. Daczára az oly nagy fénynek és pompának, e várost nem lehet a mysticismus bájitalával szüntelen varázslatban, sem pedig a művészet hálóiiban mindig fogva tartani. Akkor, midőn a vallás kezeiben volt a tudomány, művészet és politika, volt értelme a papi kasztok által vezetett oly társadalomnak, mint minő a mai. De miután minden társadalmi functio világivá lett, a theokratikus kormányzat lehetetlenné vált. Megjegyeztem azt is, hogy a sixtini kápolna karénekei jelentékeny mérvben hanyatlottak. Palestrina magasztos ihlete csak nagynehezen talál méltó tolmácsokra. E hanyatlást azon nehézségből lehet kimagyarázni,

mélylyel az énekesek szerződtetése jár napjainkban — oly feltételek alatt, minőket a római curia kíván. Tudva van, hogy az egyházi szertartás-könyv által tiltva lévén Sz. Péter templomában a női énekkar, ennek helyettesítésére a sopran énekesek gyermekségüktől fogva ama szerencsétlenek osztályába tartoznak, kik keleten a seraillokat őrzik. Dumas Sándor igen szellemduosan beszéli el utleirásaiban, hogy egy borbélynak ajtaján a következő feliratot olvasta: »Itt fiak tökéletesíttetnek.« Én ilyesmit nem láttam, de tudom, hogy a soprán énekesek kara hanyatlík, mert nincsenek többé annyira kegyetlen családok, melyek gyermekeiket pénzért feláldozzák. Ép oly kevésbé lehet azt kívánni, hogy egy vallási és erkölcsi hatóságnak a földön fenállhatása kedvéért egy város meg legyen fosztva a sajtótól, a szószéktől s a népek férfiasságát alkotó elsőrendű jogoktól.

Sehol sem érzi az ember annyira lételének súlyát, mint Rómában; a kivándorlottak száma három ezerre megy — egy kétszáz ezer lakossal biró városban. A politikai foglyok száma ez idő szerint négy száz. És egy igen értelmes pap, a pápa jó barátja ki lelkesedik ennek világi hatalmáért is, bizonyíttatá nekem, hogy Rómában hatvanezer garibaldianus van. Minden a rémuralomra mutat. Még a város kapui is el vannak torlaszolva. Esti kilencz órakor már falak közé vagy zárva, holott a városok mai napság lerontják kapuikat, hogy bebocsássák a levegővel és világossággal minden tudomány eszméit, minden éghajlat terményeit, minden faj képviselőit.

Szürkület után minden utcaszögleten fegyveres örökkel fogsz találkozni, mint ha valami ostromlott városban lennél. Az utlevelek kimondhatlan kicsinyeskedéssel jegyeztetnek fel. Az alig háromszáz ezer lelket számláló állam husz ezer főnyi hadsereget tart fenn. E husz ezer ember különböző nemzetiségű és különböző nyelvet beszél. A legnagyobb rész nem ért olaszul. Így tehát a vér és nyelv kettős köteléke hiányzik, jóllehet megvan a vallás és a politikai eszmék közössége. Nem kis feladat igazgatni a katonai szolgálatot. A katonák mit sem tudnak francziául, de azért a nyelv, általános elterjedése miatt, mégis behozatott a hadseregnél.

Hogy az idegenek élvezetesen tölthessék idejüket Rómában, szellemi fenkölségre van szükségök és képeseknek kell lenniök arra, hogy megértsék, mit beszélnek e város emlékei, művészete és romjai. A kik nem értik ez ékesen szóló beszédet, mely ihletet ébreszt, azokat csak fárasztja ez akadémiái és kolostori város. Ezt tapasztalásból mondom. A pápai hadseregben annyi elegáncziát, oly választékos modort vettem észre, minőt hiában keresnénk Európa más hadseregeinél. Lehet látni, hogy ha a sereg nagyobb része zsoldosokból áll is, kiket katonai esküjökön kívül a zsold fűz a sereghez, a másik rész exáltált, regényes hajlamu fiatal emberekből áll, kik lovagias tisztelettel viseltetnek a régi intézmények iránt s a fegyverviseléstől és a harci hirektől várják mysticismusoknak ama táplálékát, melyet egy vallá-

sosabb és nyugodtabb nemzedék a kolostor magányában s a poenitentia sanyargatásaiban keresne.

E katonák a szélrózsa minden irányából gyültek itt össze, mert minden keresztény nemzetet képviselnek s beszélnek minden nyelvet, ez által azt tanusítván, hogy Róma megtartotta a pápák alatt az egyetemesség azon jellegét, melyet a császárok kölcsönöztek neki. Hanem ez erkölcsi előny anyagilag árt a pápai seregnek. Miután az egyediség eszméje, melyet a szászok hoztak felszínre a történelemben, erős gyökeret vert, a faji, nemzetiségi és jellemi különbségek minden lehető alakban felmerülnek s számtalan viszályt idéznek elő. Minthogy a tiszték egy, a katonák más nyelvet beszélnek, a fegyelmi viszonyoknál szükségesebb szívélyes viszonylatok nehezen létesülhetnek közöttök a veszély pillanatában. Minthogy a katonák nem értik meg egymást, a testületben hiányzik az egység. E nehézségek legszembeszökőbbek akkor, midőn látjuk az akadályokat, melyekkel a csapatfőnököknek a hadiszolgálat vezérletében meg kell küzdeni.

A katolikus Róma átvette a pogányságtól a latin nyelvet, hogy hiveit ugyanazon egy szellem és egy nyelv kösse össze. Habár mindnyájan beszéltek is a latin nyelven, a kiejtések különfélesége azt eredményezte, hogy a különböző nemzetiségű szerzetesek nem értették meg egymást, mi a természet törvényének bármely törvény feletti hatalmát mutatja. Századunk politikai Rómája szorongattatásai közepezt a hadsereg számára Voltaire szép és hajlékony

nyelvét választá, mely halálos ellensége minden bálványoknak és bálványozásnak. A sereg arisztokrátiája érti, a sokaság nem. Magok a katonák is le vannak hangolva részint a hosszú fegyvergyakorlatok miatt, melyekre a hadiszolgálat nehézsége kényszeríti, részint a sokszorosított örködések által, melyekre a curia mostani ijedelme szorítja.

Azon nemzetek, melyeknek legtöbb katonát kellett volna ide küldeni, multjoknál fogva, a legkevesebbet szolgáltattak. Spanyolország öngyilkossá lett, hogy megmentse a catholicismust. Fiaiának csontjai a XV-ik századtól fogva minden csatatért borítanak, melyeken a vallást védelmezni kellett. Vértünkét ontottuk értte és szolgálatába adtuk szellemünk egész hatalmát. És ime a pápai hadseregben csak tizenennyolcz spanyol katonának van. Hollandia ellenben, mely az oraniai hercegekkel megmentette a reformatiót s a gondolatszabadsággal megnyitotta az új kort, nagyszámu önkényteseket küldött. Ez azt bizonyítja, hogy míg a vallásszabadság élénken tartotta fenn a katholikussok hitét a protestans államokban, a türelmetlenség elfojtotta azt oly országokban, melyekben a leglángolóbbnak látszott.

Nem folytatva tovább ez észrevételeket, hanem áttérve más politikaiabb jelentőségűekre, megvallom, nem értem, mit akar tenni a pápa ezen államaival, pénzbeli és más segédforrásaival oly szembeszökő

aránytalanóságban levő hadsereggel. A francia császárság árnyékában keres menedéket. De azon pillanatban, melyben az árnyék eltűnik, legyen a pápai sereg bármily derék, száz ezer olasz katonáé lesz a győzelem. E hadsereg, mely e francia protectorátus alatt felesleges, elégtelenné válik, mihelyt Bonaparté megvonja támogatását. Egyébre sem való, mint hogy föleméssze a kath. nemzetek által a pápának bőkezűen küldött pénzüsszegeket. Hanem ez ajándékok és küldemények a kedélyek mulékony izgalmából veszik származásukat. Azon napon, melyben Olaszország meg lesz győződve arról, hogy képtelen a Napoleonnal való megmérkőzésre, vagy arra, hogy a római kérdésben előidézze a porosz-francia confliclust, a feledés sűrű fátyolát fogja Rómára borítani s a hivek buzgalma is csökkenni fog; a buzgalom csökkenésével megfogyatkoznak a segédforrások és ezekkel alászáll a hadsereg létszáma, nem is számítva azt, hogy egy zendülés kitörése nem csak lehetséges, de igen könnyen megtörténhetik, miután sokan megőrizték szivökben a szabadságszeretetet.

Bámulatra indítottak a római faj értelmes és erős vonásai, melyek a világ-győző régi jellem törhetlen büszkeségére emlékeztetnek. A nők magas növésűek, tartásuk fejedelmi; vállaik szélesek, karjaik gömbölyűek; sas orruk és halvány barna arczszínük van. Ajkaik szélesek, fekete ragyogó szemeiket hosszú pillák és művészi vonásu szemöldökök fedik; homlokuk magas, mint a régi szobroké, fejök tojásdad alaku, mint az isteni Raphael madonnáié;

hajuk, mely hosszú fonatokban nyulik le szoborszerű vállaikon, barna és göndör. Római matrona kinézésük által még mindig rábirhatnának egy Coriolánt, hogy meghaljon a hazáért, egy Grachust, hogy meghaljon a népért. A fiatal rómaiak anyjok szépségével atyjok erejét is örökölték. Észre lehet venni, hogy az inquisitio által parancsolt néma csend s a kényuralom által parancsolt engedelmesség nem voltak képesek elfojtani e nagy nép szellemét. Mintha ajkuk most is a régi jog e formuláját hangoztatná :

»Civis romanus sum!«

Megjegyzendő, hogy mindezek fölfedezhetésére föl kell lebbentenünk a piszkos köpenyt, mely alatt Róma pusztulásnak indul. A bibornokok ázsiai fényüzése mellett egy kiéhezett nép rongyai; az aranyos fogatok mellett mezitlábos koldus-sereg; a büszke márvány-paloták körül dögletes kigőzölgésű roppant szemétréteg terül el. És e város mégis Olaszország fővárosa. Midőn az éj beálltával a költészetnek szentelt óráiban, a tiszta ég alatt, melyet a lenyugvó nap fénysugaraival világítanak meg, elmerengve szemléled a Pincio magaslatait, e várost tizenegy egyptomi diszloborával, háromszáz kupfödeleivel, oszlop-erdejével, myriadnyi szobraival; midőn szemeidet a hét dombon legelteted, a hol születtek a senatorok, consulok, tribunok, az ó-kor politikai és magánjoga, mely még most is alapját képezi jogunknak; midőn magad előtt látod Szent-Péter templomát s a fenséges nagy székes egyház felett a Bramarte által festett s Michael Angelo ál-

tal befejezett kupolát; nem messze szent Péter templomától Hadrian titani siremlékét, mely fölött a bronz Seraph kiterjeszti szárnyait; amott balra, a történet világát, a falakat, melyekre ezer győzelem volt bevésve, a szent utat, melyen végig vonultak a győzők; a forumot, hová a nép összegyűlt; a boltiveket, melyek husz század zivataraival daczoltak; ahévforrásokat, melyeknek festésében a modern művészet önmagát koszoruzta meg; a Colysaeumot, ez óriási véssők által kifaragott hegyet; a Quirinált, melyen a Görögország viszontagságaiból megmentett legnagyobb szobrok állanak; a Capitoliumot, a föld csucsát és fejét: ennyi csoda közepett, ennyi nagyság emlékére, láttára a cyprus erdőkben eltűnedező annyi emlékszobornak, mely erdők hasonlítanak egy láthatlan nemtő által a város homlokára tűzött gyászkoszorúhoz; midőn az imára felhívó harangok hozzád küldik méla zúgásukat, mintha a vértanuknak a katakombák mélyéből előtörő hangjai volnának; midőn az esti árnyak szomorun csüngnek le a romokról, mintha a hősök szellemét jelképeznék; midőn szived ily magasztos benyomásoktól színültig megtelik: akkor Rómát nem csak Olaszország fővárosának, hanem a világ örök fővárosának fogod kikiáltani.

Ahoz, hogy valaki egész merőben felfoghassa a varázst, melyet Róma az olaszokra gyakorol, olasznak kell lennie, éreznie kell ereiben a déli vér lüktetését s kell, hogy e dicső történelem emlékében, a klasszikus költészet ragyogó szárnyai alatt neveltett légyen. A kik Olaszországot monarchiává akar-

ták szervezni, megtagadva tőle természetes fővárosát, egy testet alkottak fő nélkül. Természetes, hogy ha Olaszország köztársasági foederatio volna, a főváros kérdése csak mellékes lenne. Érthető az is, hogy Róma szomszédos állam lévén más köztársasági államokkal, hogy a törvények hasonlóak voltak Olaszország többi részének törvényeihez, pápai iránti tiszteletnél fogva megtartotta kolostori és egyházi szokásait — Freiburg példájára, mely szintén fentartja uralmát, noha két oly protestáns és oly szabadelvű canton közé van ékelve, mint Bern és Vat. De ha már egyszer Olaszország, valamenyi európai hatalmasságnak a köztársaságtól való félelmek következtében monarchiává szervezkedik, Róma Olaszország és Olaszország Rómáé leend: egyik ugy a másikhoz van fűzve, mint a mellék bolygók a bolygókhoz, s ezek a naphoz.

És e templomok — s kolostorokból álló városban, hol a politikai s polgári életnek egy vonását sem lehet látni, hol az összes világi hatóság gyanánt mint a hajdani senatus nyomoruságos parodiája, piszkos kocsikban s tarka öltözetű szolgák által kísért néhány senator figurál; a márvány romokon örökösen térdelő e theokratikus és kolostori Rómában kell, hogy a szószék újra fölemelkedjék a forumon, hogy a sajtó beszéljen, hogy a régi ékesszólás újra fölhangozzék, hogy minden kérdés megvitattassék, hogy az iskolák megélénküljenek, mert a politikai szellemet nem lehet kiűzni ama szent regiokból, melyekben született.

Mindaddig Róma holt város lesz. Bizonyos régészeti kíváncsisággal szemléltem a nagy hét szertartásait. Egy részök a fényüzés által keletieknek, mások, szörszálhasogató jellegüknél fogva byzancziaknak, ismét mások csekélységök által gyermekeseknek és valamennyi ellentétesnek tűnt fel nekem századunk szellemével, vallási szempontból pedig alantabb állóknak a vallás fenséges ünnepélyességénél, mely Spanyolországban megvan. A spanyol s az amerikai, ki hozzá van szokva városainknak a nagy héten tapasztalható szigorához, ama szigorhoz, mely nem tűri, hogy egy egyetlen raktár is nyitva legyen, mely nem tűr meg az utczákon egy kocsit sem, nem fogja megérteni, hogy Rómában nagy-csütörtökön és nagy-pénteken úgy dolgoznak, mint más műves napokon, hogy a kereskedések nyitva vannak s hogy sokkal több embert lehet látni a hentes kereskedésekben a virág- és borostyán koszoruzott sonkák körül, mint a templomokban s az ima-zsámolyoknál. Nem fogja megérteni senki, hogy a tizenkét szegény, kiket a pápa a Megváltó utolsó vacsorájának emlékére megvendégel, úgy nevetnek mint a színházban s úgy neki látnak a boroknak és csemegéknek, mintha mulatságra gyültek volna össze. Nem hinné senki, hogy nagy-csütörtök estéjén egy bibornok belép a nagy székes-egyházba, leül Sz. Péter sirjának bal felére, megbocsátja a bünöket — kezében egy olvasót forgatva, melylyel a bünbánók fejeit érinti, mintha a szárazon akarna halászni. Láttam több áhitatos nőt, kik jóizüen nevettek e gyermekségek fölött.

Hanem aztán van egy magasztos szertartás és momentum is: a *Miserere* Szt. Péter templomában. Zenéje leirhatlan ihletű, hatása meglepő. Róma, látva a XVI. században, hogy a protestantismus tultesz rajta a zenében akkor, midőn ő a festészet-, szobrászat- és építészetben multa felül a protestantismust, természetesen egy zenészt keresett, ki helyre üsse e fogyatkozást és meg is találta azt *Palestinában*, a lyrai művészetnek e *Michael Angelójában*. A pápa megtiltotta, hogy az ő *Misereréjét* lemásolják, hogy így csak azon templomban hangozzék, melynek óriási boltozatai teljes harmoniában vannak a *Miserere* hangjaival. Egy napon egy fenkölt szellemű gyermek hallgatá egészen magánkívül a *Misererét*. E gyermek, ki a zenészet *Raphaelje* lett, hallásból megtanulta s elterjeszté a világon. E gyermek *Mozart* volt. Mint mindig e két faj örökös harczában, a germán szellem a latinszelemtől kölcsönzi titkait.

Nincs toll, mely képes lenne leírni a *Miserere* magasztosságát. Az éj közelg, a székesegyház sötét, oltárai meg vannak fosztva a disztől. — A szürkület kétes és homályos világossága a boltozat ablakain szűrődik át, mint ha nevetni akarná az esthomályt. Az egyetlen viaszgyertya az oltár mögé van rejtve. Azt hinnéd, egy roppant sirban vagy, melynek falai felett látod a temetési fákllyák távoli fényét. A *Miserere* zenéjének nincs hangszerelése, csodás módon szerkesztett karének ez. Majd a vihar zugását, majd a szél lengését véled

hallani a romok s a temető cyprusai között ; majd a föld mélyéből felhangzó jajgatást, majd az ég angyalainak sirását hallok benne, mely könnyzár között zokogássá fokozódik. Miután a fehér márványszobrok oly óriásiak és fényesek, hogy az első esthomály nem képes egészen eltakarni, azt hinné az ember, hogy egy angyal fölemelkedve a sírból s levonva sötét szemfedőiket, új életre ébreszti a szobrokat s ezek hangoztatják a fájdalom és borzasztó kétségbeesés ez énekét. Az egész székesegyház mozog és reng, mintha minden hang kövei alól szabadulna ki. E hosszas és megható jajveszéklés ; e légrezgésbe átment hullámozás, mélyen meghatja szívedet, mert szomorusága végtelen, mert Róma hangja az, mely hamvvedréből segélyért kiált az égre, mintha bűnbánó szőrruhájában a végvonaglás halálos küzdelmeit vivná.

Igy sirni, jajveszékelni, mint a hajdani próféták Eufrát füzei alatt, vagy a templom szétszórt kövei felett ; sirni ily fenséges hanglejtésekben, ez illik e városhoz, melynek örök fájdalma nem ejtett még csorbát örök szépségén. Ilyen e fogoly város. Csak Dávid lehetne költője. Róma, Róma ! te nagy, te halhatatlan vagy még kétségbeesésed és elhagyatottságodban is. Enyészszék el bár a hit, mely dicsfényed vala, mint elenyésztek a hódítások, melyek hatalmadat képezték : az emberi szívben örök időkre oltárt emeltél magadnak ! Senki sem ragadhatja el tőled a halhatatlanság ajándokát, melyet istenid ad-

tak, melyet pápáid fentartottak, s melynek birtokában örökre meg fognak erősíteni művészeid!

Ápril 12. 1868.

A n a g y r o m.

Látni az örök várost, — ez volt ábrándjaim s szívem óhajainak egyik főczélja. Mint gyermeknek, a római vallás istenről, halhatatlanságról, megváltásról s mind oly eszmékről beszélt nekem, melyek a végtelenségig szélesítik ki a lélek látkörét. Fiatal koromban Latium nyelve képezte kizárólagos tanulmányaim tárgyát, melyek domborművekben varázsolták plasztikus képzelmem elé és helyezték Virgil tizenkét verse közé Tacitus és Titus Livius tartalomgazdag korszakait, ama hajdani hősöket, kik csak a szabadságért és hazáért éltek. Midőn az egyetemre mentem, a római irodalom és a római jog csak fokozták lelkemben a forró vágyat, hogy meglássam a dombokat, honnan annyi eszme szárnyalt az emberiség közé; a sirokat, őrzőit ama nagynevű csontváznak, melyek a földszinén a civilisatio növényeinek meleg ágyai voltak; a nap és az idők által kicsiszolt köveket, melyekre a consul s a tribun nevét véste fel, s a vértanuk keresztjüket helyezék: e valódi töredékeit nem a földnek, hanem azon általános szellemnek, mely szakadatlanul azon dolgozik, hogy a helyes öntudatot megszerezze s hogy egyszersmind valósítsa s az eszményét, mely üzi-hajtja, fölemeli és átalakítja.

Én, kit kissé kifárasztott Madridban a politika, Londonban az ipar, Párisban az élet, Genfben a természet s kissé kellemetlenül érintve a pozitivisták irányzatok által, melyekkel korunk- és társadalmunkban minden pillanatban, lépten-nyomon találkoztam, Rómába menekültem, hogy néhány pillanatot a művészetnek, vallásnak, történelemnek, eszménynek szentelhessek. Egy napon egy republikánus lelkibarátom keresett fel, ki ismerve a köztem és közte fennálló elvrokonságot s természetszerű idegenkedésemet a kémkedéstől, megkönnyíté bűnös lelkét, megszakitá a pápai vasvessző által husz éven át ráparancsolt hallgatást, és előadta nekem a római absolutismus visszaéléseit, amaz absolutismusét, melyet hallomásból ismertem, melyet lelkemből utáltam. Előadása ezuttal kevésbé volt összhangban ama forró óhajommal, hogy bolyongjak a romok között, tökéletesen szakítsak a politikával s egészen átengedjem magamat ábrándjaim és gondolataim szabad folyásának.

— Ön az idealismust keresve, mondá hidegen, egy nagyszerű városba, csodák közé jött, melyeket én leginkább bámultam Rómában. Itt mindenki érdeklődik egy nyeremény-szám iránt, de senki egy emberi eszme iránt. Shakespeare évfordulójának megünneplését eltiltották e művészi városban. Itt oly bölcs a censura, hogy egy írónak a v o l t a i r i s m u s r ó l irt munkáját a tiltott könyvek jegyzékének purgatoriumába iktatta, mert azt hitte, hogy a v o l t a i r i a n i s m u s r ó l, ama bölcsészetről

szól, mely nem hagyja a mi monsignorinkat sem aludni, sem nyugodni. Ellenben egy kabalisztikus astrologiai könyv, mely a sors végzésének fejtegetésével foglalkozik, kinyomattatott s megkapta a pápai p l á c e t e t, minthogy nem foglal magában semmi ellentétet a vallással, erkölccsel és a felség jogaival!

— Mind ezt én igen jól tudom, felelém, miután sokszor olvastam Dumesnil, Kaufman, Sthendal és Aboutban.

— Mit, ön tudja ezt, és itt még is eszméket keres? Rabelais igen jól ismerte e várost. Itt járván a helyett, hogy dogmáiról irt volna egy értekezést, Róma salátájáról irt, az egyetlen friss és jó dologról, melyet ez átkozott börtönben kapni lehet. Bármily nagy pap volt is, papja a tizenhatodik századnak, mely sokkal vallásosabb volt a mienknél, hosszas levelezésben állt az áhitatos Mailleraie püspökkel a p á p a f i a i felett, mert különösen meg volt bízva ő méltósága által, hogy kutassa ki, ha vajjon P i e r r e - L o u i s F a r n é s e l o v a g ő s z e n t s é g e t ö r v é n y e s v a g y z a b g y e r m e k e v o l t - e. Higyje el nekem, hogy Rabelais ismerte Rómát.

Igy beszélgetve rövid idő alatt egy kis térre jutottunk. Egy háznak, mely a legpiszkosabb volt e helyen, karmazsin színű szőnyeggel takart erkélye szegezte le figyelmünket. Ez erkélyről egy kristály gömb lövelte szét arany sugarait. Szemben e házzal roppant embertömeg nyomult előre, melyről szakadt a rongy. A déli népeknél szokatlan siri csend uralko-

dött, miből azt következtetém, hogy itt vallási szertartásnak leszek tanuja. Feltevésemben megerősített egy gyermek megjelenése az erkélyen, kit néhány vörös arczu, nagyhasu pap és a római szentegyház egyik fejedelme követett, biborba öltözve, fehér csipke felöltővel, fején violaszin sapkával, melynek tetején fényes bojt lengett, mint a gránátos vörös rózsája. A tömeg borzasztó kiabálással szakította meg a csendet. A pórnép közül számosan, kik fedetlen homlokukon, sasorrukon széles ajkaikon megtartották még a hajdani szoborszerű szépség vonásait, összekulcsolt kezekkel térdre borultak s átszellemült arcczal hangoztatták az imákat, melyek inkább lélekidőzéshez hasonlítottak. Némelyek elővették szent pártfogóiknak csaknem mind piszkos képeit s csokokkal halmozák el. Mások ugrándoztak, kiterjeszték karjaikat s összefüggés nélküli szavakat hangoztattak. Szombat, a varázslat szombatja volt ez. A dél közelget. Egy ágyu éppen akkor dördült el, midőn a toronyórák tizenkettőt ütöttek. A néptömeg siketítő hurrákkal felelt az ágyudörgésre. A bibornok megforgatja a kristály gömböt. A gyermek belé nyúl s kihuz egy számot. Ez a hivatalos, a pápai sorsjáték volt. Fussunk, meneküljünk. A garibaldiánusnak igaza volt. Ez a szellem városa?

Mélyedjünk el a mult időbe, mint buvár a tengerbe. Éltünk oly rövid, lényünk ol'csekély, hogy a végtelenség eszméjének megközelítésére, melyhez mintegy láthatlan kötelékek fűznek, a halhatatlanságba való behatolásra, melyre szüntelen vágyó-

dunk, az élet minden pillanatában az érzéki, véges látkör fölé kell helyeznünk az ész határtalan látkörét, a végtelen kilátásokat, a megmérhetlen messzeségeket, a sejtelmeket, melyeket a rezgő hurok hangjai ébresztenek, a bűvös festék lapokon elszórt színeket, az égi költészet ihletét, s az emlékeket, melyeket a századok porából s a történelem mélységéből fölidéztünk.

Igaz-é, hogy agyunkban a csillámló róvarhoz has onló, csaknem észrevehetetlen, homályos, rezgő fény van, melynek eszme a neve? Igaz-é, hogy e fény, e világosság segélyével felgyújthatjuk az anyagi világot, megsemmisíthetjük s felajánlhatjuk a szellemnek, mint egy áldozat füstjét? Igaz. A természet számtalanszor mint az öntudat sokszorított képe tűnik szemünkbe: a fény nem egyéb, mint aranyos fátyol, mely mögött a végtelen eszme rejtőzik, mely zenei összhangba hozza és csoportosítja a bolygókat napjaikkal. A mindenség, mely nagyságaival minket elhalmoz, nem egyéb, mint eszméink költészete, a titokzatos Apokalypsis, mely szavak gyanánt csillagokkal van írva e megmérhetetlenségben, e végtelenségben, melynek valódi létele ismeretlen előttünk, e feneketlen s part nélküli végtelenségben, melyet térnek nevezünk. Hagyjatok, hagyjatok hát elmélkednem; mert valamint az ember lábaihoz omlottak porba s buktak meg a pogány istenek s az ész által teremtetten s ismét lerombolt istenségek, melyeknek elporladozott csontváz-részeit fedezem fel a római mezőség e roppant temetőjében, úgy omolhatnak le por-

rá és romokká a világok s marad meg azok hideg hamvai között, szellemünk melege.

Mig ez elmélkedésekben tiltakozám az emberi nyomoruság ellen, mintegy észrevétlenül, magamra s kimerülve a Colysaenmhoz érkeztem. Az első benyomás, melyet rám tett, a meglepetés benyomása volt. Ha nem születtem volna a tenger partján s ha még gyermekkoromban meg nem barátkoztam volna végtelen tükrével, a tenger hasonló benyomást tett volna rám, ha érett koromban láttam volna legelőbb. Élénk s könnyen váltó emlékezetem nyomban latin tan-
székemre varázsolt, hol Martialnak epigrammáit fordítók s ajkamra csalta e két verset, melyek a római régészek által közölt legtöbb utazási zsebkönyvben is följegyezvék:

Barbara Piramidum sileant miracula

Memphis

. . . . .

Omnis Caesares cedat labor amphitheatro,

Nero kertjei előtt vagyok. Itt járt ő alá s fel biborba öltözve, kék saruval, fején borostyán koszorúval, szemeit az égre szegezve, kezében a lanttal; ajkairól görög versek hangzottak, szíve az ellentétes szenvedélyek között vergődött, mint egy daemon, ki istenné akarna lenni s pillanatra a költészet egébe menekül, hogy aztán az örvénybe süllyedjen. Consul, tribun, dictátor, császár és főpap volt: mindenki áldotta és tisztelte őt, fájdalom, csak saját öntudata vetette meg. Az utókor nem volt irányában oly kérelhetlen mint a többi császárok iránt, mert Nero

lelkiismereti furdalásoktól kinzott zsarnok volt. Oly számosak azok, kikben teljesen eltompult a lelkiismeret! Azok, kik egész városokat öltek meg, gyújtottak fel és pusztítottak el, azt hitték, hogy helyesen cselekesznek isten szemeiben! Még ma is egy északi Caesar, hogy Németország jogarát megnyerhesse, a szerencsétlen Franciaországra agyarkodik; s a bombák visszhangja, a romok, a tüzvész s a haldoklók nyögései közepett istennek, mint egy bűntársnak nevét hívja segítségül! Néro, hajh, anyját ölte meg, de érezte a tenger partján Orestes fájdalmait s az Eumenidák sziszegését. Nero elnyomta az emberi nemet, de utolsó órájában fenn hangoztatá, hogy művésznek és nem császárnak kellett volna lennie. A pogány vallás élénkebben tartotta fenn a lelkiismeretet és biráskodását az élet felett, mint a protestáns pietismus!

Megemlékezém Neroról, mert neve összefügg a Colsaeum nevével. Azon épület helyén, melyben most helyet foglal, az ő kertjeinek tava terült el, e tóval szemben az isteni császár colossalis, nagyszerű szobra magaslott ki, Apollónak, az összhang és a világosság istenének jelvényeivel, kezében lantot tartva, melynek accordjaira a muzsák tánczra keltek és fején Daphne zöld borostyán koszorújával. Vespasian családja Agrippa fia iránt érzett gyűlöletből lerombolta e halhatatlan művekkel gazdag hajlékot; lerombolta az emlékszobrot s helyére amphitheatrumot épített, de nem volt képes megsemmítni Neronak sem nevét, sem apollói szobrának emlékét,-

és e colossalis emlék most is a Colysaeum korcs, elrontott nevét viseli.

Az igazat megvallva, e mű a természet s nem az ember művéhez hasonlít. Ez óriási arányok, e ropant tömegek nem származhatnak a mi erőinktől, hanem azon nagy építész és nagy művésztől, ki az Alpok guláit emelte, ki a Vezuv bámulatos kupját keresztül furta, a teremtő tüztől, melynek nyomait mutatják még a granit rétegek. Csak mikor látjuk ivállásainak összhangzatát, oszlopainak arányosságát, ez építészeti rhythmusát, mely mint a dal az ég felé tör, hiszszük el, hogy az amphitheatrum rendkívüli kötömegeit az emberi ész osztotta szét, helyezte el és ütötte rájuk törvényeinek isteni pecsétjét.

Most már részben rom. Midőn teljes épségében diszlett, két lépcsőzet, mint két hatalmas támoszlop tartotta fenn. Négy egymásra fektetett főépületből állt. Nyolczvan nagyszerű boltív, melyek ugyanannyi kapu gyanánt szolgáltak, képezték egyszersmind minden főépületnek kerítését. A boltívek oldalain a falba épített doriai oszlopok emelkedtek. Az első épülettömb felett egy párkány-koszoru állt, e felett ismét más boltívek terjeszkedtek megfelelő féloszlopaikkal, melyek azonban a jóniai kecses és könnyed modorhoz tartoztak. Az előbbihez hasonló párkányzat koronázta a második épülettömböt s képezte alapját a harmadiknak, mely szintén ivekkel s corinthy virágos és gazdag oszlopokkal volt diszítve. Faoszlopokkal ékitett s ablaknyílásokkal, melyeken át az ég sokkal tisztábbnak és ragyogóbbnak látszott, ellátott nagy-

szerü atrium, mely rovátkolt fejdiszhez hasonlított, fejezte be a monumentalis épületet. E roppant épület ötvenkét meternyi magasságu. Hogy röviden jellemezzem, az emberi munka által épített, faragott és vésett körded hegynék nevezném. Észak-nyugoti oldala még a legjobban van conserválva. Csak e falak között lehet tanulmányozni a boltivek hajlásait, az oszlopok által képezett összhangzó lépcsőzetet, a párkányzatok sorát és kellemét, az első épülettömb komoly fenségét s a talapzat könnyedségét, mely az ékszer tökélyét és finomságát kölcsönzi e nagy szabásu tömegnek.

Ez emlékekben ragyognak a római építészet jelleme és eszméi. A görög kellem és szépség helyére a nagyszerűség, a colossalis nagyszerűség lépett. A Colyssaeum méltó emlék a királyi, hódító, a titáni néphez, mely rabszolga- és munkásseregekkel rendelkezett s csak is ezeknek vállain lehetett e tömegeket ily szédítő magasságra felhalmozni. A nép, mely a Colyssaeumot építette, látta keletet, látta annak rengeteg épületeit s ez épületekre kiterjeszté mint virágfüzért, a görög izlést. A római építészet nem többé Athén és Korinth szép építésze, mely a görög fiatalságnak, ez istennőnek, a művészetek e szülő anyjának fenséges organismusát vette mintaképeül. Van valami kevésbbé szép a római emlékekben, de annál több van a nagyszerüből: a világ szellem assimiláló láthatlan Oczeánja ez, mely megtartotta Görögországból az összhangzatot, Ázsiából az óriásit s mely a szó teljes értelmében előzőnlötte a földet és

a történelmet, a nélkül hogy valamely eszményi magasságot ért volna el, később pedig eltűnt az ég mysteriumában s félig világos, félig sötét szürkületében.

Ily colossalis szellem vonul végig a római építményeken s ezért szükségszerűen hasznos, gyakorlati és közvetlen célokra irányozvák, épen mint a római vallás. Eros, a szerelem görög istene Rómában Sterquilinus, a trágya, azon anyag istene által van helyettesítve, mely oltalmazza és megtermékenyíti a mezőket, mint a hellen metaphysika az erkölcs és jog, az elvek és ismeretek által megtermékenyítette a társadalmat és életet.

A Colysaeum birja a római építészet minden jellemvonását. E nagy mintáról sokkal jobban megismerheted a századok árjaiból csodálatosan megmenekült római építészetet, mint Vitruve munkájából, mely meglehet, újra át van dolgozva s a renaissance-korban közbetoldásokon ment keresztül. Tekintsd e vakolatot, mely olyan, mintha a földteke izzó belsejéből került volna ki, mint a gránit. Tekintsd a görögök előtt ismeretlen s a hatalom és erő e földjére oly bámulatosan épített boltozatokat. Tekintsd ez íveket, minőket a hellen világ soha sem épített, melyek az én szemeimben diadal-kapuknak tünnek fel, melyeken ez új szellemmel új élet lép a történelembe. Nézd, mint helyezi el a római egy talppárkányra a dóri modort, melyet a görög úgy ragadt ki a földből, mint egy fatörzsököt. Tekintsd e három modort, melyek a görög építészetben mindig külön voltak választva, itt pedig egy fokozatos lépcsőzetben egyesítve láthatók: először az

alapon a dóriait, a legegyszerűbbet és legtisztábbat, azután középen a jóniait a legelegánsabbat, legkönnyedebbet, végül a legvirágosabbat, a legdiszesebbet, a korinthis, mely az egész épületet mint fejék koronázza. E műnek minden pontjáról leragyog az építő nép szelleme. A római úgy egyesíti a három építési modort épületeiben, mint a görög isteneket pantheonjában. Műveltsége az antik műveltségnek nagy epilógja. Róma Görögországtól kölcsönözte alapbölcséletét és vallását, a sabinoktól nőit, Spanyolországtól kardját, a kelettől boltozatait, Etruriától iveit. Így azt lehet mondani, hogy az összes ókori történelemnek Görögország virágját, Róma pedig gyümölcsét képezi.

Az ily emlék-épületek, mint a Colysaeum, a tulajdonképpen nem egyebek, mint az örök város ropant organismusának csodálatosan megmentett csontváza. És elképzelni még azt is, hogy ez épület, mely képes volt busz század zivataraival dacolni, három év alatt épült fel! Flavius családjából származott ama császárok alatt épült, kiknek uralma megengette Tacitusnak, hogy kárhoztassa a despotismust és magasztalja a köztársaságot. Titus, kit az általános hizelgés »az emberi nem gyönyörűségének« nevezett el, Titus fölgyújtá Jeruzsálemet s e város mézszé vált kövein másfél millió zsidót koncizoltattott fel, a többieket pedig arra kényszeríté, hogy mint gladiatorok egymást öljék meg Syria városaiban, hogy győzelmi jelvényül szolgáljanak a győzők diadal utjain, hogy ostortól csapdosott vállaikon

hordják az amphitheatrum köhalmazát, s hogy kiéheztetett vadállatok agyari és karmai között leljék sirjokat.

Titus, miután szerette Berenicet, mint Antonius szereté Cleopatrát, miután hallotta, hogy Messiásnak nevezik őt saját áldozatai és istennek az egyiptomiak; miután a keleti satrapák módjára rendezte be udvarát s részesült az örök város ivei alatt a diadalmenet dicsőségében, lerombolta Nero arany házát s a nap szobrává alakította át a nép által imádkozott Caesar szobrát, kiszárittató a tavát, mely a Celius hegytől az Esquilinus hegyig terjedt, kipusztította a ligeteket, letarolta az ezek által határolt réteket: felépítteté a legnagyobb amphitheatrumot, melyet valaha láttak a századok s trónraléptét száz napi ünnepélylyel ülte meg, melyek alatt dāmivad,- elefánt,- tigris,- oroszlán- és emberviadalok voltak, óriási viadalok, melyek meleg vérrel fecskendezték be úgy a császár, mint a nép arcját. Kilenczezer vadállat vészett el a küzdhomokon a véres orgiák alatt. A történelem, mely följegyezte az elpusztult vadállatok számát, az emberek számáról egy szóval sem emlékezik meg, kétségkívül azért, mert a rab-szolgák kevesebbe kerültek a császároknak, mint a vadállatok.

Titus a trónon kereste az eszközt, hogy lecsillapítsa nagyravágyásának olthatlan szomját, de nem találta. Mit kívánhatott még, midőn kezében tartotta a világot, vállain hordozta a Caesarok köpenyét, midőn látta, hogy a nemzetek, mint nyájak, vannak ha-

talmának alávetve, az egész világ néma és meg van hódítva! De midőn Titus nagyravágyó álmainak megvalósítására gondolt, érzé, hogy szive megszakad; vagy mivel már nem volt mit ohajtania többé, vagy homályos, végtelen vágyai következtében, melyek ábrándos gondolatok káprázataiban tűntek el földulván egész lényét. Annyi bizonyos, hogy trónra lépve végtelen szomorúság vett erőt rajta, egy neme a belső sorvadásnak bénítá meg bátorságát. Lélekzete sóhajjal, szive fájdalommal, szemei könnyekkel, élte csalképekkel, szunyadása kínos álmakkal, multja lelkiismereti furdalásokkal, jövője aggályokkal telt el, míg egy napon Róma mérgezett mezőin bolyongva, s helyet keresve, hol elaltassa életuntságát, meghalt, égre szegezvén a végtelen és nem teljesült vágyak láza által feldult szemeit. Titus életének és halálának emlékére úgy tűnt fel nekem a Colysaeum, mint hegyek halmaza, melyeket egy Caesar nagyravágyása rakott egymásra, vágyva az ég birására is, miután a földet már birta, a nélkül hogy egyebet el tudott volna érni, mint azt, hogy lábainál a bűntények boszuért kiáltottak, fejére pedig az emberek átkai nehezedtek.

Ez emlékek és eszmék hatása alatt jártam be az egész épületet. Tanulmányoztam azt, mint a geologus a hegységet szokta tanulmányozni, átmenitem valamennyi kapun és bejáraton, melyek hajdan a nézők százezreinek könnyü és gyors betódulását tették lehetővé. Fölmentem a legmagasabb lépcsőkre, honnan a római vidéket szemlélhetém. Elöttem voltak a tá-

volban a lagunák, jobbra Titus és Constantin diadalívei, Sestius gulája és sz. Pál temploma; balra sz. Sebestyén sirüregei, Appius utja két sor siremlékével, mögöttem a Palatinus hegy, a forum, a szent ut, Septimius Severus diadalíve s a capitolium; mindenütt, köröskörül oly helyek, hol eszmék s emlékek járnak karöltve, e helyek képezik valódi nyugatát az antik szellemnek s valódi keletét a modern szellemnek.

Ugy el voltam merülve gondolataimban, hogy észre sem vevém mikor leszállt az éj. Róma harangjai imára intettek s a baglyok és más éjjeli madarak is hallaták első hangjukat; hallám a távoli lagunák békáinak egyhangu énekét s ezzel egyidőben a közeli templomba vonuló körmenet Misererejét: e sajátos vegyülékét a szellem és a természet hangjának, mely még mélyebb, még messzehatóbb elmélkedésekbe üzté lelkemet s úgy jött, mintha lelkem a falfü módjára gyökeret verne a halhatatlan romok porában.

A telehold tisztán és nyugodtan tünt fel a láthatáron s méla világával költői színezetet kölcsönzött az íveknek, oszlopoknak, boltozatoknak, a szétszórt köveknek, e hely elhagyatottságának, a közepén emelt keresztnek, mely mintegy örök visszatorlás a gladiatorok részéről, kik arra kényszeríték a római népet, hogy áldja és tisztelje a rabszolgák leglenézettebb, leggyalázatosabb kivégzési eszközét, mely aztán az ujkori polgárisultság labaruma lett. A hold növekvő fényénél, a torony-óráknak a

kétes homályban elvesző visszhangja között, az eltűnt nemzedékek árnyát véltem látni, mint járkák be és keresik fel a denevér röppenésével az emlékeik által szent és drága helyeket, a sirok vidékéig. Ugy szerettem volna megállítani ez árnyakat, hogy beszéljek nekik, hajh, arról, a mi korunkban történik! Ha a tribunok, senatorok, Caesarok szellemei vagytok, tudjátok meg, hogy mindez, a mit tiszteltetek, elenyészett, a századok még oltáraitokat is lerombolták. Az istenek, kiket ti halhatatlanoknak hittetek, meghaltak, az eszmék, melyek őket lelkesítették, mint száraz levelek keringnek, bolyongnak a történelem örvényeiben, bármennyire szabadok voltak is az emberi szellem folytonos újításaitól. A Nereidák nem csevegnek többé édesdeden a hullámok habjain; a márvány fehérségű nymphák nem sohajtoznak többé a csöörtető pataokban; Pán isten is elejtette a pásztorsípót, mely az erdőket dallamokkal töltötte meg. Bacchus papnőinek ittasságára a sanyargatás, a vezeklés, a természet borzalma következett. Egy nazarethi, egy zsidó fiú, ama rabszolga faj ivadéka, mely lánczokkal lábain, ostromozott arczczal hordta össze a Colysaeum alkatrészeit. győzött s eltemette az isteneket, kik Horáczt és Virgilt lelkesítették, kik segítették Scipiot Carthago síkjain, Mariust a rothadt mezőkön, kik megteremtették a művészetet és hatalmuktól tették függővé a győzelmet. Hiában tekintett megvetéssel Tacitus a szegény judeai ácsnak, ez igénytelen fiatal embernek párthiveire; hiában tette őt nevetségessé Apulejus ápológjai-

ban és meséiben. Még Lucius örökös mosolya sem tehetett semmit a szellem ellen, melyet ajkain kilehelt, az eszmék ellen, melyek lelkéből származtak. Az istenek halottak s holttetemeik felett Róma is halva nyugszik. A forum mezővé lett, melyen barmok legelnek, a Colysaeum romhalommá, hol a rómaiak hajdani rabszolgáik bitófáját tisztelik. A szent diadalut elsüllyedt: a nazaréthiek szertartásaikat ünneplik a Capitoliumban.

Azoknak, kiket ti a közbéke háborítóinak tartotatok, oltáraik vannak és áldozatokat mutatnak be ott, hol Camillus és Cato istenei voltak. Eszokról jött barbár népek elnémitották a jósdákat, megszüntették a szent szertartásokat s az emberi lelkiismeretet zsákmányul dobták a szerzetesek sergeinek, melyek a csatornák és sirboltokból özönlöttek elő. És midőn az új hit hatalmába ejtette a lelkeket, midőn már fölemelkedtek oltárai a régiek helyére, új harcosok, új tribunok, új apostolok, új vértanúk támadtak, hogy már most ők öljék meg azt. Mintha az emberi szellem arra volna kárhóztatva, hogy az eszmék ugyanazon fonálát benyüstözzék s aztán megint kibontsa.

Az emberi lelkiismeret új phasisokon, a szív új aggályokon, a vérrel áztatott föld a fájdalom új borzadályain megy keresztül.

A mint ez összefüggés nélküli eszméket rebegék ajkaim, úgy rémlett nekem, mintha számtalan nyögést hallanék. A cyprusok és fenyvek közt lengő szél visszhangja lehetett-e? A nap utolsó zaja volt-e,

mielőtt az éj karjaiba vetette magát? A nagy város moraja, imája, vagy jajveszéklésének visszhangja volt-é? Nem; az mély fájdalmak kifakadásához hasonlított.

Sunt lacrimae rerum . . . . .

Magam szórakoztatása kedvéért képzelmemben az amphitheatrum egy ünnepélyét varázsoltam elő. A Colysaeum akkor nem volt roppant hullá, mint jelenleg. Itt egy szobor, ott egy győzelmi jelvény, amott Ázsiából vagy Egyiptomból hozott monolith állott. A nép, miután a meleg forrásokban megfürdött s megillatszerezte magát, a kapukon tolongott befelé s az épület csucsáig nyomult fel, hogy onnét aztán szétoszolják az előre kijelölt lépcsőkön. — Egy felől az élők kapuja látszott, melyen a bajvivók jöttek be; másfelől a halottak kapuja volt, melyen a halottakat vitték ki. A néptömeg rivalgásai s a harsonák éles hangjai a vadállatok bögéseivel és ordításaival vegyültek össze. Nem sokára megérkeznek a senatorok és a Caesar. A szolgák az alsó emeleten a nép között pörkölt bagolyborsót osztogatnak, melyet gyékény kosarakban hordoznak körül. A föld arany, karmin- és ólom pirporral van behintve, hogy elvegye a vér színét, míg a világosságot nagy keleti bíbor függönyök mérséklék, melyek az egész szintérre széthintik tüzsugaraikat.

A senatorok és a lovagok az alsóbb lépcsőzeteket foglalják el; a családapák, kik bizonyos számú gyermeket adtak a császárságnak, ezen felül foglalnak helyet; a nép a legfelsőbb lépcsőzeteken telep-

szik le. Az egésznek koronáját a római nők képezik, kik könnyű fátyolba vannak öltözve, gazdag ékszerekkel terhelve, a légkört illatszerekkel töltik meg s szerelmet suttogó szavakkal és kéjsóvár pillantásaikkal lángra gyújtják a sziveket.

A közönség türelmetlenül és mormogva várja a Caesárt, kinek jelt kellett adni az ünnepély megkezdésére. Nézd Plutust, kinek tegnap fölgyújtották kertjeit Pompéjiben s oly gazdag, hogy nem tudta miszerint az övéi voltak. Solia Paulina hatvan millió sestertius ($4\frac{1}{3}$ pkr) értékű smaragdot hord, a mi igen csekély összeg azokhoz képest, melyeket nagyapja a meghódított tartományoktól kicsikart. Amaz, ki mindig kíséri a császárt, egy arany csészét lopott el a Claudius által adott egyik vendégségen. E körülátolt eszűek itt üdvözlik Regulust, a szónokot, mert félnek vipera-nyelvének destillált mérgétől. Ő tiszteltben részesül, míg a hadvezérek, kik győzedelmeskedtek a barbarok felett s Róma védelmében vérzetek el, tíz év óta temetetlenül hagyatnak. Megjelen Eudém, az orvos is: fajtalanság- és ágyasságból származott gyermekei sem maradnak el. Nézd e lánykát alig nyolcz éves és már nem szüz többé. Jeles anyja, ki noha a legnemesebb római családokhoz tartozik, kitöröltette magát a matronák sorából s nevét a kéjhölgyek jegyzékébe iratta be. De meg érkezik a császár s a nép, mely mindig előszeretettel viseltetett az ünnepélyek, főleg pedig az öldöklések iránt, megéljenzi. A papok és Vesta-szűzek áldozatokat mutatnak be Róma védisteneinek.

A vér foly, az áldozatok belei fölemésztetnek és elszóródnak a szent tűzben, a kardalok s a zene fölhangzanak; a sokaság ismét türelmetlenkedik s a császári jeladásra megjelennek a gladiatorok mosolylyal ajkukon, üdvözölve a jelenlevőket, mintha izletes lakoma és nem a kérlelhetlen halál várakoznék rájuk. E szerencsétlenek több osztályra oszlanak. Az essedariusok (szekeren harczolók) két kerekű zöldre festett kocsikon robognak elő. A mirmillók kerek vaspaisok mögé rejtőznek s azok egyik oldalán szerfölött éles késeket villogtatnak. A retiariusok (hálóval küzdők) a levegőben ugrándoznak s nagy ügyességgel forgatják három águ villáikat. Öltözetük fenséges vörös tunica, azurkék saru, aranyos sisak, mely csillogó halba végződik. A lovasok fürgén futják körül a kört lovaikon. A fény visszaverődik aczél mellvértjeikről, nyaklánczaikról és karpereceikről. Tunicáik szingazdagok s a keleti viseletre emlékeztetnek. A bestiariusok (vadállatokkal küzdők) legutoljára vonulnak be; mindnyájan a legszebb férfiakból vannak kiválogatva, valamennyien meztelenek s tartásukban a klasszikus szobrok művészi állásait utánozzák; a nép kitörő zajjal üdvözli őket, mert ők a legerősebbek, legbátrabbak s a veszélynek leginkább ki vannak téve. A hegyeken, pusztaságokon, a természet bájai között születtek; a mezők s a szabadság tiszta levegőjét szívták magokba. Hazájukból csak a harcz ragadhatta ki. Rómában jól tartották őket, hogy legyen bőven vérök, igen, hogy legyen vérök, melyet a ró-

mai népnek a vadáldozatban feláldozzanak. Amott, lent a dolgozó házban sokan olyanok, kik egymást megsebesíteni, vagy megölni fogják, pedig tán a leg-szorosabb barátságban éltek. Többeknek, kik vér vagy érzelem szerint testvérek, meg kell egymást ölniök, holott egy gondolatban egyesülve, kardvasu-
kat a Caesar szívében forgathatnák meg — így áll-
va boszut nemzetük és fajukért.

De ime már lesik, keresik, fenyegetik, kihivják egymást s bele vegyülnek e barbar és kegyetlen küz-
delembe. Ha valamelyik személyes félelemből, vagy ellenfele iránti könyörületből meghátrál, a circus igazgatója izzó vasbélyeget süt meztelen testére. Minden felől patakzik és párolog a vér. Ha elsikamlík egy gladiator a vérben, a nép sikolt, ha pedig fölpat-
tan élve, kifütyöli.

Ez itt elájul az ember fölötti erőfeszítések következtében. Amaz hanyat bukik a paizsára kapot csapás után. Egy harmadik végtelen fájdalomak közt vergődik s hörög, mint ki nehéz kórban szenved. Két vivó halálosan megsebesíti egymást, de bukásukban elejtve kardjokat, összeölelkeznek, hogy a halálban segítsék egymást. Csonkitott tagok, szétszórt belek, haldoklók hörgése és nyögése, sirásba vegyült utolsó sohajok, a düh és kétségbeesés sikoltásai: mindezek összevéve nagyszerű látványt nyujtanak a római nép-
nek, mely rivalg, tapsol, ittassá és dühöngővé lesz, lázas figyelemmel kíséri a küzdelmet, kidüleszti sze-
meit, hogy jobban lássa az öldöklést, földuzzasztja orrát és mellét, hogy jobban szagolhassa a vér páráit.

A harag, igen a harag uralkodott, mint egyetlen szenvedély e vérengzésben. Az általában olympi szigorúságu ántik szobrászat élőképét hagyta hátra nekünk e haragnak a vivó gladiator szobrában. Szemei kidióznak, melyek fölött összeránczolt szemöldökei mint vészterhes felhők vonulnak el. Izmos tagjai mérték felett kiterjeszkednek. — Feje előre nyulik és hajlong melle fölött, hogy kikerülje vele a csapásokat. — Teste, azon pillanatban, melyben a küzdelembe rohan, csak jobb lábán nyugszik. — Bal karja fenyegető állásban van, míg erősen összeszorított jobb ökle halálos csapásra készül. E szobor élő képe a gyűlöletnek. És a harag mind sűrűbbé tette Róma körül a gyűlölet és átkok felhőjét, melyek borzasztó elégtételt nyertek az örökbosszu, Alarik győzelmeinek, a bárbarok: a rabszolgák és gladiatorok sarjadékai orgiáinak apokalyptikus éjjelén

Ki csodálkozhatik tehát Róma bünhödésén? Minden ereje, egész fensége, egész nagysága egy eszme által romboltatott le. Ott alant a sirüregekben igénytelen sectáriusok rejtőznek, kik a hajdani érzékiséggel az észt, a pogány vallással és birodalommal oly dogmákat állitnak szembe, melyeket Róma nem tűrhetett meg a nélkül, hogy elveszszen. E sectariusok kerülték a napvilágot s félénken a föld alá zárkoztak. Itt lefestik a jó pásztort, ki őket az örökkévalóságra vezeti, a galambot, mely hirt hoz nekik a vizözön megszűntéről, melyben fájunk elveszett. Ott dicsénekeket zengenek az igénytelen, szegény és gyenge tribunnak, ki nem tud ölni, mint a

hóditók, hanem csak odaadással meghalni a szégyenletes kereszten. Innen kerültek ki az új hit hirdetői, kik azt vérökkel a circus homokán megpecsételték. Az aggastyán, a fiatal, a növendék moczczanás nélkül hallgatta az ázsiai tigris üvöltését, s az afrikai oroszlány ordítását. A kiéheztetett vadállatok kiszabadulva a nagy vas ketreczekből, melyek most is láthatók a circus mélyén, karmaikat és fogaikat a vértanuk testébe vágták. Mig a párduczok, tigrisek, hyénák és oroszlányok czivódtak rángatódzótagjaikon és csillapithatlan dühvel itták vérüket, a rómaiak azon meggyőződésben éltették a Caesárt, hogy a ragadozók egy babonát emésztettek fel s hogy a vadállatok a vérrel egy eszmét nyeltek el. És a Caesarok meghaltak, a proconsulok eltűntek, a Colysaoum kövei összeomlottak és egy új eszme lépett a régiek helyére egy eszme, mely miután üldözöttből üldözővé lett, maga is igyekezett lerombolni az új sectákat, elfojtani az új hitet, miután kiközösítéseivel, inquisitiójával és kinzó eszközeivel nem tudott eljutni az emberi szellem halhatatlan magaslatára, mely örökösen ragyog a romok és istenek, a meghalt és feltámadt népek, a hit és a dogmák felett, mint a nap a világ felett.

Róma, a föld felszínén elterülő város, csodálatot és bámulatot kelt; de a föld belsejében rejtőző város is alkalmas arra, hogy csodálatot és bámulatot ébresszen. Falain a repkényt és bércsét lengeti a szél; a tudomány fölfedezi a múlt századok eszményét és hitét. Falai alatt, hol az árnyak egyre sűrűb-

bek, hol az éj hűvös nedvessége örök; a föld gyomrában ásott ez üregek és barlangokban az idő által szétporlasztott csontvázak által előidézett lidércz tüzek bolyongnak csak most; holott hajdan az emberi szellem ünnepnapjaiban oly eszmék forogtak azokban, melyek az emberiség lelkiismeretének élteitői voltak, melyek annak oltárait megvilágíták és fentartották. Vallásos tisztelettel irányoztam lépteimet a több nemzedék áhitata által megszentelt helyek felé; míg lelkemet számtalan gondolat ostromolta. Róma vidéke a legszilárdabb hatalmak gyengesége s a legnagyobb, legtiszteltebb földi felségek hiábavalósága feletti elmélkedésre készítet.

Ama népnek, mely előzőnlötte az egész világot, nem lehet nyomára akadni. Intézményeinek, melyek annyi század súlyának állottak ellent, nem találni maradványait. Nehány fal, néhány boltív, néhány oszlop, zavaros feliratok, összetört siremlékek, csonka szobrok — mindez egy nagy hajótörés által okozott maradvány-darabokhoz, egy roppant vihar pusztításaihoz hasonlít. E romok közepett nagyon értem a mysticismust, mely némelyek lelkén elhatalmasodik: megvetését e mulandó világnak, hol minden elvesz, elfajul és elpusztul, a halál nyugalma után való sóvárgást, a nemes türelmetlenséget a végtelen bírásaért egy másik kevésbé bizonytalan és tartósabb világban.

Még én magam is, kiben pedig századunk eszméi élnek, ki hiszek a mindenség örökkévalóságában, ki a halált nem megsemmisülésnek, hanem megju-

lásnak tekintem, mondom, még én magam is mélabus elmélkedésekbe merültem, úgy rémlett, mintha a végítélet harsonáit hallanám megzendülni a sarkaikból kiforgatott világok felett, vagy a próféták jajveszékeléseit a lerombolt városok felett.

A romokkal behintett Apenninekben, a mindenfelé szétszórt sirokban, az óriási vízvezetékek összetört ivezeteiben, az összeomlott tornyokban, mint ha a villám sujtotta volna le, a már csaknem porrá lett művek e töredékeiben az Apokalypsis nagy visioinak egy nemét, a boszuló angyalok kardjai által szétszórt bolygókat láttam. Láttam a szeretett apostol alakját, melyet a plasztikus művészetek az újabb korban örök-fiatalnak eszményitettek, mint a görög isteneket, ki oly ékesszóló volt, mint a görög szónokok, ki semita létére Plato nyelvét beszélte s a testté lett igét a kereszténység alaptételei közé helyezé; ez alakot, melyet a renaissance festményeiben és szobraiban örökitett meg, — láttam ez alakot ott Pathmos szigetén, a görög szigetek csoportjának keblén, hol úgy mosolyg a láthatár, mint a sirenek tekintete; a ragyogó Földközi tenger közepén, mely mindig a pogány szellemet lihegi s mely korállal ékitett hullámaival a régi classikus dicséneket hangoztatja. Láttam ez alakot, mely oly mystikus, mint az imádság, és kellemes, mint a remény; láttam azon pillanatban, midőn összeszedve üldözött fajának boszuját, a hatalmas Babilon büntetését szabta meg az utolsó apokalypsisban; mi alatt a jó és rossz angyalok elkeseredetten vívták a harczot a légben, a halottak pedig,

miután leesett szemfedőjük s megnyíltak sirjaik, megindultak keresni testüket a fenekestől felforgatott utczákon, a vér- és könnyekből képződött sárban, hogy előállhassanak az utolsó ítéleten, melyet az egész mindenségnek meg kell hallgatni az örök bíró szájából.

Behatoltunk a katakombákba s lábaink szüntelen romokba ütköztek. De e vidék pusztulása még sem volt akkora, mint lelkünk szomorusága. Mint számüzötteknek és hazátlan bujdosóknak a nagy pusztulások e roppant vulkanikus földjén, gondolatunknak és szivünknek is megvoltak hasonlólag a magok romjai. Minden a halálra emlékeztetett. Azt hittük volna, hogy pokoli és nem földi vidékeken járunk, ha a természet a hajnal rózsapirjával, a zöldelő füvel, mely a kövek közül sarjadzott fel, a tavaszvirágokkal, melyek a fűvet diszíték, a pillangókkal, melyek virágról virágra szálltak, a gyöngéd levelekkel, melyek csak most tűntek elő, a lombok közé rakott fészkekkel nem figyelmeztetett volna ez aprili reggelen az élet örökkévalóságára s fényes ünnepeinek élénkségére.

Oh természet, mely mozdulatlan vagy az élénkségben és egy a változatosságban, állandó és változhatatlan a szerves lények egymásra következésében, melyek szüntelenül változnak s átalakulnak; halandó mégis örök, korlátolt és mégis végtelen vagy, kiterjesztve a tér megmérhetetlenségében és megtömörítve a szerves lényekben! Kezdve a csillagoktól, melyek a világgömbökre lövelik fényüket; a virágokig,

melyek illatárjukkal töltik be a léget; kezdve a tapinthatlan gőzöktől, melyek szétoszlanak, a szilárd hegyekig, melyek tetőit örökös jég és hó fedi; kezdve a ködtől, felhőtől, melyek végtelen világtestek csiráit hordják méhökben; az óriási világokig, melyek már bele is fáradtak a térben való mozgásba; elkezdve a homok szemektől, melyeket fölkavar a szél, a tejút utolsó csillagáig, melynek fénye csak husz ezer év múlva érkezik le hozzánk, kis bolygónkhoz lánczolt szegény száműzöttekhez; ezen egész körben, melynek központja mindenütt, körzete gedig sehol sincs, — mint ezt a modern bölcsészet mondja — egyetlen egy parány sem vész el!

A semmi nem létezik, nem: eszünk homályossága, csekélységünk érzete, érzékeink csalódása, a testetlen eszme, ugyszintén gondolkozásunk szomorú korlátozottsága, s nyelvünk javíthatlan tökéletlensége az élet örök oczéánjára helyeztek el minket.

Igaz, hogy néhány csillag eltűnt naprendszerünkben, mint a hogy egész faunák eltűntek a föld felszínéről; de az általános élet melege nem enyészett el s a legtökéletesebb organismusok növekvése és fejlődése nem szűnt meg. Lépünk be tehát a rombarlangokba a végtelen eszméjére irányzott gondolattal s a halhatatlanság reményétől telt szívvvel.

A leglátogatottabb sirbolt Sz. Sebestyéné s a komoly tanulmányra legméltóbb Sz. Calixtus katekombája. Rómától keletre mintegy négy mértföldnyire az appiusi és ardeatini út között darabokra mál-

lött romhalmok alatt, közel a cyprus ligetekhez, melyek még emelik a táj szomoruságát, van elzárva a keresztény holtvárosok legszebbike s legnagyobbika: a menhely az üldözések elől, a vértanuk tenyészdéje, a holtak nyughelye, élők temploma és gyűlhelye ama bátor ujitóknak, kik a történelemnek új fényt, az életnek új eszményt kölcsönöztek. Tanácslom minden olvasómnak, hogy mielőtt megtekintené e szent helyeket, lássa el magát könyvekkel, főleg pedig a jeles kath. régész Rossi utmutatásával. Valamint a letelepedő az Ujvilágban, a jövőnek e földjén, baltájával fölfegyverezve nyomul a rengeteg őserdőbe, halomra dönti a fát, lövi a szárnyasokat, családjának hajlékot épít, a munkának pedig tért nyit: ugy hatol a föld alatti világ e régésze is a sötétségbe: az éjjeli madarak tanyájára s ingatag boltozatok alatt a barlangok tömkelegébe lép, kitéve magát a veszélynek, hogy a beomlással fenyegető falak által oda temettessék, hogy örökre elveszen e siri város valamelyik mélyedésében, e késsel vágható sötétség poklában, — így összeelegyítve csontjait a halottakéval, kiket ki akart ragadni a szomoru és hálátlan feledés homályából.

Hányszor csepegett a szivacszerű darázskőről finom apró eső ez ember homlokára! A lába elé gurult kő- vagy téglagörgetegek hányszor takarták őt sűrű porfelhőkbe, melyek meggátolták fáradt tüdejének minden lélekzétvétélét! Hányszor tévesztette el az irányt e roppant tömkelegben s vesztette el a sötétség ez oczeánjában az iránytűt? Hányszor hitte,

hogy eltévesztett minden kijáratot s várta mint bizonyost, hogy éhen vagy szomjan fog elpusztulni!? De mint az emberi szellem merész bányásza, a tolvajlámpa rezgő fényénél kikutatta az idők mélységét és elolvasta az ama sectariusok egyike által ez előtt tizenöt századdal irt feliratot, kik a nagy circusban összeszedték a bajvivók földi maradványait s imák között, melyek viszhangját most is hallani és könyhullatások között, melyeknek párái most is megvannak e szent légkörben, átadták az anyaföldnek.

Mihelyt belép az ember a sirboltokba, első sorban azok óriási munkája hat rá meglepően, kik polgarisultságunk erőmütani és vegyészeti eszközeinek hiányában is kivájták e föld alatti városhelyeket. Jól lehet azt mondották, hogy a katakombák a márványbányákból alakultak, sajátságos jellemök, egymásra rakott karzataik — mert van összesen öt sir-emelet — berendezések, mely bizonyos szabályosságot mutat, éretten átgondolt és jól keresztülvitt tervről tesznek tanuságot, mely mellett aztán csak alárendelt dolog volt azon czella-sejtek építése, melyekbe az új dogma munkásai letették eszméik mézét, hogy tápláljon annyi egymásra következett nemzedéket. A föld természetét s a talaj minőségét gondosan és valódi szakértelemmel tanulmányozták. Az agyagos fővényes, posványos és minden oly talaj, mely könnyen magába veszi a vizet, mellőztetett; a templomok és sirok építésére a jegecz-szemcsés sokkal szilárdabb, állandóbb, a nedvesség által hozzáférhetle-

nebb, a teremtő tűz által kivájt és mindennemű szilárd építkezésre alkalmas darázskövet használták. De e menhelyeket nem csak a természet támadásai, hanem az emberek haragja ellen is oltalmazni kellett. E célból a keresztények a törvények árnyában és oltalma alatt kerestek menedéket.

A római törvény mindenek fölött s mindenek előtt oltalmazta a temetkezésekre szánt helyeket. A föld, mely halál a tulajdona volt, nem birt az élet mozgékonyosságával. A birtokot, uradalmat el lehetett adni, elidegeníteni, hagyományozni, de a sir nem képezte tárgyát sem az adásvevésnek, sem az ajándéknak, sem a végrendelkezésnek, ezek alól mindig ki volt véve és fentartva a családok hatalmának, melyek abban őrizték halottaik hamvait. Ily módon a keresztények mély üregeket áshattak a föld alatt és siremlékeket emelhettek a magaslatokon. A keresztények igénybe is vették a törvények oltalmát sirjaikra nézve; kijelölve egy bizonyos területet, abban föld alatti emeleteket építettek, hol a szent edényeket s közösségek, valamint családjaik halottait helyezték el. Vannak római területek, melyek valódi központját képezik a katakombáknak. Így aztán a törvényeknek a tulajdonnal szemben tanúsított tisztelete következtében a szabad ima és a holtak tisztelete gyökeret vert a római társadalomban. A császárok, kik üldözték a keresztényeket, mint hiveket, tisztelték őket, mint tulajdonosokat. A collectiv tulajdon, mely hajdan keresztény tulajdon volt, a törvények által elismerve s a bíróságok által

hatékonyan védelmezve volt. Ha voltak is elkobzások, mint Valerian és Diocletian uralma alatt, ezek csak futólagosak, kivételesek, félbeszakítottak voltak s birtokba való visszahelyezés által meg is lettek szüntetve, a mi a jogélet szívósságára mutat, mint pl. Gallion és Maxentius idejében. És a császárság mégis üldözi a nem engedélyezett testületeket, ilyeneknek jelenti ki a vallási társulatokat, melyek veszélyeztetvén dogmáinak sérthetlenségét, veszélyeztették életének sérthetlenségét is. És Róma, öntndatában annak, hogy ő az ó-világ epilógja és synthésise, befogadja templomaiba az ázsiai népeknél született valamennyi istenséget, de kizárja a zsidók és keresztények istenét, kétségkívül azért, mert míg az idegen istenek, valamint saját istenei is a természet istenei voltak, a zsidók és keresztényeké a szellem istene, ki eljött, hogy a föld valódi és hatalmas istennőjét, Rómát, megbuktassa. Daczára a gyűlöletnek, melyet a számtalan üldözések tanusítanak, minden jótékony társulat, melynek célja volt a halottakat eltemetni és érettök imádkozni, tiszteletben részesült : nem kérdezték tőle vallási dogmáit, mihelyt látták, hogy tisztelettel viseltetik a halhatatlanság iránt; a halál iránti ily tisztelet mellett a temetők és templomok megnépesültek.

Megjegyzendő, hogy a keresztény temető nagy terjedelmű tért vett igénybe. Míg a rómaiak elégették a holttestemeteket s a hamvakat márvány vagy porfir hamvvedrekbe gyűjtötték, a keresztények, kik nemcsak a lélek halhatatlanságában, hanem a test

föltámadásában is hittek, a holttetemeket sértetlenül megtartották a sirok mélyén. Ily módon a halottak városai oly colossalis mérveket öltöttek, mint az élőkéi. Ily módon a diadalivek, a nagyszerű szinkörök s a templomok alatt, melyekben együtt voltak az istenek, kik halhatatlanoknak hitték magokat; a paloták alatt, melyekben a Caesarok uralkodtak, kik mindenhatóknak tartották magokat, s a láthatár négy szögletén valódi siri városok terültek el utcáikkal, téreikkel és utczasarkaikkal; a halálnak városai terültek el, melyek sirjaikból is szellemet keltettek, mely aztán megölte a hajdani Rómát, és romjai felett egy új polgárosodásnak adott lételt.

Különbséget szoktak tenni az első századbeli katakombák és a későbbiek, például a III-ik századbeliek között. Amazok szebbek és díszesebbek voltak. Igen gyakran alkalmazták ott a márványt; a ragyogó dísz vakolatok, az élénk színek, művészi domborművek és falfestmények, melyek méltán foglalhatnának helyet a pompejiek mellett; a classicus feliratok a nemesi és arisztokratikus czímek pompázó felsorolásával — képezik e katakombák ismertető jeleit. Mindezeket pedig oly művészek építették és festették, kiknek ecsetei és vésőiben megvolt a klassicus ihlet lény, de kik, habár mint kissé pogányok, az átmenetet képviselték egyik eszmekörből a másikba, a történelem egyik korszakából a másik korszakba. Ilyen az élet. A leghatalmasabb forma a d a l m a k is félénken távoznak el kiindulási pontjuktól s még azon intézményekhez is ragaszkod-

nak, melyeket le akartak rombolni. Az e g y h á z, jóllehet a zsinagóga átka alatt született, elfogadja s megszenteli a zsinagóga könyveit, annak nyelvezetét alkalmazza és terjeszti. A k e r e s z t é n y s é g jóllehet a pogányság üldözései között fejlődik, még is ennek jelvényeit másolja és szentté avatja művészetét. A b ö l c s é s s z e t, habár távozik a theologiai tudományoktól, még is megerősíti ezek számos tételit s rationalisztikus tanokat hirdet a régi iskolák műnyelvén. A középkor mystikus f e s t ő i n e k elődei: a katakombák festői. Ott Cimabué és Fra-Angelico fényes nemzetségfája található. Itt a galamb, mely a régi festészetben arra szolgált, hogy Vénust kísérje, arra való, hogy az olajággal csőrében hirdesse a feltámadás ígérétét. Meglehet, nincs oly jól festve, oly jól vésve, mint a görög galamb, mely a myrtusok és masztikszfákra építé fészket s melynek turbékolásai összeolvadtak a görög templomok hymnusaival: de viszont az új spiritualismus magasztos világossága behatolt a keresztény galamb fehér szárnyai alá. Ilyen az emberi lélek. A közérzület azt hiszi, hogy átalakult, hogy a gyors és csodás fölfedezések által fejlődött, holott benső, kitartó, örök munkásság készítette elő lassan az új hitvallásokat és az új dogmákat, a roppant számú nemzedékek e táplálékát, melyet ép úgy lehet a szív s a képzelem magas szárnyalásának és fölhevülésének, a próféták, angyalok és kinyilatkoztatást tevők csodáinak tulajdonítani, mint a hogy a művész és a költő a lég redőiben, az ég szürkületében rejtőző szeplőtlen

musza mosolyának köszöni az ihletet, mely lelkében buzog és hullámszik.

De miután az apostoli idők katakombái szobrok és gazdagabbak a későbbi idők sirboltjainál, mikor a kereszténység már el volt terjedve, én ezt nem tudom annak tulajdonítani, mint teszi Richmond gróf az őskori keresztény régészetről irt tudományos munkájában. hogy az első keresztények a társadalom legmagasabb osztályaiból származtak. Magának s keresztény társadalomnak benső ereje alkotta az első sirboltok csodáit. A művészek, kik az emlékek költészete által mindig a multhoz szítanak, meg voltak hatva az új hit által s érzelmeiknek a katakombák magányában adtak kifejezést. Az üldözött felekezet első jelentéktelensége hathatósan védelmezte meg őket az üldözők ellen. Az első császárok féltek a stoikusoktól, kiknek emberies érzete veszélyezteté Róma alapeszméjét, azaz fensőbbiségének eszméjét; de mit sem tartottak a keresztényektől, ama zsidókkal tévesztvén őket össze, kiket foglyokul hurczoltak el Jéruzsálemből, megvetéssel oda dobva őket a circus vadainak, hogy küzdelmeik, végvonaglásaik, horgások és haláluk mulatságul szolgáljon az elromlott, eltompult népnek.

II.

Midőn a kereszténység már annyira fejlett, mint a harmadik században; midőn templomainak száma a földre sujtotta, aggálylyal töltötte el azokat, kik pusztán és elhagyatottan látták porba omlani

a pogány templomokat, midőn a kedélyek amaz irányzatával, mely a régi hittől elszakadást tűzte ki czélul, összeesett a népeknek egy másik irányzata, mely a római birodalomtól való elszakadásra törekedett; midőn mind ezen anyagi és erkölcsi bomlás között mint hullára lecsapó éhes hollósereg felhői tornyosultak a barbárok betörései, kiknek vad üvöltése, fegyverzöreje s ösztöneik vadsága mindenütt rémületet hintettek el, az utolsó rómaiak szerencsétlenségöket az első keresztényeknek tulajdonították, kik a rómaiak szemében inkább új hatalomnak, mint új eszmének tűnvén fel, üldöztetve, mintegy hajtó vadászat elől, a rohamosan megnyitott katakombákba menekültek, melyek régi kőbányákkal összekötve, festmények és domborművekkel ellátva voltak, mert nem annyira templom, mint inkább a futamodók menhelyei gyanánt szolgáltak. Sz. Sebestyén katakombáiból sz. Calixt sirboltjaiba mentünk. Az előbbieken egy szerzetes által vezetteténk nagy sietve, ki gyertyával kezében s legendákat beszélve, elkalauzolt minket ez üregekben. Az utóbbiakban egy igen értelmes laikus volt vezetőnk, ki kevésbé sietett mint a barát s kinek magyarázataiból meglátszott, hogy azokat önmagából meritette s nem mások előadásaiból tanulta. A sötétség nagy, a csend teljes volt. Mintha csak az élet magasán fekvő tájairól a halál sűrű sötétségébe szálltunk volna alá. Folyton előre mentünk s ha történetesen kialszik a kanócz, mely után haladtunk, hogyan szabadulhattunk volna ki e mélységből? Minő nyugalom, minő csend ho-

nolt a halál e tájekán! Az ide rejtőzött menekülők a világot uralták; az ide zárt eszmék századokon át fedték jótékony árnyaikkal az oltárokat és templomokat; táplálták melegökkel a lelkiismereteket ápolták reményeikkel az emberi szívet.

Látva e két társadalmat, ki ne mondta volna, hogy a föld alatti arra van kárhoztatva, hogy elveszsen, s hogy a felszínen levő, melynek levegője és világossága volt, mely a kéj és élvezet tengerében uszott, ne lenne arra hivatva fénye, nagy hatalma, tényleges ereje és az udvaroncok által, melyek környezék, hogy örökre fenmaradjon? Felül a caesarok, a borostyánkószoruzott senatus, a hadsereg, melynek sisakain a nap sugarai csataképeken törődtek meg; a papok kik a mult magyarázói s a jövőendő jóslói voltak; az udvaroncok számtalan legiója, a fogoly rabszolgák, a circus gladiatorai, a diadalivek, a colossalis emlékek, obeliszkek, mint megannyi századok tanui és csaták zsákmányai; alant igénytelen, gyenge sectariusok, kik erkölcsi megváltásról ábrándoztak az erkölcsök mételye között, kiknek ereje imáik- és vértanuikban volt. A pogány templomok nagyszerűek voltak, körülvéve ligetek- és kertekkel, melyekben a madarak számtalan karai zengettek éneket, a templomok előtt márvány előcsarnokok voltak ama véső alól kikerült nagyszerű szobrokkal diszítve, mely élettelen hideg kőbe a lélek melegét és életét leheli. Régiségi muzeumok is voltak e templomok, az első hősök kardjainak, s az első hódítóknak a csatatérekén nyert győzelmi jelvényei

megőrzése által. A föld gyomrába ásott s — mint a vadak barlangjai — nyitott keresztény templom csak néhány szerény alakkal volt diszítve, melyek a fájdalmat jelképezték, s még létele is fenyegetve volt a despotismus kegyetlensége által, mit még fokozott és szított az orgiák ingere. Ki hitte volna, hogy ez egyszerű felekezetalkotók győzedelmeskedni fognak a művészet s a történelem csodáin? Bámulva látjuk, mint üztek gunyt velök az ó-kor legünnepeltebb írói. Luciannak halhatatlan iratai között egy levél is van, egy Peregrinus nevű vértanuról. »E szerencsétlen azt hitte, hogy halhatatlan s hogy örökké fog élni, ha meg is hal. Hitéből kifolyólag megveté a kinzásokat s kívánta a halált. Miután a keresztre feszített rábeszélte övéit, hogy az embereknek egymást testvérekül kell tekinteniök, javaikat közöseké tették s mint a tudatlanság áldozatai rászédettek a birvagyók vagy az ügyesebbek által. Hóbortjaikat az által koronázták meg, hogy a lángok közt multak ki.« Ily csipős modorban mondott ítéletet a világ ujitói felett egy szellemes író, a fönkelt eszmék bölcsésze, egy első rangu satirikus; és tévé ezt akkor, midőn a halál hidege az ó-kor ereibe vette magát, midőn a pogány vallás istenei s a görög tudomány bölcsészei érdemelték volna meg e sarcasmust s midőn zavart lelkének mélyén éreznie kellett az ujtás szükségét.

E vakhivők, e véralkatuknál fogva babonás lények, e sötétségbe zárkozók, e balga hitszónokok, e szenvedélyes felekezet-alkotók, e gyengék, szegények és tudatlanok voltak mindenek fölött arra hivatva,

hogy miután homlokára öntötték a spiritualismus izó tüzfolyamát, fölrázzák mámorából a megromlott világot, mely nemcsak az emberi lelkiismeretet méltelyezte meg orgiáival és bűneivel, hanem lealacsonyította még magát az anyagi természetet is. Miben állt a keresztények ereje? Mik voltak fegyvereik? Szavaik. Miben állt gazdagságuk? Hitökben. Mi volt hatalmuk? A szenvedésben való megnyugvás. Melyek voltak legioik? Vértanui legioi. Mi volt birtokuk? Sirjok birtoka. A mivel valóban birtak, az egy láthatlan erő, kard, mely csorbát nem szenved, gazdagság, melyet elveszteni nem lehet, hártatlan birtok volt; a szürkület és éj nélküli titokzatos világosság, égő tűz, mely elevenít a nélkül, hogy égetne, a társadalom éltetője, a lég, melyet a lélek szüntelen beszív, az érzelemmel párosult eszme, mely a csodák adományát kapta az égtől. A legyőzöttek győztek, a száműzöttek uralkodtak, a halottak életadók lettek; a gyengék a keresztszögeitől átvert kezeikkel megfékezték a barbárok vad döllyét s az addig átkozott, szidalmazott eszmény egy új élet szent labarumává alakult át. (Labarum: Nagy Konstantin keresztes zászlója.)

Lehetetlen, hogy ezekhez hasonló elmélkedések erősen ne foglalják el azok lelkét, kik a föld alatti utcák e rengeteg tömkelegében megfordulnak. Ezek azon barázdák, melyekbe a keresztény eszmék magvai voltak vetve. Sokáig maradtak ott e magvak mint a buza szemek a tél fagya alatt, de végre is napvilágra jöttek. Egy haladási eszme vértanui mindig feltá-

madnak. Művők, daczára, hogy félbeszakítottatott gyarló tekintetünk előtt, mely képtelen a maga egészében felfogni és átkarolni az erkölcsi és anyagi mindenséget, mégis szakadatlan fejlődésben van.

Mi, kik előszeretettel viseltetünk amaz eszmék iránt, melyek előmozdították az emberiség nevelését, mint fiai e kiválóan synthetikus századnak, meghattottan nézzük és csodáljuk a helyet, hol a nagy erkölcsi forradalom képződött az ókori sensualismus kicsapongásai, tulzásai ellen. A feliratok, a félig elmosódott alakok, a sirkövekre vésett hierogliphek, s a szent képek láttára a viharos időkbe képzeltük magunkat. Ugy rémlett előttünk, mintha hallanók a félelem által félig elfojtott zsoltáréneket; mintha láttuk volna azokat, kik oda hozták a vértanuknak a circus küzdhomokjáról összeszedett földi maradványait, melyeket a koporsókba helyeztek el, melyek lábánál a kis oltár emelkedett az égő mécsessel. Majd mint falfestményt, majd a sirkövekre vésve láttuk a csodás halat jelképezve a megváltót, a horgonyokat, a remény jelvényeit, a pásztor botját és dudáját, az áldozatra szánt bárányt, az egyháznak viharokkal dacoló hajóját, a szöllőtökét, melynek fürtjei és ága a földet fedték; az isteni asszonyt a tenger hullámain fépdelve karján gyermekével s homlokán a csillaggal, az urvacsorát, melyben az első keresztényeknek a kenyér kiosztatik, ez egyszerű lakomát, a lélek táplálékát, mint élénk tiltakozást a császárság orgiái ellen; Lázár feltámadását, ki megifjodva és megszépülve lép ki a sírból a poraihoz intézett isteni szóra,

mely úgy ébresztette őt új életre, mint a hogy az evangelium tana ébresztette fel az ó-világot.

Nem bocsátkozhatom a keresztény régészet tudományos megalapítói által támasztott művészeti vitatkozásokba. Nem dönthetem el, ha vajjon — mint ezt Rochette állítja — a képek az ókori művészet ihletétől vannak-e áthatva, vagy pedig az új hitnek önkényt fejlett terményei-e, mint Rossi lovag s előbb említett tudós francia magyarázója mondja. Én nem láttam, mint az utóbbi, sem az eget, melyet Ozanom látott a fohászkodók szemében, sem a középkor festményeinek spiritualisztikus kifejezését a katakombák falfestményeiben. De láttam azt, hogy az arcokban van valami az antik festészet hideg érzéketlenségéből, s észre lehet venni, hogy a művészet meg van fosztva ama fenségtől, az alak és háttér amaz összhangjától, mely a classicus művészetnek olympi jeleget kölcsönzött. Néhány öntött ólomcsepp tartja össze a tagokat. Az alakokat a fájdalom gyötri, az ajkakon a honvágy sohaja ül. A szemekben az eszmény tulvilági fénye honol azon rejtelmes könyekkel, melyekből századok folytán Fiessioli angyalai, Fra Bartholoméo vértanui, Murillo alkotásai és Raphael madonnái keletkeztek.

A művész, ki e symbolikus alakokat szemléli, elragadtatással fedezheti fel bennök az újkori művészetnek, azon festésznek első csiráit, melyben felülmultuk a régieket. De légy bár keresztény vagy bölcsész, a mult vagy a jövő hive, a hit vagy a tudomány embere, midőn belépsz e barlangokba, midőn

behatolsz a sötétségbe, fölfedezed a falfestményeket vagy tapogatod a szent domborműveket, ereidben érezni fogod a félelem, a rémület borzadályának egy nemét, melyet rendesen a magasztos szemlélése ébreszt. Részemről megvallom, hogy gyermekkorom minden érzelme, minden emléke fölelevenült szívemben s úgy elhatalmasodtak rajta, mintha első hitem visszanyerte volna egész bensőségét. Fölmerült emlékemben szülőhelyem szerény temploma vallási ünnepelyeivel, a szüz anya a tömjén felhői s az orgona hangjai között, a körmenetek, melyek kivonultak megáldani a mezőket májusi reggelen, midőn a pipacs pártája kilátszott a vetésből s a galagonya-bokrok kizöldültek; a letenyék énekét, melyet számtalan hang ismételt; a harangnak estimára intő s a léghen elvesző zugásai, miközben a nap végsugarai a bérczek tetőin elhaltak s az első estcsillagok feltűntek a végtelen égboltozaton.

És midőn szívem ez érzeményei helyet adott az eszmélésnek, az új hit hatalmát láttam feltűnni alkalmas pillanatban, épen az ó hit feltámadás nélküli halálának pillanatában. Ez eszme uralja lényedet szüntelen, midőn e föld alatt bolyongsz s midőn azt képzeled, hogy járó-keelő holttetem vagy a téres pantheonokban, de a sötétség, szomoruság, csend kifáraszt, megdermeszt, kövé változtat. Langyos légre s világosságra, mindenek fölött világosságra van szükséged. Midőn [kijöve a katakombák-ból szívtuk Róma kies vidékének levegőjét, midőn ragyogni láttuk a napot az Apenninek havas bércein,

midőn élveztük a nedves fű s az ujonnan nyílt virágok illatát, midőn hallók a madárfiokák csipegését, melyek fészkekben anyai gyöngéd- enyelgő szeretetben részesülnek, mialatt a fecskék szárnyaikkal a léget szabdalták s a közel ligetben a csalogány dalolt: áldottuk a természetet, mely minden szomorujátéknak örök szintért s a történelem minden hős költeményeinek számtalan lapot nyújt.

A sixtini kápolna.

Róma az örök szomoruság városa. Cyprusai elegiát susognak. Forrásai az istenek halálát siratják. A márványon megtörő holdfény a fehér árnyak legióit idézi föl. Romdarabjait mindenfelé csalán koszoruk fedik. A titanok hadserge sujtatott le a sirok felett elterülő város porába. Az óriási kövek, a cyklópi falak, a coloszalís oszlopok az ég villámai által lesujtott, az isteni átkok által megsemmisített faj csontjait képezik. Soha a századok hidege következtében kialudt vulkán nem volt oly fenséges kraterének kopár pusztaságában, mint minő a halott Róma. Soha a vizözön által a hegyek mélyébe rejtett s onnan kiásott kövületek nem nyújtottak annyira felvilágosítást, annyira okulást mint a porban szétszórt cserepek, mint e félig elmosódott feliratu kövek.

Minden csak pusztulás. Üres sirok között barangolsz. A halál még áldozatainak hamvait sem kimélte. A természet, telhetlen falánksággal emésztette föl a keblére hullott csontokat. Caesar, Sylla, Cin-

cinnatus, Camillus atomjai, meglehet, a porba vegyültek, melyet fölkavar a szél, meglehet a pillangó törékeny szárnyainak gyöngéd színárnyalatát képezik, vagy pedig a fű rostjaiban rejtőznek, melyet lekaszál éles fogaival a vad kecske.

Pedig midőn e parányok a csontváz köré voltak elhelyezve, csoportosítva, midőn azokban tüzes vér keringett, midőn a belrészek, mint megannyi kemenczék az élet melegét tartották fenn bennök, akkor viselték az ég súlyát, kormányozták a világot tetszésök szerint, s egy törékeny karddal, melyet már megrongált a rozsdá, az emberiséget sorsának beteljesülése felé vezérelték. De mi maradt meg mind ezekből? Néhány összehalmozott por-réteg, melyekben egyaránt tűntek és enyésztek el Caesárok és a tribunok, a győzők és a legyőzöttek, a rómaiak és a barbarok, az urak és a rabszolgák — a nélkül, hogy többet nyomnának más porszemeknél a mindenség mérlegében s a földteke nehézkedésében.

Hosszasan barangolva a romok között, fájdalmat érzesz magadban, hogy nem látod a lakosokat, az óriási alkatu lakosokat. Mit ér látnod a sirok üregeiben rejtőző éjjeli madarakat, a denevért, mely a katakombákból fölrepked, vagy hallanod a baglyot vagy a kakukot, melyek az éj csendjében a Colysaeum kőhalmazai között magányosan énekelnek? Ismétlem, az óriási nagyságu lakosokat kívánod látni. Hiában keresnéd azokat a leigázott, elkorcsosodott fajban. Róma méltó lakosai: a véső által halhatatlan márványdarabokból alakított emberek, a láng-ész ál-

tal a falakra festett alakok. És ez alakok között vannak azok melyek mostanig is megtartották homlokukon a nemes hévet, izmaikban a hősiesség erejét s melyeknek idegeiben a gondolat szikrái sziporkáznak, melyek óriási tüdők nagy kovácsműhelyéből vihart lehelnek ki, melyek az eget támaszthatják meg fejökkel s elsimithatlan nyomot hagynak lábaik alatt a földön : Ezek Michael Angelo alakjai.

Azt lehetne mondani, hogy a Capitolium láng szelleme miután a középkor Misereréi által álomba ringatva ezer évig hevert a porban, egy napon kibontakozott az álmokórságból, fölemelkedett vállain a romok hegyeivel s fölkeresé a művészet titánját, a komor, magába zárkozott, mélabus, isteni Michael Angelot, hogy szellemének ihletét vele közölve arra kérje, hogy viszont a katolikus Róma falaira vesse a hajdani Róma kolossalis árnyait. A római hősöknek izmosoknak, erősöknek, herkulesieknek kellett lenniök. Szükségök volt a széles mellkasra, hogy leheletükkal lelket öntsének az emberiségbe, az izmos karokra, hogy a harczi mént féken tarthassák és győztesen vezethessék a Tigris partjaitól a Betis partjáig. — A föld széles vállaikon, mint megannyi támoszlopon nyugodott. Ez erőszakolt s majdnem lehetetlen állással kellett birniok, midőn Jeruzsálemet és Alexandriát ostromolták. Kezeik most is forгатni látszanak a dárdát, melylyel a népek ereit megnyitották, azokba aztán erősen beoltva saját jogukat ; az óriási kardok hajlottak kissé, mintha

most is az egész földön leggyőzött istenek rendkívüli terhét hoznák Róma Pomeriumába.

Ez eszméket költi fel bennem a sixtini kápolna, melyet Appius vagy a sirok útjáról visszajövet meglátogattam. A művészetnek a viaszgyertyák s a tömjén füsttől illatozó e toplomában első sorban is a colossalis alakok tűnnek szemeidbe a nélkül, hogy számot tudnál adni magadnak az eszmékről és személységekről, melyeket képviselnek. Magamról mondhatom, hogy nagyon elfáradva a sirok közt tett két-három mértföldnyi séta után a boltozatok óriási alakjaiban s az utolsó ítélet csoportoztaiban a romokban elrejtőzött lelkeket véltem látni, melyek az összeomlott kövek és ivezetek között lengenek, melyek a forumot keresztül-kasul bejárják, s colossalis, rettenetes emberi alakokat öltenek magokra, mintha az utolsó nap viharja üzné-hajtaná, de oly alakokat, melyek arányban és összhangban vannak történeti nagyságukkal. Michael Angelo alakjai: a sirjaikban nagyokká lett hajdani hősök.

A sixtini kápolna IV. Sixtustól veszi elneveztetését. Ennek pápasága igen izgalmas volt. Machiavelli politikájának egy részét Sixtus magatartásától kölcsönözte. Ő volt az első, ki megmutatta, mily jelentékeny a pápák világi hatalma s háborút szítva Olaszország főurai ellen, megérdemlé mindenki tiszteletét és a »Principe« szerzőjének dicséretét. Az ő idejében és izgatásai következtében öletett meg Medici Gyula Florenczben, épen midőn a nagy misére ment. A Mediciek ezért úgy álltak boszut, hogy egy

ablakra akasztatták a pápa által Pisa számára kinevezett püspököt. IV. Sixtus'gazdagsága nagyra nőtt a javadalmak eladása által. Rivire Péter huszonhat évig volt bibornok, konstantinápolyi patriarka és florenczi érsek és mégis aranyban és vérben szegényül halt meg, a kézbe fulva, mint Balthasar és Sardana-pal. Pártfondorlatok viaskodtak a Vaticanban s vérrel mocskolták be Szt. Péter oltárainak zsámolyát is. De a római udvar gazdagodott s e gazdagságból kápolnákat épített.

A z o n i d ő v o l t e z, m i d ő n p é n z - é r t r a b l á s i e n g e d é l y t a d t a k a b a n d i t á k n a k, m i d ő n e g y p á p a i k a m a r á s a z t m o n d v á n V I I I. I n c z é - n e k, h o g y ő s i m o n i a u t j á n e g y p ü s p ö k s é g e t v e t t m e g, s h o g y v é d - u t l e v e l e k e t a d o t t e l a r a b l ó k n a k, a p á p a e z t f e l e l é: »H e l y e s e n c s e - l e k e d t é l, m e r t i s t e n n e m k i v á n j a, n e m a k a r j a a b ü n ö s h a l á l á t, h a n e m a z t, h o g y f i z e s s e n s é l j e n.«

Ha a kápolna IV. Sixtusnak tulajdonítja nevezetét, boltozatának bámulatos ékítését II. Gyulának köszönheti. E kor kiválólag a borzalmak kora Olaszországban. Miután mint Alfuri mondja, az emberi faj sokkal erőteljesebbnek születik az olasz félszigeten, mint máshol, ha erőteljessége a büntényekben nyilatkozik, soha ország akkorákat nem látott. Pisa saját lagunáiban veszett el oly ellenállás után, mely egy fokon állt az öngyilkosság örjögő

eszeveszettségével. Egy genuai bölcs, ki a plebejusi osztályok alsó rétegéből a legfelsőbb méltóságra emeltetett, meggyilkoltatott, összekonczoltatott; az ellenség közt szétosztott tagjai győzelmi jelvényül a falakra tüzetek. A Pratón háromezer polgár hevert meggyilkolva, míg a kolostorok nagy számu apáczái megbecstelenítették. Velencze nemessége Veronának egyik üregében, melynek faalkatrészei felgyújtattak, megégve veszett el. Még a csecsemők sem lettek megkimélve. E korszak oly borzasztó volt, hogy a nők is dühöngökké váltak. Egy toscánai pórno kettéhasítá egy spanyol katona fejét, ki meggyalázta és kirabolta házát s hogy becsületét helyre hozza, férje elébe szaladt kezében a véres fővel, hogy azt neki megmutassa. A svájcziaik kipusztították a milanoiakat, a németek Velenczét, a francziák Ravennát, a spanyolok Olaszország többi részét. Itt G a s t o n d e F o i x büszkélkedett olasz vértől pirosuló ingével. Ott B a y a r d követte el a feudális idők lovag-kegyetlenségeit. Itt a Navarre Péter által föltalált aknák robbantak fel. Ott a hadvezér elkeseredett, véres csaták árán vivja ki győzelmeit. Olaszország az öldöklések szintere lett. Eltemetetlen hullakkal volt fedve az Abruzzok szorosaitól az Alpeskéig. De mind ezen csapások között a szellem, mely felvillant s a hang, mely parancsolt, az II. Gyula szelleme és hangja volt: ki egész életében zord, komor, de szive mélyeig olasz, és harcedzett volt; ügyes a királyok, császárok és népekkel végbe vitt számmiveletben, melyek számtani jegyeket képeztek

számításaiban : áthatva vallási hatalmának érzetétől, mert az politikai hatalmának szilárdítására szolgált ; kérlelhetetlen a büntetésekben mint az ő törvény papja ; gyors mint a condottieri az ellenséges betörésekben s a városok ostromlásában ; egyik kezében a szellemi villámokkal, hogy erővel szórja s kiűzze a szakadárokat az egyházból, másikkban a kanóczzal, hogy elsüsse az ágyukat, s kiűzze a barbárokat Olaszországból.

II. Gyula és Michael Angelo vérmérséklete között félreismerhetlen hasonlatosság volt. Amaz a támadások és harczok utján egy hősi fajt akart teremteni, mely a hazának támasza legyen ; ez a márvány bányák mélyéből egy másik titán-fajt, mely dicsvágyat ébresszen.

II. Gyula következőleg tervezi saját sirját Michael Angelo előtt : egy bronz és márvány hegység széles alappal és magas kupolával, a kettő között szélesyen faragott koronás oszlopok, több nemtő férfias, szilárd és összhangzatos állásban, minek titkát csak ő bírta, melyek fejökkel a párkányt támogatják, lábaik alatt pedig a leigázott nemzetek láthatók ; az erényeket és művészeteket siró és fájdalomtól kinzott nők képviselik, ábrázolják ; az első főpárkány négy falán a cselekvő élet, a szemlélődő élet, sz. Pál, kinek jelképe a kard és Mózes, kinek villanó tekintete, mint hajdan a sinai hegyen, most is sujt ; ezenfelül győzelmi, természeti jelvények és történelmi emlékek fölött Cybele, a föld, a mint egy leplet von le a Mater Dolorosáról, mely a lelketlen feszületet szorítja

szerető szívére, s Uranusra, az égre tekint, mely az egész képet átkarolja s a pápa szellemét, mint egy csillaggal többet boldog lelkeinek sorába felöleli. E siralkalmi költemény volt.

Michael Angelo összejárta a hegyeket keresve a legjobb márványt. Megtölté a várost nagy kövekkel. Nemsokára aztán elővette a pőrölyt, a vésőt és elkezdte törni, zuzni és faragni a márványt, arczáról patakozott az izzadtság, a végtelen erő kifejtéstől lihegve kereste a roppant kőhalmaz között, mely csak úgy tánczolt csapásai alatt, az alakot, mely gondolatában megszülemlett. De e herculesi munkába merülve, az irigység megmarta szívét. Bramante, e természet fölötti korszak egyik lángszelleme, el akará őt vesztetni. Holott az egyik főleg építész levén, a másik mindenek előtt szobrász, egymást kiegészítőik és nem kizárniok kellett volna.

Michael Angelo nagyszerű szobrai arra látszanak készítve lenni, hogy Bramante merész ivei alatt tündököljenek. Itt, e hosszú sorok között, e csodás görbületek alatt, melyek diszét a végtelen távlatu (perspektívájú) udvar vagy templom képezi, itt fejtették ki Michael Angeló szobrai tragikai állásukat. titáni tagjaikat, melyeket az eszmék sugarai s emberfeletti erőfeszítések látszottak mozgatni, hogy a földről az égbe lépjenek. Bramante és Michael Angelo gyűlöltek, de kiegészítették egymást. Ilyen az emberi természet. El két ember feledé, hogy egy műnek munkásai. Innen van, hogy a történelem csak akkor kezd saját öntudatával birni, miután a halál már sirba vit-

te hőseit. Ama hadsergek, melyek egymás megsemmisítéseig küzdöttek a harczmezőn; amaz emberek, kik egymást a rágalmazásig gyűlölték; ama lángeszek, melyek kölcsönösen úgy üldözték, mintha a föld színéről ki akarnák pusztítani egymást, mintha a levegő nem mindenki számára volna teremtvé: azok szenvedélyeiktől, vagy a mindennapi események porától elvakítva nem tudják, hogy holnap ugyanazon dicsőségben fognak osztozni, ugyanazon eszméket fogják képviselni az utókor előtt, ugyanazon bámulókkal és gáncsolókkal fognak birni a mély nyomokért, melyeket művészi alkotásaik a világon hátra hagytak; hogy minden nagy személyiség arra hivatott munkás, hogy emelje ama diadalívket melyeket századoknak nevezünk s minden egyéni szellem oldallapja a prismának, melynek emberi szellem a neve, mely ezer árnyalatra bontja fel az isteni világosságot, melyben a mindenség pompázik.

A társadalom olyan, mint a természet. A rossz a dolgok határaiban, a részben, az alkatrészben van, de a rossz eltűnik az összességben, a mindenségben, az örökké valóban. Így esik aztán, hogy némely századokban minden ember rossznak, minden nép elvakultnak s minden cselekedet büntetendőnek tűnik fel: itt borzalom, ott öldöklés, amott babona; és nem sokára, mihelyt a század eszméje mindezeket lerázta magáról, vigasztaló rózsapirjával jótékony felhőnek tűnik fel, mely fölfrissíti a levegőt s új életet önt a földbe. Így van ez a mindenségben is. A méreg, a villám, a dögvész, a katastrophák nem zavarják meg

a mindenség fenségét, az életet, mely épen úgy bugyog ki a természet kebléről, mint a csendes forrás, a vizesés, — a Cosmos örök világosságát. A vipera megcsipi az embert, de nem képes megcsipni az emberiséget. A halál lekaszálja az egyént, de nem a fajt. En mindig kikeltem a rossz örökkévalóságának átkos eszméje ellen, úgy szintén küzdöttem a teljes halál és az öntudat teljes megsemmisülésének nem kevésbé átkos eszméje ellen. Oldjunk meg minden ellentétet, minden ellenmondást a halál által. Gondoljuk el, hogy Bramante és Michael Angelo, kikéltökben ellenfelek voltak, kibékültek a halhatatlanságban.

Kövessük a sixtini kápolna történetét. Bramante ráveszi II. Gyulát, hogy bizza meg Michael Angelot a boltozat falfestményeinek elkészítésével. De a nagy szobrász még elemeit sem ismerte a falfestészetnek s ezt megmondotta a pápának. Ez azonban nem türte az ellenmondást, sem az engedetlenséget, de még az okok okát: a lehetetlenséget sem. A csapás egyenest szíven találta Michael Angelot, mert pár lépésre a sixtini kápolnától festett akkor Raphael halhatatlan fenségében és csodás szerencsével. Korának első szobrásza azon veszélynek nézett elébe, hogy csak második festő legyen; ez eszme kinozta becsvágyát, de nem sujtotta le. Szemben a lehetetlenséggel, hogy a pápa parancsának ellene szegüljön a nélkül, hogy saját veszét okozza, magához hívta Florenczből a legügyesebb festőket, hogy falfestményeket vázoljanak, elsajátítja tőlök a szükséges előtanulmányokat s elbocsátja őket.

Bezárkozott egymaga a kápolnába szemlélve a rop-
pant magas, homályos, éktelen és üres boltozatot,
mely hasonlított a teremtés előtti üres, puszta térhez.
De ő benépesíti azt. Midőn figyelemmel nézed ez
alakokat, egy sajátságos légtükrözet azt hiteti el ve-
led, hogy a villám festette oda. Azt hiszed, hogy egy
vihar villám czikkázásaitól s egy óriás indulataiból
származnak. Ajkaik úgy vannak festve, mintha Jere-
mias siralmait, Danteból egy háromsoros verset
vagy Aeschilcs Prometheusának átkát lihegnék.
Raphael szelleme úgy hozta létre alakjait, mint —
a hogy mondják — a sz. Szüzzől, hogy szült: fájdal-
om nélkül. Mintha mindenik Cythera módjára szü-
letett volna a tenger habjából a gyöngyház burában,
mosolylyal ajkukon, a hajnalpirral homlokukon és
az éggel szemeikben. E magasztos szellemnek egy
hulláma a valóság száraz partjára tette ki őket. Mi-
chael Angelo alakjai küzdenek, szenvednek, kínlód-
nak, viaskodnak — mint szegletoszlopok — a vihar
dühöngéseivel, világosságuk a tűzvész, a fájdalom
férfiasságát és hatalmát fejezik ki, őrjöngő lángszel-
leme kétségbeesett remegéseinek óriási gyermekei
ők, ama szellemé, mely fél a valóságot a végtelenség
vésőjével megjelölni. Innen van, hogy valamennyi
alak ez ember eszméjének izzó vasát hordozza testé-
ben, s hogy sohajtoznak egy végtelen világ után,
mint a hajótörést szenvedett a föld után az elérés
reménye nélkül. Szükséges még érteni mindazon
fájdalmakat, melyek Michael Angelo szívét átjárták
akkor, midőn művét alkotta. Raphaelt támogatta és

fentartotta kedvese, ki őt imádta és tanítványai, kik neki engedelmeskedtek: úgy szólva az angyalok kara vette őt körül. A nagy szobrász egyedül áll, elkülönítve a világtól, az eszméivel való örökös társalgásra utalva. Szerelem és barátság nélkül, elszigetelve mint e föld nagy kitünőségei, homlokán a viharral.

Miután Michael Angelo elsajátította a szükséges előtanulmányokat, hozzá fogott óriási poémája alapvonalainak vázolásához. A színek kifejlenek, a kép töredékekben már meg van. De nem sokára a pápához megy, kérve, hogy oldozza fel őt kötelezettsége alól. II Gyula azonban nem tágit s San-Gallo festő egyszerű módot ajánl neki a nehézség leküzdésére. Az építő állvány, melyet Bramante az ő számára a tetőhöz kötelekkel erősítve készített, mindegyre mozgásba jött, ecsetjét remegővé tette, úgy hogy az ecsetvonások villám czikkázásokhoz hasonlítottak. Michael Angelo egy másik, tökéletesen mozdulatlan állványt épített. Végre tehát le festé a kupolára az eget, mely az ő alakjait fogja felölelni. De alig készül el a térrel, midőn megszállja a kétségbeesés; attól tartott, hogy nem fogja azt betölthetni. Bezárja a kápolnát s mint örült futásnak ered a római mezőségen keresztül-kasul. Itt szemei elébe tárulnak az összetört boltívek, az óriási csontvázakhoz hasonló vízvezetékek a romok, melyeken a pásztor ül s a nyáj legelész, az Apepninek, melyek ormait örök hó, oldalait pedig népek csontjai takarják; a cyprus, fűz, fenyő, melyek a tájnak a legtágasabb temető képét adják, melyet valaha ember látott, a kákával benőtt lagunákat.

melyeken sötét bárkák eveznek, mintha feltámadott halottak árnyai hajtanák; a nap által megaranyozott sirköveket, melyek úgy tűnnek fel, mint valami szétrombolt csillag töredékei. Szemei elébe tárulnak e pusztaság felett a fantasztikus felhő-csoportozatok, mintha délibábjai, fölszállt párái volnának ez eszméktől megnépesült vidék porainak, futó vulkánjainak. El látvány meg kellett hogy erősítse a titán lelkét, hogy őt az emberi erőt felülmuló magasztos mű elkészítésére birja.

De szüksége volt, hogy magányba meneküljön, hogy ihletébe merüljön. Az idő hatalmas segédkezett nyújt a műalkotásoknál. A pápa türelmetlensége háborította ihletét, magányát, idejét: öreg volt már s látni akar a művet halála előtt. Michael Angelonak három csodát kellett alkotni vagy feltalálni II. Gyula számára: a sirt, a szobrot s a sixtini kápolna boltozatát. A sir mint igen nehéz és költséges, kihagyott a számításból. A Bologna egyik terére emelt bronz szobrot a bolognaiak ágyuvá alakították át, Juliánának nevezték el s a pápa ellen fordították. Michael Angelo dicsőségére nem maradt egyéb hátra, mint a sixtini kápolna. A pápa botjára támaszkodva oda jött, hogy háborgassa, zaklassa és sürgesse a művészt. Michael Angelo egy deszkát ejtett le a pápa lábaihoz. »Tudod-e — kiáltá a pápa — hogy ha fejemet éred, megölsz vala!« — »Szentséged« — viszonzá a művész — »óvakodni fog ez után s nem jön többé engem háborgatni.« II. Gyula megértette a leczkét s távozott. De néhány nap múlva, miközben

Michael Angelo egészen átengedte magát teremtlő lelke hatalmának, a pápa újra megjelent. »Mikor fogod elvégezni?« — kérdezé. »Mikor lehet« — válaszolt Michael Angelo s bevonta alakjait egy sötét vászonnal, mely az egész kupolát eltakarta. Más alkalommal ismét annyira türelmetlen lett a pápa, hogy meg akarta semmisíteni az alakokat. Michael Angelo ellene szegült, meggátolta. A pápa nagynehezen fölmászott az állvány hágcsóján. Michael Angelo a pápa és a festmények közár állt.

Némelyek azt állítják, hogy a pápa ez alkalommal érezteté botját a szobrász hátával. Az már be van bizonyítva, hogy II. Gyula megütlegelte kamarását, mivel ez azt mondotta, hogy Michael Angelo félbolond, mint minden művész. De ez erősen szerelmes lévén művébe, mely szépen kifejlett a chaosból, bevégezte azt, jól tudva különben, hogy ha megszökik, a pápa utközből fogatja el, vagy hadat ízen azon városnak, mely az ő felséges beleegyezése nélkül tartaná vissza a művészt, — mint egyszer Florenczczel tett, midőn Michael Angelo oda menekült a pápa haragja elől.

Végre elkészült, igen, elkészült e mű-század, e mű-emberiség. A renaissancekor megtalálta symbolumát. Az ember fejlődésének nagy korszaka ez. Az iránytű által kiterjeszkedik a tengeren, a könyvnyomdászat által az időben, Amerika fölfedezése által a földtekén, a bölcsészet által szellemben, a classikus művészetek föléledése által a történelemben, a távcső által az egekig s mindezek által

összevéve istenig emelkedik. Akarod-e látni mennyire fejlődött az ember? Akarod-e birni új fejlettségi fokának mértékét? Nős akkor hasonlítsd össze a méla, merev, szűk mellű, gyenge és bágyadt alakokat, melyeket Fra Angelico Florenczben, mint a középkor végrendeletét hátrahagyott, a mérész, daliás, óriási, herculesi alakokkal, melyeket Michael Angelo mint a renaissancekor dicsőítését a sixtini kápolnában hagyott hátra.

Képzeld magadnak egy nagy, téres, tizenkét ablak által megvilágított s egy koszoruzó párkány által az oldal falaktól elválasztott házat. Az idő, a tömény és viaszgyertyák füstje által homályos, szürkületi szint kapott, a mi még növeli rejtélyességét.

Látva a test erejét, a kép elevenességét, az alakok domborúságát, nem hinnéd, hogy festmények, hanem hogy szobrok. Az ujjá teremtetett emberi test apotheosisa ez: a párkányzat cifrázatai között és az ablakok felett majd fekvő állásban, majd lábbon állva, majd valószínűtlen állások és csoportokban az életteljes és meztelen athleták a hárfa hurjaihoz hasonlóan rezgő idegeikkel s a torna gyakorlatok által megkeményedett rostszálaikkal; a fenséges, büszke fiatal emberek, kik Rómáért küzdöttek a csatamezőkön, vagy bejárták a circus körzetét elővezetve négyes fogatokat Görögország olympi játékein — új életre támadtak Michael Angelo szellemi tavaszának melege s rendkívüli láng szelleme fölidézése következtében, ki a köveket emberekké változtatja s merészen megmássza a katolikus Róma

csucs-pontjait, mintha a hajdani Olympuséi volnának, hogy új és nem remélt éltének ittasságával, varázsával ünnepelje meg a művészet egében úgy saját mint istenei, bölcsei, költői és hazája feltámadását.

Hanem itt aztán megállapodtak a classicus reminiscentiák. Ez épületnek sem az előtt, sem az után párja és hasonmása nem volt. Ugy maradt meg itt, mint a biblia versei az emberi lelkiismeretben, mint a Sinai, Calvaria és Capitolium magányos ormai a történelem terén. E ház: magok a sybillák és proféták. Az előbbiek Delphi, Cumae, Erythraea és Lybiából jöve miután Dodona berkeiben, az Aegaei és Tyrrheni tenger partjain, Pausilippi barlangjaiban, a korinthetai öbölben összegyűjtötték a jóslatokat, reményeket, a megváltás ígéreteit, melyeket a költők verseikben, a philosophok mondásaikban, beszédeikben elhullattak, elszórtak; az utóbbiak Karmel vidékéről, a pusztáról, Jeruzsálem barlangjaiból, Libanon erdeiből jöve, miután magokba szívták a papi osztálytól a vigasztaló reményt: itt egyesülnek a sixtini kápolnában mint a titánok kara, hogy fentartásuk erejökkel az épületet, melyben oly bámulatosan van megörökítve nagy szerűségökre páratlan képekben a biblia valamennyi allegoriája és tragoediája: a homályban elmerülő chaos, a tiszta vizekre fényt lövelő első világosság, Ádám, még teljesen hajnali álmába merülve, az ujonnan teremtettt Éva, ki már a szerelem kéjérzetében ébred föl, elbűvölve az őt környező virány által, melynek levegőjét magába szívja és kileheli, kiről életelevenség sugárzik; az első bü-

nös, ki megfosztva a paradicsom birtokától, a földön csuszik és az első fájdalom, melytől az ártatlanságát elvesztett szív szorong, a vizözön epés zöld hullámaival, melyeket a villámok keresztülhasitnak s a vihar a hegyormokra csapkod, hová az utolsó emberek a kétségbeesés sikoltásai közt kapászkodnak, hogy magukat megmentseék; Noé áldozata a hegyen, mint a természet örökkévalóságának s az ember inem üdvének symboluma. Titánok, sibyllák, proféták, vihar szélvész, vizözön, szóval minden csoportosítva, egyesítve van itt — az örökké való óriási és magasztos alakja körül, melynek homlokáról az eszme sugárzik, kezeit a cselekvés mozgatja s melynek ragyogó tekintete teremtményeit uralja, melyek teremtményeinek köszönik a mozgást s az életet.

Miután így átvizsgáltuk az egészet, tekintsük most a részleteket. Menuyire természetfölötti minden alak! Majdnem megfoghatlan, hogy a gyenge emberi erő ily magasra tudott emelkedni. Nem egy művészt láttam itt némán szemlőlédve leereszteni csüggedt karjait, lehajtani reménytelen fejét, mint ha azt akarná mondani: »soha sem fogok ilyent alkotni.« Az anyaeszmék, melyeket Göthe látott a barlangokban, mint szövök az élet szálait s a lények alakjainak hüvelyeit, nem oly magasztosak, mint e sibyllák. A biblia s a classicus költészet óriásai nem bírnak oly tartással, mint e proféták. Izsaiás olvassa a világ sorsának könyvét. Feje hasonlít egy égi test görbületéhez. Az eszmék tartálya ez, mint a magas hegyek csucsai tartályai a jegecznek, honnan a nagy

folyamok forrnak ki és szállnak alá. Az angyal szólítja őt, de csak lassan emeli föl fejét az ég felé a nélkül, hogy elhagyná a könyvet, mintha két végtelenség között lebegne. Jeremiás a vezeklő durva gyapjuruháját viseli, a mint ez a Jeruzsálem környékén bolyongó profétához illik. Ajka rezg, mint a hódító trombitája. Fodros szakállá vízforgatag, hullámtorlatként foly alá mellére.

Feje hajlott, mint a villámsujtott czedrus bokor. Kezei erősek, de fáradtaknak látszanak a sanctuarius ingatag köveinek tartásától. Látszik, hogy az idegen folyó partjaira foglyokul elvitt Izrael fiainak siralmi és elegiai, a nemzetek magányos, özvegyként elhagyott anyjának siralmi környezik. Ezechiél dühöngő. Egészen szellemének befolyása alatt áll. Ugy társalog visioival, mintha isteni deliriumba esett volna. A tengeri szél úgy dagasztja köpenyét, mint a vitorlát.

Dániel tökéletesen, egészen el van merülve irataiba, mint ki elbeszéli a népnek a zsarnokok büntetését, a jó emberek reménységét: az isten által baromná változtatott Nabukodonozor büntetését; Balthazar bűnhődését, kit a halál lakoma között lepett meg, midőn ágyasainak az isten házából elorzott billikomokból osztotta ki az orgiák borát; Dárius udvaronczaianak büntetését, kiket a veremben éhes orosz lányok téptek szét. Mind ezek után hetven hét mulva mint Gabriel megjövendölé, született egy igénytelen, alázatos gyermek, kinek szava föltámasztá a századok porában szendergő halottakat s új vi-

lágosságot terjesztett el a földön. Jonás megborzad, midőn a tenger öléből a puszta keblére lépve, látja a nagy Ninivé pusztulását. Zachariás a legöregebb mindnyájok között. Mintha a földdel ő is süllyedne a földindulás következtében, melyet utolsó jövendölésében megmondott. A legbámulatosabb e collossalis alakokban, melyek csodálása soha sem fáraszt, az, hogy nem csak egy terem ékítését, egy kápolna díszét képezik, hanem hogy emberek; igen emberek, kik fájdalmaikat szenvedtek, kiket az élet tövisei sértettek, kiknek homlokán a kétely redői barázdákat képeznek, kik részt vettek a csatákban, melyekben népek halnak el s tragoediákban, melyekben annyi nemzedék pusztul el; kik a halál ködét látják fejükre szállni s kik új társadalmat akartak előkészíteni; kiknek szemei bádogyadtak, majdnem fénytelenek lettek az idők mozgékony s változó délibábjainak szakadatlan szemlélésében s kiknek testét az eszmék lángja emésztette föl; — kik gyenge, összezsugorodott idegeikkel viselik, hordozzák nagy szellemük, valósíthatlan vágyaik, lehetetlen ábrándjaik, győzelem nélküli küzdelmeik és a földön semmi kielégítésben nem részesülő, a végtelenség utáni ohajaik legterhesebb súlyát.

Szeretném jellemezni ez alakokat. Az által, ami bennök legközelebb áll az emberhez, az alak által, valóban ember fölöttiek. Ily collossalis állással bírhattak mindazon óriási és rendkívüli lények, melyeket a különböző teremtetés-tanok látni véltek feltűnni a földgömb első termékenységének korszakában. De

az által, a mi bennök szellemi, állandó, mindenik emberi, mindenik szülöttje éltünk, lényünk ama két elemének, melyek annyi nagyságot hoztak már létre: a végtelenség utáni vágnak és a valóság fájdalmának, melytől megtörik a lélek, midőn a láthatatlanban, végtelenben, titokzatosban akarván ragyogni, keserves nyögéssel és borzadálylyal visszaesik sárhüvelyébe.

Hanem én a tizenhatodik század emberies, békítő korszellemét a pogányságnak a prófétákkal egy sorba állított, oldaluk mellé helyezett sybilláiban látom, melyek ugyanazon eszmét képviselik, ugyanazon igazságot hirdetik, mint énekkarok, melyek hangja és éneke az égben egyesül.

Épen így van ez a természet laboratoriumában is, hol a különböző hegységek villanyossága találkozik a távol tengerek fölpárolgott gőzeivel. Mennyire távol állunk mi az első ikonoklásztáktól (képrombolóktól), kik összetörték az istenek legszebb szobrait, mert azt hitték, hogy azok a rossz szellem alakjai! Mennyire távol állunk ama szűkkörű szellemtől, mely pálczáat tört az ókor fölött, mert azt elfajultnak, romlottnak hitte! A sybillák a pogányság jóslói. A sybillák, midőn a nap lenyugszik, a fiastyuk fölszáll a tengerről, a zajló hullámok lassankint elhalnak a homokos parton, a rejtélyes fa alatt, a századoktól ércz szint kapott kővön, fehér tunicáha öltözve, fejökön galambócz koszorúval, előttök az oltár meggyújtott tüzével, oldaluk mellett az istennel, a nép némán hallgatja őket, megzendül a szüzek lantja, sze-

meiket égre, kezöket mellökre szegezve, átszellemülten s izgatott idegekkel mondják el jóslataikat rejtélyes versekben, fölfedve így a jövő titkait s mintegy erőszakkal kitépve a századok belsejéből a jövő események gyümölcsét, mely még az örökkévalóság méhében szendergett.

Szent Ágoston olvasta e nők rejtélyes könyveit. Elragadtatásában úgy tett, mint Michael Angelo: az isten országába helyezte őket. Megjósolták Krisztus eljövételét. »*P e r t i n e n t a d c i v i t a t e m D e i*«, kiálta fel; ezek azok, kik egy szent legenda szerint, letépték homlokukról a koszorut s némán szálltak le a márvány oltárról a Caesar jelenlétében, mert megszületett az, kit a nemzetek vártak s beteljesültek a századok jóslatai. Virgilt arra méltatta sz. Jeromos, hogy sirját üdvözlé Pausilippiben, miután Krisztus bölcsőjét üdvözölte Bethlehemben. De Virgil többre érdemesítette magát,— arra, hogy öt sz. Ágoston a legjelesebb tanuk közt említse a kereszténység érdekében, kik elhárították kételyeit és megerősítették hitét. »Ezt nem hinném oly könnyen« — ugymond — ha egy nagy római költő előre meg nem mondotta volna.« De ez még nem minden. A középkor legnagyobb költője így emlékszik meg Virgilről:

»*P e r t e p o e t a f u i , p e r t e c r i s t i a n u s .*«
És mind ezt azért, mert Virgil ismétli a cumaei sybilla jóslatát: egy csoda gyermek eljövételét, ki megváltoztatja a századok rendjét s kinek megjelenésére megszűnnek a természet csapásai, az orosz-

lány elveszti vadságát, a kigyó mérgét, a mezők töviseiket, a munka fáradságát és a mezők, a nélkül, hogy verejtékkal lennének megöntözve, igen termékenyek lesznek, a venyige meghozza a nedvet, a gabna a kalászt, a fák gyümölcseiket; a halmokat liliumok koronázzandják, a bárányok gyapja a szivárvány színében fog pompázni, a méhek elvesztve fullánkjakat, mezőket önkényt az ajkakra fogják rakni s a mindenség magasztos éneket zeng, mely elfeledteti Linus zenéjét, Pan fuvoláját és Orphaeus dallamait, mert az az igazság új korszakának kimondhatlanul felséges hymnusa leend. Tagadhatlan igaz, hogy a történelem sok gyűlöletet rontott le modern egyetemességével, A rómaiak és barbárok, kik mint halálos ellenségek elkeseredetten harczoltak egymással, az ókor végén már testvérek és egy fajhoz tartozók lettek. És a jeruzsálemi próféták, a jövő e fáradhatlan magyarázóit, a zsarnokok e legyőzhetlen ellenségei, úgy szintén a titokzatos sibyllák, melyek bejárták a libiai sivatagokat, Persia romjait, a joniai tengert s Cumae barlangjait és megjelentek a görög szigettengeren s a mycenaei hegyfokon, hogy mint testetlen szellemek alak nélküli eszméket terjesszenek; a bölcsek, kik Nagy-Görögországból Piraeusba, innen pedig Alexandriába vándoroltak a kelet és nyugat közti tért eszmékkal hintvén be, valamint az ép oly rettenthetlen, mint egyszerű hittérítők, kiket a császári Róma meg nem értett, kiknek útja a katakombákból a Circusba vezetett, hol ereik vérével elenyészhetlen barázdákat hagytak hátra, melyek a hitet

megtermékenyítették: mindezek, kik annyi ellentétes század alatt nem ismerték föl egymást s kik távolság és gyűlölet által el voltak választva, most egyesültek a végtelenségben, átalakították szellemünket s megvilágíták lelkiismeretünket.

Mily magasztosak a sixtini kápolna sibyllái!

A gondolat s a tekintet megállapodás nélkül egyikről másikra száll; az eszmék anyáinak, az örökkévaló dolgok alakjainak lehet nevezni: a mindenség életének szálai ujjaikra látszanak bonyolítva. Neveik ezek: Persica, Erythraea, Delphica, Lybica és Cennia. Ha származásukat keresed, úgy fogod találni, hogy Dante, Plato, Izsaiás, Aeschilos e nemzetségből valók. Ha sarjadékaikat keresed a modern világban, meg fogod azokat találni Shakespeare némely személyeiben, Calderon némely gondolataiban s Corneille némely jeleneteiben, melyek e fajhoz tartoznak.

Olvass el minden értekezést a magasztosról s akkor is csak nagy nehezen fogod megérteni ez alkotást. Igen nehéz megfejtetni oly borzadályt, minőt az ember csak kétszer-háromszor érez az életben; vagy oly eszmét, minőre csak egy-két példa van a történelemben. Azonban emeld föl szemeidet a sixtini kápolna boltozatára: a magasztos itt van, itt az aránytalanság természetünk gyengesége s egy eszme hatalma között, mely lesujt, megsemmisít nagyságának megmérhetlenségével. Im' a magasztos: élvezet a büntetésben!

Persica, az öregségből, mely meggörnyeszt,

lätni lehet, hogy a világ még bölcső korában gondjaidra bizta titkait, vagyis csecsemő sirásait s hogy mielőtt meghalnál, a munka s az évek súlya alatt meghajolsz, hogy alkalmi költeményt írjál érczkönyved lapjaira.

Lybica, te rohanva jössz, mintha a sivatag forró homokja égetné lábaid, hogy nekünk térben fogant eszméket hozz, melyben úgy átalakultak az eszmék, mint a rejtélyes pondrók.

Erythrea, te fiatal vagy mint Görögország; szép, mint az Archipelagus sirénje; bájoló, mint a költők hazája: hullámozó mint a tenger, melyben az istenek születtek és barátnője a világosságnak; éleszed az örök lámpát, mely oldalad mellett van s melynek tüztétől, mint a lepke, meggyul az emberi lelkiismeret.

Delphica, te szüz vagy, mint az istenek által föláldozott Iphigénia, Apolló csókja ajkidon, borostyán koszoru homlokodon, a halhatatlanság lelke lihegő kebledben, mintha dallamos énekre készülnél, mely a századok végeig fog hangzani.

Cumae sibyllája, te elhagyod barlangodat s a hegyszakadékok között és ott, hol a lég balzsamos illatárral van tele, hol a Tyrrheni tenger szépségében ragyog, a Baia öblében édesen hangoztatod a remény dallamait a görög Parthenope felé tekintve, mely szép és ittas mint Bacchusnak venyigevánkossra hajló papnője.

Husból valók, nők vagytok-e ti? Éreztétek-e a kéjt s a szerelmet? Vagy tán ős típusok, a művészet eszményei, árnyai a musáknak vagytok, melyeket

minden költő segítségül hív? Vagy az örökké élő Éva alakjai vagytok, kit senki sem látott, ha csak megvalósíthatlan ábránd képekben nem, ki Sapho, Beatrix, Laura, Colonna, Victoria és Heloisra emlékeztet, kit minden korszaknak úgy bölcsőjében, mint sirjában föl lehet találni — reményteljesen mosolyogva, vágyakat ébresztve és eltűnve karjainkból, mint a csalkép, mely a végtelenségben elvész.

A sixtini kápolna boltozata örökösen költői ábrándokat fog ébresztteni. Európa egyik legnagyobb írója azt mondja, hogy harmincz évet fordított annak tanulmányozására. Midőn Michael Angelo bevégezte a festést, nem nézhetett föl a nélkül, hogy tekintete azonnal el ne homályosodjék. Szüksége volt fejét emelkedetten tartani s tekintetét az égre irányozni: az égben székelte eszméinek tárgya. Az ég felé szárnyalt lelke is, mely végtelen vágyaktól s ennél fogva végtelen fájdalomtól hullámozott.

És ez ember, daczára élénk érzékenységének, zord jellemének, daczára hogy rendkívüli és viharos szellem volt, a legrohamosabb változások, a legélesebb ellentétek korában élt, midőn az emberi szellem szomorú aléltságról pezsgő életre, sűrű sötétségből vakító világosságra, vezeklésről orgiákra, a hitről a sensualismusra ment át — rendre májd jobbra, majd balra hajlongva, mintha ittas lett volna.

Képzeld egy testet, mely rögtön átvitetett a forró égőv alól a föld sarkához, a mélységből az égbe, a hegytetőről az örvénybe, a viharos tengerről a puha ágyba, s meglehet, még akkor sem fogod telje-

sen megérteni a rázkódásokat, melyeket Michael Angelo lelkében korának ellentétei okoztak. A biblia Luciferje, mely az angyali természetet ördögivel váltja fel és Origenes Luciferje, mely ördögből angyallá lesz — adhat csak némi halvány fogalmat e század gyors átalakulásairól és századának viharaitól megedzett ez emberről.

Nem szükséges a korszakokat önkényesen felosztani. A történelem a szellem naptára: minden száz évben az eszmék sarkalatosan átalakulnak s a társadalmak úgy alakjuk, mint tartalmukra nézve megváltoznak. Száz évenként a népek parányai megújulnak a nemzedékek megújulásával. Minden század a megelőző századok által faragott, vésett, alkotott nagy személyiség. A kard gyakran véső, mely a lelkiismeret, az eszme szolgálatában áll. Minden századnak megvan a maga jellege és szelleme. De Michael Angelo százada a legellentétesebb valamennyi között. Ha minden perczen új nap virradna föl és tűnnék el, meglehet, ekkor maga a természet nyujtaná nekünk Michael Angelo korának, azaz ama kornak képét, mely bezárja a középkort s megnyitja az ujat.

Konstantinápoly elbukik s helyébe lép Velence, a védfallal környezett hajó, mely horgonyát az Adriai tengerbe veti, hogy együtt tartsa a keletet és Európát. Az ó-kori istenek újra föltámadnak kitárva márvány testeikkel a művészet minden titkát s a művészek alkotásai elhamvadnak a barátok serge által meggyújtott máglyán Flórencz terén.

Perugia még most is őrzi kolostoraiban az elsanyargatott vezeklőket; s Farnese Hercules föllép a római földön, hogy megmutassa az antik élet egész hatalmát. Ariosto megírja érzéki munkáját, melyben a hősök úgy tánczolnak, mint a vig farsangon, Florencz platonikusai pedig a tiszta eszmékről, rejtélyes lényekről a sir mögött rejtőző égről s a világ mögött rejtőző istenről ábrándoznak. Savonarola, e politikai Assizi Ferencz, földidézi, segítségül hívja az angyalokat és szenteket, ajánlja a böjtöt s a vezeklést, létrehozza Jézus-Krisztus követését; Machiavelli pedig segítségül hívja az ördögöt, ajánlja a büntényt s a gyilkosságot, létrehozza a Caesárok követését. Florencz népe a keresztre feszítettet fogadja urává, Róma népe pedig Borgia Caesárt, ki csábitóan szép volt, mint a bűn. de gyalázatos, nyomorult, fivére és sógora vérével bemocskolva, mely az ő és a pápa homlokát bélyegzi, kik neroi lakomákban töltötték idejüket, meghonosítva Heliogabal szerelmi kéjelgéseit s Tiber öldökléseit és mérgezéseit is egyszersmind.

A pártok, mint látszik, árnyékként tűnnek el. A francziák északról jönnek, hogy támogassák a guelfeket, a spanyolok délről, hogy segítsenek a ghibellineknek. Ugy látszik, mintha a pápák és császárok politikai hatalma végéhez közelednék; és a pápaság II. Gyulával sokkal hatalmasabb, a császárság V. Károlylyal sokkal fényesebben tünt fel. A középkor egyházi tekintélyét, hatalmát más izben a művészet s a művészek restaurálták, kik a vaticant hordták tenyerökön, azt a vaticant, melyet X. Leo

Olympussá változtatott, midőn fölhangzott Luther szava, mely rögtön megfagyasztá Róma ereiben a vért. Mindenütt föltámadnak a plebejusok, hogy megmentsek, vagy megújtsák a köztársaságokat és mindenütt a monarchiák lettek helyreállítva. A művészetek, melyeket Michael Angelo a szabadsággal akart kiegyeztetni és egyesíteni, gyászos hajfűrt, gyűrű, ragyogó talisman lettek, melylyel a zsarnokok a népeket elaltatták. A hazafiak Brutust keresnek, s alig találhatnak egy Lorenzinot.

Innen van, hogy Michael Angelo nem akarta befejezni a római köztársaság védőjének mellszobrát, a Mediciek kezébe került Florenczben. E korszak az elvek Philopoemene, melyek a porba hullanak saját törökkel keblökben. Cheronaea bukása százszor ismétlődik s a vérrel áztatott olasz földön száz Athén pusztul el. Ancona átadja erődeit, hogy ment legyen a fenyegetésektől, a törököktől s rá nehezedik a barátok zsarnoksága. A pápák meghazudtolják saját történelmüket: ghibellinekké lesznek. Spanyolország, mely leveri a zsidókat és mórokat, hogy Rómát szolgálják, kifosztja ezt. A h é t e z e r f o r r a d a l o m, melyek Olaszországban a X. századtól a XVI-ig lezajlottak, a t i z e n n é g y m i l l i ó h o l t t e s t, melyek a csatatéereket fedték, chaost teremtettek. Érted-e már most, hogy miért tekinti Michael Angelo Mózese korát oly megvetőleg? Érted-e, miért hallat a sixtini kápolnában colossalis Jeremiása oly megrázó siralmakat?

Miután Michael Angelo bevégezte a sixtini

kápolna boltozatát, közelgett a katastrophák katas-
trophája: értem Róma kizsákmányoltatását a
Bourbon tábornagy vezérlete alatt állt spanyolok és
németek által. A zsoldjuktól megfosztott spanyolo-
kat az éhség üzte. A németeket, a pápa ellenségeit, a
vallási rajongás izgatta. Az utóbbiak tábornoka lán-
czot hordott nyakán, hogy bilincsre verje vele a pá-
pát azon napon, midőn Rómába fog bevonulni, me-
lyet ő »szentség törő Babylon«-nak nevezett.

A tábornagy rettenetes leczkét akart adni VII.
Kelemennek, ki ellensége volt uralkodójának: V. Ká-
rolynak. Róma, a nyolczvan évi műalkotások által
restaurált, márvánnyal kiépített, Raphael és ta-
nitványai által festett, a romokból mintegy va-
rázsütésre támadt szobrokkal borított, X Leo által a
renaissance minden kincsével elhalmozott, a népek
gazdagságával megtelt Róma, melyek elzarándokoltak
hozzá, hogy megcsókolják saruit, hogy imádkozza-
nak sirjaikban, bámulatos templomaiban: a hatalmas
aristokratia által épített palotákkal büszkélkedő
Róma visszaszerezte régi nagyságát s tündöklővé
tették a szellem adózásai ép úgy, mint hajdan az
egész világon fölszedett zsákmányok. E gazdagság
kisértetbe hozta úgy a spanyolokat mint a németeket,
kik mindnyájan mint mesterségből harczosok s mint
nagy barátjai a zsákmánynak, bőven osztottak a fegy-
verek aratásán.

A fegyverszünet csak hiában köttetett. A hu-
szonötezer emberből álló olasz kalandorok, spanyol
zsoldosok, német protestánsok, Attila legióinak s a

hollóknak mohóságával rontottak a hajdani Róma holt tetemére. 1527. május egyik reggelén történt. A tábornagy Nápolyon keresztül kér átvonulhatást; a pápa megtagadja. E megtagadásra, visszautasításra roham volt a válasz. A spanyolok ingadoztak, de a generalissimus maga, saját kezeivel támasztja a hágsót a szent város falaihoz. Egy puskalövés megöli. A mint így végvonaglások között a földön elterült, testét egy spanyol köpenynyel borítá be, hogy katonái föl ne ismerjék s ne hátráljanak meg az ostromban. A spanyolok a sz. Péter templomával szomszédos falakon, a németek a sz. lélekről nevezett kapun, az olaszok sz. Pongrácz kapuján rohantak be, mint három ragadó vizár, melyek egy mederben akarnak egyesülni. A pápának csak annyi ideje maradt, hogy golyó zápor között a vaticanból az angyal várba vonuljon s fehér ruháját Jovio Pál takará be, nehogy az ellenséges golyóknak célpontul szolgáljon. Ugy tetszett, mintha Genseric és Alarich a góthok és vandalok harczoltak volna a városban. Itt küzdelem: ember ember ellen, ott gyujtogatás, öldöklés és zsákmányolás. Némelyek levágják a legyőzöttek ujjait, hogy azokról levegyék a gyűrűket, mások meg lelopják az oltárról a sz.-szüzet. Ismét mások mély sebeket nyitnak a rómaiak testén, hogy enyhítsék vérszomjukat. Sok fiatal leány a meggyaláztatás után sikoltva rohan atyja és fivére karjai közé, kérve a halált, hogy így elkerülhessék a hasonló gyaláztatot. Az éj még növeli a véres bachanaliát.

A fosztogatók a fáklyák fényénél elorozzák a

képeket, hatalmukba kerítik az értékes butorokat, megszenteltelenítik a sanctuariumokat — azokban keresvén drága ékszereket, győzelmöket azzal ünneplik, hogy bort isznak a kelyhekből; arczul ütik és köpdösik a bibornokokat: a főpapi süvegeket sisakjaikra huzzák, markotányosnőikre az oltár szüzek köpenyét adják, gunyos esküvéseket tesznek; a halottak és sebesültök testhalmaza fölött tombolnak; borzasztó körmeneteket tartanak, a levágott fejeket szegre aggatják, a papok füleit a szamarakéihoz varják, a képek lábához a párolgó beleket és sziveket dobják. Borzasztó carnevál, melynek rémletességét még iszonyubbá teszik a golyók zápora, a romok zuhanó összeomlása, a kéjenczek dühöngő sohaja, a részek hangos kaczaja, a győzők káromkodása, a legyőzöttek átkozódásai, a menekülők futása, a kifosztott haldoklók hörgése, a halottak néma csendje a füstös, véres köveken, mintha ez éjszaka Róma utolsó éjszakája lett volna, mintha e végzetes órák az utolsó ítélet angyalainak gyászos órai lettek volna!

Róma pusztulása soha sem volt ekkora. VII. Kelemen szamar- és lóhust eveti fogságában. A holttestek az által vettek boszút gyilkosaikon, hogy terjesztették a pestist. Róma még nem épülte volt ki e gyászos borzalom hatását, mely a század egész második felét betölti, midőn Michael Angelo azzal fejezte be munkáját, hogy a sixtini kápolna közép falára festé az u t o l s ó i t é l e t e t.

Minden e nagy szomoru játékra inspirálta őt: a szabadság halála a hazában, Róma új romjai, a re-

formatio diadalai az emberi nem egy része fölött, az idő győzelme élete fölött, az öregségé ereje és a fájdalomé lelke fölött. Mialatt óriási művét festé, ezerszer hitte, hogy bele hal. Az állványról történt leesése következtében megsértvén czombját, házába zárkozott s elhatározta, hogy nem fog onnan kijönni, csak mikor a sirba viszik. Egy orvos barátja meglátogatta őt; szolítá, de nem kapván választ, rabló módjára támadta meg a művész lakását s így kiragadta őt mélakórságából.

Olaszország sorsa egyike a sebeknek, melyeket szívében hordoz s melyek lelkét gyötrik, de Dante olvasása lelkesíti és éltetí. Három század mulva Dante költeménye életre hozza Michael Angelo utolsó ítéletét, mint a hogy Homer költeménye életre hozta Aeschilos tragédiáit. Az előtte ismeretlen és kevésbé tanulmányozott szervezetű emberi test képezi plasztikus ihletének főelemét. Ő a mindenségben nem lát egyebet, mint csak az embert. Az ő anthropomorphísmusa nem összhangzatos, mint a görög, hanem óriási anthropomorphismus. Emberei úgy kimagaslottak, mint eszméi. Innen van némi kicsinylés a szépség iránt annak halhatatlan fenségében, némi tulzó hajlam a magasztos iránt. Fiatal korában alakjait cserébe adta holttestekért. Tizenkét évig tanulmányozta és bonczolta a halottakat. Egy ízben megbetegedett a rothadástól s szinte belehalt a munkába, melynek czélja volt kiragadni a magasztost a haszontalan tárgy gyanánt eldobott csontvázból.

Az emberi alakról szerzett mély tanulmányai

láthatók itt e képen, e költeményen. Átjárta ez összezsugorodott, izgatott testeket minden fájdalom; minden test leplezetlen. Michael Angelo azon korig viszi merészségét a sixtini kápolnában, midőn megkezdődik a visszahatás a renaissance ellen, midőn a képmutatás a középkor szemfedőjét ölti fel ismét magára, hogy újból eltemesse a természetet. Nem lehet elképzelni a megbotránkozást, melyet e merészség szült X. Leonak még félig pogány napjaitól távol eső korban. L'Aretn, ki nem irtózott semmi erkölcstelenségtől, megbotránkozott a művészet tiszta meztelenségén. Biagio, III. Pál szertartás mestere, fölkérte a festőt a pápa nevében, hogy takarja el alakjait s ne mutassa ki oly leplezetlenül és teljesen az emberi természetet. — »Mondja meg a pápának« — felelé Michael Angelo -- »hogymiután ő szentsége megjavítandotta a világot, nekem néhány perc elég lesz arra, hogy kijavítsam festményeimet.« És háborgatóját büntetésül számár fülekkel a pokol fenekére festé. Biagio III. Pálhoz rohant elpanaszolni a szégyent, mely tisztelendő személyiségét érte. »Ő képére festett engem. Kérem szentségedet, távolítsasson el engem onnan« — mondá sirva mint a gyermek s remegve, mint az öreg. — »És hová festett?« — »A pokolba, szent atyám« — viszonzá bánatos hangon. — »Ha a purgatoriumban volnál,« — felelé a pápa — »onnan kimentenélek, de a pokol felett nincs semmi hatalmam.«

Lehetetlen összefoglalni mind azt, a mi a fal-festményről elmondott. Az akadémiai iskola, mely

az utolsó században uralkodott s oly hasonló volt az irodalmi kritikák unalmas és korcs classicismusához, melyek irtóznak minden nagyságtól, mert menthetlenül eltiporja orvosolhatlan törpeségöket, — ez iskola mondom, nevetségesnek tüntette fel. Egy író e nagy művet »béka gyűjtemény«-nek nevezi. Az ötven láb magas és negyven láb széles falképen három száz meztelen, vagy félig öltözött alak látható, melyeket Volterra ilyenén módon profánált. Igen természetes, hogy e mű felfogása mindenek előtt bizonyos időt igényel, mint Beethoven valamely symphoniája. A művészetben járatlan lelkesedni és bámulni fog s elmerül a lángész e csodaművének mély szemléletében. A művésznak nem szabad őt utánozni; vannak bizonyos személyiségek a történelemben és bizonyos stylek az irodalomban és művészetben, melyek egyénisége oly hatalmas, állása oly magas, nehézkedési központja oly távol az általános nehézkedés körétől, hogy követésök szédüléssel, utánzásuk veszélyes bukásokkal jár.

Miután megtekintetted Michael Angelo alakjait, lépj be sz. Péter templomába s észre fogod venni ennek coloszalis, erőltetett, pöffedt szobraiban a rossz izlést s a pusztitást, melyet a középszerűségek között végbevitt Michael Angelo unicumot képező s majdnem ember fölötti lángszellemének utánzása, mely szellemnek a századok csodájaként meg kell ott maradni, mint Dante, mint Shakespeare, mint Calderon — megközelíthetlen magányosságában.

A természet nem szerepel e festményen: Mi-

chael Angelo csak levegőjét s világosságát kölcsönözte. Nem látni ott romokként gördülő világokat a térben, sem vérszinű napot, sem sülyedő hegyeket, sem borzasztó vihar által vizoszlopokká korbácsolt dühöngő tengert; nem: kék ég alatt megy végbe a rettentő jelenet, a tért emberi testek és felhők foglalják el s e testek és felhők fölött lebeg az isten haragja.

Igen, oly rendkívülinek, iszonyatosnak tűnik fel minden e képen, mintha senki sem fogna onnan megszabadulni, annyira uralkodik ott a borzalom minden más érzés felett. Először is Charon csolnakját látjuk ólom színű vizen, balra a purgatorium baljóslatu fényét. Fönnebb a trombita hangjára feltámadott halottakat, a mint fölemelik sirjaikról a köveket, széttépik szemfedőiket, lerázzák már csaknem egészen kopár csontvázaikról a port s kitörlik szemüregeikből az álmodat.

A halottak sphaerájából sokan, kik visszanyerték mozgékonyosságukat, üzetve a bizonytalanság által rohánva sietnek a legfőbb ítélő bíró elébe — vállalkon vive cselekedeteik többé - kevésbé súlyos terhét. Köztök vannak olyanok, kik kétségbeesnek, némelyek rimázkodnak, mások inkább bizakodnak, legtöbben pedig kölcsönösen segítik és támogatják egymást. Krisztus jobbjára felől egy csoport, már megszabadított nő tündöklök, kik mindnyájan éneket zengenek s kik között van egy magasztos nő, egy anya, ki miután meghallotta a leánya fölött mondott ítéletet, elragadtatva szoritja karjai közé, visszatartja, s biz-

tosítja őt örök üdvösségéről; mintha az nem hinné hogy örökre boldog lesz.

Közel e nőkhöz az angyalok sergei láthatók, kiknek arcát mint szomorúságukból itélni lehet, egész könyzapor áztatja. Az angyalokon felül vannak s boldogok, kik közül sokan fölismerik s megölelik egymást annyi század múlva a mennyei Jéruzsálem magaslatain. Középen Jézus izgatottan, átkoz, büntet kárhoztat a nélkül, hogy anyja kéréseire hallgatna, elfordul a kárhozatra ítéltektől, nem is akarva rájuk tekinteni. Krisztus oldala mellett Ádám, ki magasztos öregségével az emberiséget képviseli.

De a miben Michael Angelo láng esze egész nagyságában tündöklék, az az elkárhozottak roppant zuhataga, kik a borzasztó ítélet következtében alá zuhannak; némelyek szomorúak, mint a száraz levelek, mások kétségbeesetten erőlködnek, mintha kikelni akarnának örök végzetők ellen, majd kezeiket harapják, majd hajukat tépik, majd lesújtva a lángok láttára, melyek rájuk várnak, önkivületbe esnek. Mindannyian a legiszonyubb physikai és erkölcsi fájdalmaktól kínztatnak. Hus és vértől duzzadó életteljes titanok ők, hogy bőséges táplálékot szolgáltatassanak a kinzásoknak; titánok, kik felzudulnak, átkozódnak, fogaikat csikorgatják, szájukon borzalmat lehelnek ki, viaskodnak a testeikre tekerődött kígyókkal — keresve egy pontot, melyen lenyughassanak, végül rettentő borzadálylyal zuhannak az örök lángok közé s hallani véled az emberi test első érintkezését az olvasztott izzó ólommal.

A magasztosra vont figyelem nem maradhat sokáig lekötve. Midőn egy nagy eszmét valóban át-
érzünk, ez úgy megrázza idegeinket s úgy átjárja
agyvelőnket, mint a villanyszikra. Érzém, hogy ha-
lántékaim oly erővel lüktetnek, mint ha az ezen ká-
polnából, mely átkarolja a mindenséget a teremtéstől
fogva az utolsó ítéletig, kiömlő óriási eszmék me-
data által földagadt ereim rögtön szétrobbanni akar-
nának. Levegőre volt szükségem s ezért a római me-
zőségekre mentem ki, melynek romjain april oly csodá-
san szép zöld pázsitját terjeszté ki, mely örömet
keltő, mint a remény. De midőn fejemet félre fordí-
tám, az ég azurjában egy nagyszerű művet láttam
letükröződni, melyen szintén Michael Angelo szelle-
mének szárnyai lebegnek: Sz.-Péter templomának a
lenyugvó nap végsugarai által magaranyozott kupo-
láját, mely azt a hatást tette reám, mintha egy temp-
lom lassanként a végtelenségbe emelkednék, hogy
megmondja istennek, miszerint a régi istenek által
Rómában hirdetett örökkévalóság megvalósított
a tribunok és hősök által hajdan, a pápák és docto-
rok által a középkorban s hogy a lángész mentette
azt meg az ujkorban az által, hogy ide emelte e ku-
polát, mint a történelem tetőpontját, mint a szellem
koronáját, mint a világ tiáráját.

A pisai temető,

Soha sem hittem volna, hogy van a világon
élettelenebb város, mint Toledo. De nem láttam volt
még Pisát. Mindazáltal a különbség e két nagyszerű

város között szembeszökő. Toledoban a csodálatosan fentartott épületek mellett, mint a székes egyház, vannak felig lerombolt épületek is, mint pl. V. Károly palotája. A romok pusztulása mutatja az elhagyatottságot. De Pisában minden emlék gondosan őrizve épen áll fenn, nagyobb részek be van meszelve s föltámasztva a modern restauratiók által, legnagyobb részek pedig a legélénkebb színekkel van festve. És az elhagyatottság itt mégis leirhatatlan. Azt lehetne mondani, hogy e paloták várják lakóikat s készek is őket befogadni, de a lakosok nem jönnek. Megérkezésem napján, májusban, megállottam délután két óra tájban Lungarno középső hidján s mondhatom, hogy egyedül, tökéletesen egyedül voltam; már szinte azt kezdém hinni, hogy e nagy városban csupán egy magam vagyok. Nagyszerű helyzet egy egoistára nézve. Szomorú, nagyon szomorú volt látnom a büszke emlékek s a szerfölött pompás házak két széles sorát, a különböző hidakat, a tágos járdákat, a választékos tisztságot, alant a folyót, fent a mosolygó eget, a sűrű lombozatu fákat, sorokat képezve a tengeri üde rezgék által; és senkit, épenséggel senkit se látnom ez órában, e helyen, hogy gyönyörködjék e szépségekben. Kedvem lett volna kiáltani, miután biztos voltam, hogy csak a visszhang fog nekem felelni. Egy idegen fogadott hogy bejárja Pisát lóháton, a nélkül hogy egy lelket találna s megnyerte a fogadást. Az oroszok és angolok, kiknek tüdőit megtámadta az észak hidege, Pisába menekülnek, minthogy itt védve vannak az északi

szelektől a hegyek s a nagy izgalmaktól az elhagyatottság által. Hébe-korba találkozol igen szép kisasszonyokkal, kiknek szemeiben ama hév és tűz ragyog, mely a sorvadásban szenvedők sajátja, kiket családok egy-két tagja kísér s kik szomorúak, komorak, mintha gyászolnának, vagy már előre megakarnák siratni az elkerülhetlen halált. Mindezen különösségek hozzá járulnak ahoz, hogy emeljék általános szomorúságát e városnak, melyet találóan neveznek holt Pisának.

És mégis volt idő, midőn szabadsága berezegte Olaszországot, midőn kereskedelme bámulatba ejtette a világot; volt idő, midőn a tenger, kapuihoz szallította Corsica és Sardinia adóját, midőn hajói Ázsiába vitték a kereszteseket, honnan aranyat, bibort és elefántcsontot hoztak vissza; midőn harczosai a német császárokat segítették a római pápák ellen és Barcelona grófjait Majorka mórjai ellen; midőn a kalózok rettegték hatalmát, midőn a száráczenok még Afrika partjain is reszkettek fegyvereinek fényétől, midőn a Pisa által távol vidékekről hozott oszlopok és márványok a művészet első diadalának győzelmi jelvényeit képezték. Akkoron az utolsó byzáncki mosaik mesterművek ragyogó kövekkel ékítették emlékeinek ivezeteit; akkor az első festők, kik az ecset művészetét feltalálták, falait s kolostorait mystikus alakokkal népesítették meg; akkor a zsidók, kik toleráns törvényeinek oltalma alatt állottak, elhalmozták gazdagságukkal; akkor pisai Miklós és János faragták a márványt s alakították a fehér

szobrokat, melyeket az ihlet ujkorá első álmának lehetne tartani s fölébreszték a misztikus vezeklőket az új eszmére, még mielőtt megjelent volna, mint ama szárnyasok, melyek a sötétség mélyén hirdetik a nap fölkelését.

Pisa szabadsága szülte kereskedelmét, kereskedelme gazdagságát, gazdagsága művészetét s tudományát. Buschetta gépei a XI. században oly rendkívüli terheket emeltek, hogy azok súlyát csak a modern gépészet bírná el. Festői vitorlákkal ellátott könnyű hajói selyem szöveteket hoztak a X. században, melyek fénye és színe hasonlított az ókori India fényes tüneményeihez — a középkor sötétségének közepette. Egyiptom bronz kígyói gránit szobraira tekerőztek s Görögország hippogriffjei (szárnyas lóvai) bizánczi boltozatain terjeszték ki szárnyaikat. Kikötőjében a munkások ezrei sűrögtek-forogtak, míg könyveit a szabadság eszméi töltötték be. A köztársaság meghalt s Pisa annak hullája. Kétségkívül innen van az, hogy első monumentuma a temető.

Pisa fényének, hatalmának tetőpontján előre érezte jövő sorsát s így adott lételt az épületnek, mely oly nagyon illik szomorú történetéhez: a C a m p o S a n t o-nak. E magányos városban, hol semmi sem mozog, semmi sem hangzik, mint a nyárfák leveleinek rezgése, csüggeteg lélekkel mentem megnézni a temetőt, mely annyi érzelmet és eszmét keltett föl bennem. A temető a város legelhagyatottabb részén van. Hiában emelkednek Pisa hegyeinek azurkék

ormai a ragyogó láthatár étherébe; hiában takarja el fényüzőleg a tavasz viránya virágival, pilléivel és fészkeivel még a falak magas tornyainak kopasz kőveit is; hiában mutatja czifra ivoszlopait a Campo Santo közelében levő keresztelő kápolna, mely hasonlít egy földalatti templom kiemelkedő kupolájához; az óriási oszlophoz hasonló hajlot fehér torony is hiában hallatja harangjainak csengő hangjait, hiában hangoztatja a tömérdek kincscsel gazdag székesegyház énekeinek dallamait; mindezek hiában igyekeznek fölébreszteni az élet gondolatát: az egész pusztaságot ellepő csalán a halál szomorú eszméjét költi fel bennünk.

A temető egy nagy szilárd épület, magas falakkal, szűk kapukkal: óriási márvány koporsó egy egész nép számára. Egyiptom pháraoi, Róma császárai, és kelet satrapái gulákat, erődöket, hegységeket építettek, hogy azokba rejtsek az enyészet elől biborukat és testüket; de e büszke emlékek közül, melyekben a kényurak éltök gőgös elszigeteltségét örökiték meg, kellem és szépség tekintetében egyiksem hasonlítható össze a pisai temetővel, melynek mélyén ölelkeznek és vegyülnek össze a polgárok az örökkévalóságban, kiknek hült porai ugyanazon meleget, ugyanazon lelkesedést sugározzák ki, mint hajdan élő sziveik. Külseje igen egyszerű: azt lehetne mondani, hogy egyetlen egy kőbe vésett roppant koporsó. A halál szemüvegén nézve minden előtárgy rendkívüli ünnepi színezetet ölt magára. *V a l a h á n y s z o r a z e m b e r a h a l á l t a k a r t a k i f e j e z n i,*

mindannyiszor az örökkévalóságot fejezte ki. Hiában festette le magának utolsó óráját mint a fájdalmak fájdalmát, utolsó menhelyét mint a sötétségek sötétségét: még a rideg sir mélyén, a kipuhatolhatlan mélység kebelében is az új élet titokzatos fénye dereng. Jól tudjuk mindnyájan, hogy az ember, ez összfoglalata a teremtésnek, ez ásvány, mely alá van vetve a nehézség törvényeinek s a tér határainak, e növény, melynek szüksége van légre, vizre és világosságra; ez állat, mely a többi emlősök módjára születik és táplálkozik; e microcosmos, melynek körded feje az égi köröket jelképezi s melynek ragyogó szemeiből a csillagok fénye sugárzik; ez angyal, mely az időn és téren túl szemlélni fogja az ős eszméket; a világ nagy zenésze, nagy papja és nagy költője: az, ki az egyes tényekből az általános törvényeket vonja le, ki a durva anyagból a szellem tapinthatlan lényét meríti, az, ki följegyzí lelkében az égitestek zengzetét, ki gondolatával öntudatot kölcsönöz a természetnek, — az nem maradhat örökre és egészen eltemetve maroknyi föld alatt a nélkül, hogy az egész teremtest is magával eltemesse.

Mind az által nincs emlék, mely annyira kifejezné a semmiséget, mint ez egyenközény, mely szabály nélküli, mint a halál örökös ellentéte. Lábaink alatt egy sötét ür tátong, mely elnyeli éltünket, mint sivatag az eső cseppjeit. Mindnyájan egy temetőben lakunk. A Campo Santo külsejének meztelensége, egyhangúsága, egyformasága: a halál meztelensége,

egyhangúsága és egyformasága. Midőn megnyilik a kapu, azt hiszed, az örökkévalóság kapuja nyílt meg. A boltozatok hidegsége megdermeszt, a néma csend előli a szót benned. En tökéletesen egyedül voltam, mint a sirjában magára hagyott halott.

Miután ez időben se hazám, se tűzhelyem nem volt, azt kértem enmagamtól, hogy vajjon ez utazás nem jelképezi-e utolsó utazásomat, vajjon e pillanatnyi belépésem egy temetőbe, nem előképe-e azon napnak, midőn engem az emberek meg fognak ragadni, s a mélységbe vetni, hogy rothadt miásmáim meg ne mérgezzék a levegőt, melyet beszívnak. A temető őrfelszólított, hogy lépjek be. A legszomorubb eszmék küzködtek agyamban s mintegy égő cseppeket hullattak szívemre. A kapa-csapások hangja, melyek új sirokat nyitottak s a kulcsok zöreje, melyeket a temető őrfordozott, baljóslatlag egyesültek fülemben. De beléptem azon gondolattal, hogy a halál ép oly természetes, mint az élet s hogy a koporsó az örökkévalóság bölcsője. A nagy ajtó becsukódott mögöttem.

Ha, mint hiszem s remélem, a halál által egy jobb világba megyünk át, e gyors változás nehezen fog több ujsággal meglepni, mint Pisa temetőjének belseje. Elragadtatva szemléltem a magas boltozatokat, melyekre értékes fák borulnak, a hosszú falakat, melyek a színek minden képzelhető váltakozása által pompáznak, a mértéken túl magas keresztives ablakokat könnyed oszlopkáikkal s a párkányzat elegáns rózsáival; a cypru st, rózsabokrot, repkényt, je-

rikói lonczot, melyek életteljes, költőileg susogó lombjaikat kellemesen bocsátják át a kereszt - iveken ; a kolostori idők kereszttel ellátott idomtalan nagy sirjait a classicns idők szép sirjai mellett, melyek nymphákkal és faunokkal vannak benépesítve ; a bachusi kelyhet Paros márványából, hol a szőlőnedvtől ittas papnők laktak — közel a fájdalmas anyához, ki karjai közt tartja gyermekét s könnyekkel áztatja arczát az enyészet láttára ; a keresztes hadjárat diadaljelvényeit a rómaiak hadijelvényei mellett ; — Róma tribunjainak pl. Brutusnak, keresztény kezek által vésett mellszobrai fehér márvány szárnyak alatt ; a fekvő szobrokat, melyek a talapzaton nyulnak el, mintha örök álomba akarnának szenderülni és az emberi csontok felett, mint talapzaton egyenesen álló szobrokat, melyek az örökké valóság felé emelkednek föl ; a szüzeket, szenteket, patriarchákat, doctorokat, seraphokat, cherubokat, az üdvözültek karait, a rossz szellemeket, manókat, kik betöltik a szingazdag óriási falfestményeket, melyek mintegy kárpittal vonják be a falakat. Megfejtethlen chaos ez a négy góth csarnokban ; chaos, melyet e pillanatban a harang csendülése hasított keresztül, mely az angyal trombitájának hangjához hasonlított, a kapa csapások pedig mintha csak a halottak válaszát jelezték volna az angyali szóra. Chaos ez, melyben a századok és civilisatiók össze-vissza zavarva, rendetlenségben vannak egy rombadőlt világ töredékein. Képe a Josaphat völgyének az utolsó ítélet napján.

És mégis, az első benyomás eltüntével nincs ennél szabályosabb chaos. Négy fal, négy karzat, négy sor keresztives ablak; a középben egy udvar, szemben a főkapuval kápolna s a kis jobb karzat közepén templom. — Az udvar földjén a tenyészet a levelek s virágok pazar gazdagságában pompázik; a temető négy szögletén négy dus lombozatu, sötétzöld nagy cyprus, mintha azért emelkednének ég felé, hogy megvigyék oda fel testvéreik, a növények háláját azon bőséges táplálékért, melyeket nekik a halottak nyújtanak. Olaszországban kevés, nagyon kevés góth épület van. A középkor ez építészete nem volt képes kiszorítani helyéből az örök pogányságot, mely a művészet földjén mély gyökeret vert. Mintha midőn az építészek föltevék magokban, hogy fölemelik a katolikus keresztivet, mely csucsba végződik, mint a mindenség az isten egységébe: az istennők fájdalmasan nyögve a patakok mélyén s a fák kérgei alatt arra kérték volna őket, hogy csak folytassák a régi oszlopokat, melyek virág-füzérrel vannak koszoruzva, mint halhatatlan halántékaik. Azt lehet mondani, hogy a góth építészet az ész és nem a képzelem építészete, hogy ez építészet inkább maga a belső szellem, mint a plasztikus lángész. Tehát nem lehet Olaszország építészete. A pisai temető gothikus ugyan, de mennyire van egyesítve keblében minden művészet! Az olaszok nem nagy súlyt fektettek arra, ha valamely sir a pogány mesét személyesítette, melyek ellen a kereszténység sikra szállt. Ha szép volt, a temetőbe helyezték s megtöl-

tötték keresztény csontokkal. Matild grófnő anyja, e kiválólag katolikus nő, a pápák e barát-nője, ez orthodox hösnő, oly koporsóban nyugszik, melyre Phoedrus van vésve. A temető egyik szobrán Diana az alvó Endymion homlokát csókolja. A pogányok mellszobrai a szentek képeivel vegyülnek itt össze. A fény melyet a vallás áraszt, megvilágítja Brutus arczát. Ama kő koporsó oldala mellett, melyen a középkor lovagja összekulcsolja kezeit s meghajtja térdeit, magaslik föl Augustus Agrippa, e pantheon alapítója, hová utoljára menekültek az ókor istenei. Bacchusnak egy papnője alussza az ittasság álmát, oldala mellett üres billikommal — azon falkép felett, mely a szerzetes önsanyargatásait tárja szemeink elé közel a koporsóhoz, melyről az ártatlanságnak szentelt fehér rózsakoszoru csügg s melyen az őrangyal terjeszti ki szárnyait, mintha egy fészket takarna el.

A vértanúk katakombáikba zárt s az első keresztények könyei által öntözött sirokra vésett jó pásztor juhait az egyház aklába vezeti s ettől pár lépésre egy domborművet látni, melynek tritonjai Neptun kíséretéhez tartoztak hajdan, mikor a természet még nem volt megfosztva isteneitől. Meleager nem messze vadász azon oltártól, mely előtt VII. Henrik imádkozik. Egy oszlopfőn a malaszttal teljes Mária s csaknem lábai mellett etruszk alakok az életnek valódiságában. Della Robia szobrásznak van itt egy madonnája, mely a byzanci szüzekhez közeledik s mellette egy egyiptomi kőszobron Achil-

les feje látható. Pisai András készítette egész katolikus szigorúsággal az evangelisták és proféták szobrait, azokat bacchanaliák közé helyezve; melyekről valódi görög kéj sugárzik le. Itt egy német császár a trónon, ott egy arab szárnyasló; még távolabb Vénus, mint a szerelem jelképe a halál birodalmában. Oh ez embereket rávezette a művészi, természetfölötti szemlélet annak belátására, hogy a halál keblén minden kor kibékül. Ez emberek jól tudták, hogy a harczosok, kik ellenséges zászlók alatt megvetették és átkozták egymást, egyesülnek amott a csillagok regioiban. Ez emberek jól tudták, hogy az emberileg szerencsétlenek kiüzhetik egymást az életből, de nem a halálból. Hiában zuzzátok össze az ellenséget és szórjátok a szélbe hamvait: parányai megmaradnak az egyetemes élet laboratoriumában, a természet végtelen keblén s meglehet holnap már fiatalok azokat magokba szivni és sziveiken hordozni fogják. Hanem hát akkora az emberek gyűlölete, hogy még a halálban sem kívánják a békét. Mindazáltal a pisai temető láttára, szemben e halottakkal, melyek mindenféle nemzedékből s szemben ez emlékekkel, melyek mindenféle korból származnak, elképzelém, hogy miután testeink minden lényből részecskékkel s tudatunk minden nemzedék eszméivel birnak, úgy éltünkben minden századnak megvan a maga része s hogy semmi sincs oktalanabb és ember-ellenesebb, mint elkülöníteni magunkat más emberektől azok nézetei, hite miatt — holott mindnyájan minden idők fiaai s az összes emberiség tagjai vagyunk és hogy az

emberi szellem, mielőtt jelen tökélyére, általánossá-
gára emelkedett volna, áthatolt a legbabonásabbak-
nak tartott oltárokon, a házi istenek oltárán, az
egyptomi gulákon, a babyloni sphynxeken mint a
hogy a nagy folyók a jég-, kő- és sármedreken tör-
nek keresztül mielőtt a tengerbe szakadnának.

Valódi temetője ez egy népnek, valódi Panthe-
onja a közép kornak. E korban több jelentőséggel
birt a halál, mint az élet. A Campo Santo lett az
örök város, pokol, purgatorium, százados ünnep, hős
költemény, a fajok nagy egyesülése, keresztes hábo-
ru. A középkor egészen egy sir körül csoportosul. A
leg hatalmasabb s leggazdagabb pisaiak fölszerelték
hajóikat, kifeszítették a vitorlákat s Konstantiná-
poly felé Syriába tartottak, hogy elérjék Jeruzsále-
met, s hogy ezer csata s ezernyi veszély után súlyos
fegyverzetük alatt görnyedve, mellőkön a kereszttel
fölfedezzék a nap égető hevében, meszes dombokon,
Krisztusnak a pusztító tűzvészhez hasonló szélfor-
gataiba takart sirját, s hogy aztán meghaljanak
az olajfák hegyének könnyei s a Calvaria vére ál-
tal megszentelt földön. A polgárok, kik még meg-
maradtak Olaszországban, szintén akartak e kitüntet-
tésben, ez előnyben osztozni: szenderegni az ígért
földjében s összeelegyíteni poraikat a próféták pora-
ival. A köztársasági egyenlőség nem tudott belenyu-
godni a halál kiváltságaiba s Pisa nagy forgal-
ma lehetővé tette a lakosok ohajtásának megvaló-
sítását.

A hajórajok jeruzsálemi földdel megterhelve

jöttek vissza a kikötőbe. E földben porladoznak most is a pisaiak csontjai. E föld igen falánk volt: huszon-négy óra alatt fölemésztette a keblére helyezett földi maradványokat, mintha tüzföld lett volna. A savak, melyek e csodát művelték, legnagyobbbrészt elszálltak már a századok szárnyain, de a tudós Valéry szerint még most is fölemészt negyvennyolcz óra alatt egy hullát. Elragadtatva szemléltem. Zöld bársony köpeny takaró, melyre mintha rózsaső esett volna; a bokros szederfa mindenfelé kiterjeszté tövises ágait s a fehér pillangók raja oly hatást tett reám — mintha gyermekes szellemek fürödnének az illatárban s szivnák a növények édes zamatát, melyek a virágfüzérek s koszorukat tartják fenn a halottak tanyája fölött. Föld, Jeruzsálem szent földje, melyet lábaimmal érintek, te adtad a világnak az isten eszméjét, miután azt hosszú ideig kebledben őrizted meg, hogy aztán az ujkor megnyughassék annak árnyában; te fogadtad be a proféták csontjait, kik megvilágították a hitet az emberi lelkiismeretben; a te sirodból képződött civilisationk bölcsője és az isteni vértanu, ki föláldozta magát hegyeiden, hogy megszabadítsa a világot a szolgaságtól s a végzet szégyenletes jármától, mint a vértanúság bölcsőjét, csiráját termékenynyé tett és szentté avatott! Jeruzsálem földje, a ki érint, legyen bár philosoph vagy keresztény, zsidó vagy katolikus, a mult, vagy a jövő embere, mélyen meghatottnak kell éreznie magát, mert te, ó halhatatlan föld, nagy mennyiségben vagy képviselve éltünk kovászában.

De hagyjuk el a temető udvarát s tekintsük meg a karzatokat, nem a sirokért, hanem a festményekért. Az olaszok kiválólag művészek s fel nem foghatják azt, hogy valamely művészet egymagában, elszigetelve megállhasson. Emlékeiknél tehát a szobrászatot s festészetet együttesen használják; megtöltik azokat versekkel s feliratokkal, hogy gondolkozhassanak, és zenével, hogy énekeljenek. Ne feledjük, hogy a pisai temető a XIII. században épült. Hogy jól megérthessük, szükséges megértenünk századát is, mert az építészet mindig magán viseli jellemző vonásait, kivált pedig a vallási emlékeknél. A XIII. század mint katolikus század kezdődik s mint a szakadárság századja ér véget. Az emberi szellem fölszárnnyal a hittet s a század végén átkarolja az észt. III. Incze nyitja meg, ki az emberi lelkiismeretet lábainál elterülve, Európát pedig oltárai előtt térdre borulva látja s VIII. Bonifác zárja be, kit a laikusok arczul csapdosnak s ki tehetetlenségének mérgében hal el. Castiliában III. Ferdinánd, ki megérdemelte, hogy a szentek közé soroztassék, nyitja meg e századot, melyet X. Alfonz zárt be, ki meg azt érdemelte, hogy a philosophok közé soroztassék. Aragoniai II. Péter az egyház védszárnnyai alatt született, fölnevekedik annak keblén, él, hogy a Navas melletti csatában megverje a hitetleneket s meghal egy csatában, mely az eretnekek érdekében vivotott Muretnél. E gyors változások képezik e század általános törvényét. Aragoniai I. János földet hódít, földet az egyház számára és II. Pedro kiragadja a hűbért

a pápa kezéből. A szentek, kik a keresztes hadjáratokat vezették s ezek hadsergei nemsokára csodákat mivelnek a pápa katonái ellen Gerona falai alatt. A Krisztus sirjáért vívott harczok megszűnnek. Az arab tudomány uralja a theológiai tudományokat. A kétely belopózik az észbe, a guny az irodalomba s a természet érzete behatol a művészetbe. Az emberi lelkiismeret a hit korszakából az ész korszakába lépett.

Érted-e már most, miért lett oly toleráns a pisai temető? Karzatait s festményeit nézve az idők két félgömbét véli látni az ember. Az ivezeten egy, a falakon más eszme nyomai látszanak. Azt a góth izlés teremtetten, ezen pedig a renaissance távoli csilláma látszik. Soha sem lehetend megírni a művészetek történelmét a nélkül, hogy e temető mint azok egyik bölcsője üdvözlöttessék; mert nem lehet belsejébe lépni anélkül, hogy fenállásának századai is előttünk ne álljanak. S e századokra nem lehet gondolni a nélkül, hogy eszünkbe ne jusson pisai András. Mystikus idők keblén született és új idők keblén halt meg. Bölcsője és sirja között két világ áll. Az emberi szellem sokat változott hetvenegy év alatt: meddig ez ember élt. De ő érezte e változást: előre jelezte a mysticismus hanyatlását. Szülői és pártfogói arra kényszerítették, hogy letérdeljen s összekulcsolja kezeit az utolsó ítélet borzalmaitól meggörnyedt byzanczi szobrok előtt, ő meg később a szépségtől ragyogó görög alakok előtt hajolt meg, melyek büszkék, mint e kiválólag emberies

polgárosultság s melyek a szabadság dús emlőin nőttek föl, fejlődtek ki. Miklós született a tizenharmadik század 7-ik s meghalt annak 78-ik évében. Ha egy symbolikus jellel akarnám őt jellemezni, kiválasztanék alakjai közül egyet, melynek homlokán meglátszik még a mystikus gondolat, de testén a görög forma szépsége pompázik, mint a harmatcseppben megfürdött virágszál, mely bimbót hajt. Pisai János, e temető építész s szobrásza is, Miklós szellemével bir. Hasonlitsuk össze a két lángész műveit az óriási domborművekkel, melyek innen pár lépésre a székes egyházban vannak s melyek Byzáncból hozattak, vagy byzanczi művészek által készítettetek. Byzáncz szüzei, szentjei és angyalai a magasztos félelmet, de egyszersmind a halál hidegét s merevségét is fejezik ki ; pisai Miklós és János szüzei, szentjei és szobrai pedig a görög fenség és tökély mintaképei. A természet világa ez, mely az új szellem leheletére föltárul. Az emberi szépség ez, mely a kolostori szépség leplét a zárdák sötét mélyében hagyta. E kövek a szellem küzdelmeinek, vagy jobban mondva, győzelmeinek diadal-jelvényei.

Mialatt Miklós és János kinagyolják a követeket, hogy azokból szobrokat faragjanak s temetőt építsenek, egy fiatal pásztor, egy kis nyájnak az őre, sajátos alakokat festett, rajzolt az edényre, porba vagy a homokba. E toscánai nyájör: *G i o t t o*, a festészet atyja lett. Dicsősége betölti az egész tizenegyedik századot. E rendkívüli ember ugyanaz a festészetben, a mi pisai Miklós a szobrászatban. Láng-

esze már magában foglalta Raphael lángeszének első körvonalait. Szentjeinek karjai még merevek, testők szögletes és hegyes, lábaik idomtalanok, mint ha nem tudnának a földön megállani, de fejökről a jóság, arcukról a kellem sugárzik le, melyet sohasem értek el a byzánczi művészek kétségbeesésökben, ama kellem, mely a fenség szülöttje s iker testvére a reménynek. Meglátszik, hogy ha a Giotto által festett képek még korának földjéhez tartoznak is, fejök már az új idők egét érinti. Az arcokat a hajnalpir futja át. A művész a természetből meritette halhatatlan ihletét. Ecsete új viránya az emberi szellemnek. Tekintsd Jóbját a falon. Elmosódik, mint napjainak emlékezete, eltűnik, mint a hit, mely lelkesít: egy távoli felhőben látni őt, nagyon messze, a szél és nedvesség nagyon megrongálták a falon, a restauratók elégtelenítették s megcsonkították alakját. A felhő fantasztikus alakjaihoz hasonlít, melyeket a lenyugvó nap megaranyoz. Job: egy vezeklő, ki panaszkodik istennek, de nem meri őt káromolni; hűtlen barátai környezik, egyik felén a rettenetes, tapir alaku ördög, másikon a jó nyájas és szép angyal, kit fény övez körül. Nem tudom miért, de nekem úgy tetszik, mintha e megrongált falfestmény jelkép volna, melyben Giotto, vagy kortársai egyike tudtok s akaratukon kívül századuk válságos és rendkívüli helyzetét tüntették föl, egyfelől a hübériség rossz szellemét, mely lét-harczot vívott, másfelől a renaissance angyalát, mely kezdett már föltűnni.

Nem tudom miért, de e temető az én szemeim-

ben a középkor temetője. Fra Angelico-nak egyik tanítványa, ennek a mystikus Fra Angeliconak, kinek szemeiben az angyalok és cherubinok tükröződtek vissza, kinek kezei csak imádság és könyvek között alkották a boldogságos szüzet, vagy Krisztust. egyik tanítványa e fenkölt lelkü szerzetesnek, ki térdelve festett, a roppant falfestmények között, melyekkel a temető egész nyugoti karzatát betöltötte, egy kellemteljes alakot hagyott hátra, egy alakot, mely csak a legérzékibb időkben láthatott napvilágot s mely a természet titkai iránti végtelen kíváncsiságot jelképezi: Noé meztelenül s ittasan fekszik a földön. Mellette egy fiatal leány kezeivel takarja el képét, de ujjain keresztül nézve élvezi a meztelenség látványát. Fra Angelico megátkozta volna azért tanítványát, Gazollit. Hanem ez egy új korszak volt, a renaissance-nak, a természetnek addig kárhoztatott kora; az érzékek fölébredésének addig szunyadt korszaka, azon korszak, melyben a faunok újra tapossák repedt, szétterpedt lábaikkal a földet s ismét repkény füzérekkel koszoruzzák szarvaikat; midőn a nymphák a lét csapongó orgiáiban meztelenül rózságyakon terülnek el, midőn a patakok új pásztor költemények dallamait hangoztatják, midőn a mindenféle élvezetek priápusi deliriumának kebléről s az összes ókori istenségek föltámadása közepett egy új, lánczok nélküli Prometheus születik, ki átkel az Oczeánon s új világot fedez föl, ki lökést ad a földnek, hogy tova gördüljön a végnélküli térségben, ki megragadja, hatalmába keríti távcsövével a csillagokat,

mint a vadász hálójával a madarakat s kényszeríti azokat, hogy kezeibe hulljanak le s füleibe az ég titkait susogják.

Igen, e temető a középkor végrendelete. Falain látni vélem az utolsó isten hozzádot amaz időkhez, melyek úgy előzték meg korunkat, mint a chaos a világosságot. A középkor haldoklása minden irodalomban a végvonaglások rángatózásait idézte elő. És e mélabus vonás nem hiányozhatott sem a pisai temetőből, sem a XIV. és XV. század festményeinek halhatatlan egéről. Orcagna, a nagy Orcagna festette e végvonaglásokat. Tekints, emlékezz vissza az emlékekre, melyeket láttál s fel fogod bennök fedezni a művészet genealogiáját. A sir, melyben Beatrix hercegnő nyugszik, már csaknem bölcsője az új eszmének. Pisai Miklós tanulmányozta azt és fia, János, a temető építész és szobrásza, atyja műveit tanulmányozta, mint a hogy később ugyan ezt tette Pisai András Jánosnak, Orcagna pedig Andrásnak műveivel. Orcagna után következett Guiberthi, ki a florenczi keresztelő kápolna kapuit véste, melyek valódi diadalkapui a renaissancenak s melyeket Michael Angelo a paradicsom kapuinak nevezett. E kapukon tanulmányozták a nagy művészek a festészetet. E hosszú és dicső teremtés után a művészet nemzetségfája következő: a velencei és pisai domormű készítő, Cimabué, pisai Miklós, Giotto, pisai János, Orcagna, Guiberthi, Massacio, Leonardo da Vinci, Michael Angelo és Raphael. Halhatatlan emberi szellem! Soha sem voltál oly nagy, mint midőn

rendkívüli erőfeszítések és háromszázados önsanyargatás, böjt és vezeklés után ismét megtalálta az emberi alakot, a plasztikus szépséget.

Orcagna falképe a halál falképe. A rajz még nem szabatos, az alakok teste még aránytalanok, a távlat még hiányzik; de az arcokon magasztos kifejezés ül, a szemekből ragyogó eszme sugárzik ki, mely megvilágítja a homlokot. Balrol diszruhába öltözött férfiak és nők csoportban állnak meg lőháton három király előtt, kik közül az egyik csak nem rég halt meg, föl van puffadva, a másik feloszló félben, mint a férgek martaléka, a harmadik már kiaszott csontváz alakjában. Lehetetlen leírni a borzadályt, melyet ébreszt a halálnak e három martaléka, körülvéve a bársonyba és hermelinbe gazdagon öltözött lovagok, pazarfényű fejdíszben pompázó nők, vadász kutyák és solymok, szóval a harczba s kéjbe merült élet minden jele által. Középen aggastyánok, betegek, haldoklók kéri esengve a halált, melyet a festő, hogy növelje a hatást, következő szavakkal fejez ki: *O m o r t e ! m e d i c i n a d ' o g n i p e n a*. De a halál nem hallgat rájuk: eltávozik azoktól, kik ohajtják, hogy azokat ragadja meg, kik elfeledik; hogy pusztító kaszájával egy kellemes erdőbe hatoljon, melynek árnyában egy szerelmes pár merül el egymás nézésében — elragadtatva a dalnok lantjának hangja által, mely a szerelem boldogságát zengi s körülvéve virágokkal és kis gyermekekkel. Amott a hegytetőn a vezeklők mindnyájokért imádkoznak; a háttérben a

királyok, nemesek, apródok, püspökök leirhatatlan zavarban mulnak ki s lelkeiket részint angyalok, részint pedig borzasztó alaku, denevér szárnyu ördögök fogadják. Észre lehet venni, hogy a zárdák kora véget ér. Az ördögök legelőbb a barátok lelkeit ragadják meg. E falfestmény mellett van, mint annak kiegészítése, az utolsó ítélet s a pokol.

Még akkor is, ha látta valaki a sixtini kápolnát, igen meg fogja hatni Jézus haragja, az esdeklő Mária gyöngéd szánalma, az elkárhozottak fájdalma s az üdvözöltek boldogsága; meg fogja hatni Salamon habozása, ki midőn kilép sirjából s kitörli a százados port szemeiből, nem tudja, ha vajjon az ég magaslatai, vagy pedig a pokol mélységei várnak-e reá; meg fogja hatni a boszuló angyal, ki hajánál fogva ragad meg és taszit az örök sötétségre egy barátot, ki a boldogultak közé lopózkodott volt s a könnyörülő angyal, ki a boldogság fokáig visz egy világit, ki már elveszett volt az elkárhozottakkal együtt, a nő, ki kétségbe esésében kezeit tördeli a kipuhathatlan örökkévalóság megnyíltára és az aggasztán, ki Jézus lábaihoz veti magát, hogy isteni kegyelmét kiesdekelje, az őrangyal a kép közepén, ki a végtelen fájdalomtól szomorunak s levertnek látszik midőn nagy és mély szemeivel nézi, melyekben az eszmék vihara ül, az emberek zuhanását a pokolba, az olvasztott ólom tengerekbe, a lelkeket, melyeket ő hiában igyekezett a földön visszatartani a büntől s kéréseivel megmenteni az igazságos isteni boszútól az utolsó ítélet órájában: rettenetes hős költemé-

nye ez a borzalmaknak s pusztulásnak, mely e sirokon, a halál e menhelyén valóban hasonlít a világ-egyetem utolsó napjához.

Mindazáltal észrevehető a képek minden alakján, hogy a mystikus idők elmúltak s a renaissance ideje még nem jött meg. Egy képen, egy alakon sem vehető észre Fra Angelico idealismusa, vagy Buonarotti naturalismusa. Az emberiség történelme : folytonos küzdelem az ész s a valóság között. E képeken látjuk eltűnni az eszmét, a nélkül, hogy a természet helyettesítné. A mystikus szellem elvész a nélkül, hogy helyébe lépne az emberi organismus tisztelete, mely a renaissance művészeiből nagy festőket s nagy szobrászokat alkotott. — Michael Angelo a hyéna mohóságával rontott a holt-tetemre — s tanulmányozta azt — mintha minden csontját emlékébe akarta volna vésni. A meztelennek tanulmányozása képezte kedveñcz foglalkozását, mintha vissza akarta volna adni az embernek édeni ártatlanságát. De a boncztan el volt tiltva a középkorban. A tizennegyedik és tizenötödik század szegény művészei nem tanulmányozhatták testünket. Alakjaik úgy a ruházatba vannak szorítva, mint valami zsákba. Az embernek még igen élénk emlékében van vétke s megborzad saját testétől, mint mely örökös árnyéka a bűnnek. De épen midőn ennyire le van verve, lehet észrevenni, hogy új eszmére vár. A pisai temető alakjai derengő homályban, mintegy bizonytalanul állnak két korszak küszöbén. Egyébiránt, ha az emberi történelem lapjait forgat-

juk, azt látjuk, hogy minden embernek ez a sorsa. Valóban mindenki arra van kárhoztatva, hogy magával temesse el a bevett eszmék s az élet kellemes ábrándjainak felét, mindenkit magával sodor a tények megfélemezhetlen áradata, a nélkül, hogy tudná, hová; mindenki az ujitás munkájára van utalva, a nélkül, hogy tudná, miért; mindenki elhagyja, elveszti a pálya kanyarulatain gyermekségének ártatlanságát, fiatal korának szenvedélyét, a hitet s folytatja ugyanazon herculesi művek végnélküli ismétlését s ugyanazon megoldás nélküli tragédiák előadását.

Azt hiszik önök, hogy a halál megoldás, befejezés? Részemről soha sem hittem. Ez esetben a mindenség a lerombolás kedvéért alkottatott volna. Ez esetben isten egy gyermek volna, ki a világot kártyavár módjára alkotja, hogy gyönyörét lelje annak felforgatásában. A növény eszi a földet, az ökör s a juh a növényt, mi pedig az ökröt s a juhot esszük meg; láthatatlan lények, melyek halálnak, vagy semminek neveztetnek, minket emésztenek föl. Az élet fokozatain e teremtmények nem valók egyébre, mint hogy fölfalják egymást. A világegyetem nem egyéb, mint egy rengeteg gyomru borzasztó polyp, vagy hogy egy classikusabb hasonlattal éljek, nem egyéb, mint egy gyászravatal, mely fölött temetési fáklyaként ég a nap s örök szoborként áll a végzet. Némelyek szenvedésre születnek, mert nagyon kifejtett nyirk edényekkel bírnak, mások hőökké lesznek mert sok vérük van; ezek gondolkozók, mert sok epével bírnak, azok költők, mert idegeik nagyon

izgatottak; de mindannyian meghalnak saját tulajdonaik következtében s mindnyájan élnek azon ideig, a míg ép belső részeik, szivök, agyvelejök, hátgerinczök — aztán elenyésznek ismét mindnyájan a semmiségben. Az, a mit mi erénynek, vagy bűnnek tartunk, nem egyéb, mint a testi szervezet különböző irányzata; a mit hitnek tartunk, nem egyéb, mint néhány cseppel kevesebb vér az erekben, valamivel több nedvesség a májban vagy pedig több párány phosphor a csontokban; a mit halhatatlanságnak hiszünk, nem egyéb ábrándnál: nincs valóság, nincs tényleges semmi mint csak a halál, s az emberiség történelme nem egyéb, mint árnyak eltűnése, melyek a denevérek módjára a nap és az éj között röpkednek, hogy egymásután eltűnjenek a sötét, rengeteg, áthatlan mélységben; a világegyetem egye dűli légkörében, melyet semmiségnek neveznek.

Oh nem, nem, azt nem hihetem. Az emberi csapások soha sem fogják lelkemben elhomályosítani az isteni igazságokat. Valamint különbséget teszek a jó és rossz között, úgy különböztetem meg a halált is a halhatatlanságtól. Hiszek istenben s hiszem, hogy fogom látni őt egy jobb világban. Itt alant hagyom testemet mint fárasztó terhet, hogy tovább folytassam végtelen emelkedésemet az örök világosságban ragyogó magas tetők felé. A halál igaz, a lélek is az; a valóság ellen, mely engem ólom köpenyébe akar bonyolítani, birom a gondolatot; és a végzettség ellen, mely engem bilincsbe akar verni, a szabadság hatalmával rendelkezem. A történelem:

föltámadás. A barbárok elásták, eltemették a régi görög szobrokat, s ime, újra élnek egy temetőben, hideg márványajkaik csókja által a halhatatlan művészek egész nemzedékének adva lételt. Olaszország halott volt: minden nemzedék dobott egy-egy maroknyi földet holttetemére s egészítette ki halotti koszoruját egy-egy virággal — és Olaszország föltámadt. Ma zsarnokok éneklik a Dies irae-t azon mezőkön, melyeken Lengyelország tagjai szórattak szét; de látni fogjuk az emberiséget, mint szedi össze a csontokat, melyekről a névai keselyük aczél csőreikkel leették, lerágták a húst s Lengyelország újra ott fog állni mint a hit szobra, kereszttel kezében. Én mindig éreztem a halhatatlanságot a temetőben; és még inkább érzem azt a pisai temetőben, melyben pezsg az élet, mely annyi halhatatlan lényvel van benépesítve, kik a halhatatlanság érzetét keltik s megtisztítják az ihletet, mint a hogy a százados cserfatörzs destillálja a mézet, midőn a méhek benne tanyát ütnek.

Az éjszaka észrevétlenül szállt alá reánk. A sirásó félbeszakította munkáját és kapacsapásait. Az őrra kért, hogy távozzam; de megnyertem tőle még is azt, hogy még egy óra hosszig hagyjon itt engem az éj s az árnyak ölében. El akartam mélyedni a semmiség szomoruságába s mintegy önfeledten átadni magamat e hely örökös csendjének s nyugalmanak, hol annyi elfeledt nemzedék alussza örök álmait. Egy sirra támaszkodva, fejemet a marvány keresztivére hajtám, szemeimet pedig a halál s az utolsó

ítélet képére szegezém, melyet a szürkület utolsó fénysugarai világítottak meg, várva még nagyobb szomorúságot, melyet az éj sötétsége hozandott. De nem : a friss levegő fölébresztett sötét álmaimból ; a tavasz virágai kinyitották pártáikat, melyeket előbb a nap heve elfonyasztott ; terhes, kábitó illatár töltötte be a levegőt ; a fénylő bogarak elkezdtek mozogni, mint ragyogó csillagok a sirok sorai között s a láthatáron fölemelkedő telehold megaranyozá sugarai-val a siri szobrok homlokát, miközben a sötét cyprusok sűrű lombozata között a csalogány szerelmi dalt énekelt mintegy éjjeli zenéül a halottak számára s mintegy ima gyanánt az éghez.

V e l e n c z e.

Mialatt átkeltünk Padua vidékén, Velence felé, közelgett az éj. Az ég borult volt s itt-ott ki-látszott a felhők közül a derült, végtelenül tiszta ég, vagy kiragyogtak az első esti csillagok. Azonban a látkör egyik szélén, észak felől, a hegyek oldalán villámok czikkáztak, míg a másik szélén, délen, a tenger felől a fölszállt párák s a nap utolsó sugarai által képzett bibor felhő-foszlányok fantasztikus tüneményekként vonultak el szemeink előtt, mintha a vidék, melyet látandók valánk, ki akarta volna elégitni minden kívánságunkat s megjutalmazni iránta táplált szeretetünket az által, hogy a szürkület legmagasztosabb misztériumaiban tárja föl magát előt-

tünk. Kíváncsiságom, türelmetlenségem végtelen volt. Vettem észre, hogy a tenyészet elvész s hogy kiszáradt iszapos csatornák tűnnek elő, melyeknek partjain csüggedten hajtja le fejét néhány tengeri növény; mindamellett midőn kidugám fejemet a waggon ablakán, nem láttam sem távoli csillámot, sem az óhajtott lagunát, sem a kedvelt várost; mintha elillantak, elrejtőztek volna kíváncsi szemeim elől. Es oly sajátos fogalommal birtam mulandóságáról e szép Velenczének, melylyel szakadatlanul labdáznak a szelek és hullámok, hogy attól tartottam, miszerint már is eltűnt mielőtt megadatott volna nekem, hogy lássam, s hogy a tengeri csigahéjba zárkozott, melyben mint az emberi történelem élő csodája evez.

Mindig vissza fogok emlékezni azon pillanatra, melyben először láttam az Alhambrát. Kalauz és minden társaság nélkül kerestem föl. Egyedül, magamban kívántam lenni, mint a szerelmesek. Egy kapun mentem keresztül, melyre már tisztán nem emlékezem, miután alig vettem észre. Láttam egy renaissance csöves kutat, mely semmikép sem felelt meg várakozásomnak, és eszméimnek. Végig barangoltam a jegenyékkal beültetett sétányon, melyeket a reggeli szellő lengetett, melyekre Granada ragyogó napja sütött, a lombozatra lövelt sugaraival mintegy arabeszket képezve. Láttam a nagyszerű kaput, egyik oldalán meghajolva, melynek építészetében az arab modor a nélkül, hogy kecsét elvesztené, a goth fenséget egyesítette. A palotát e kapu mö-

gött véltem föltalálhatni, pedig ott nem volt egyéb, mint egy fegyverekkel megrakott hely, egy középkori oltár, mely előtt lámpa égett. Körültem az őrtornyok hosszú sora nyult el; a nagy tér közepén egy XVI. századbéli szép palota, mely azonban egészen ellenkezett mind azzal, a miről én álmodtam. De én az Alhambra palotáját, e bűvös csepkő-barlangot keresém, mely Ázsia erős színeiben pompázik, melyben a XV. század vége felé, mint odaliskok a gyönyörben, úgy merültek el a hóditók, kik utjókbol oroszányokként tértek vissza. Hanem a számos kapuk közül, melyeken kopogtattam, egyik sem volt az Alhambra kapuja. Attól tartottam, hogy valamely szellem, vagy boszorkány, melyeket a középkor bűvésze az erdőkben hátrahagyott, s melyek oly nagyon különböznek a szép istennőktől, melyekkel a classikus ó-kor azokat benépesíté, lerombolták azt, hogy megghiusítsák reményeimet. Születésünk és életünkben annyira szerencsétlenek vagyunk, hogy egy kívánságunk teljesülését, egy ábrándunk valóságát hazugságnak tartjuk, mintha a szomorú tapasztalás arra tanított volna, hogy a világon csak egy dolog való igaz: a fájdalom.

E pillanatban kételkedtem abban, hogy Velenczében vagyok, s féltem, hogy Velencze megszűnt létezni reám nézve. Végre aztán a velencei nagy laguna bejáratához érkeztünk.

A szellő meghozta az estimára intő harangok hangjait, melyek Byron magasztos megghatottságát juttaták eszünkbe, midőn a harangok fohászára az

elmélkedés és szerelem e magasztos órájában feltűnni látta a tengerről, mint az ég csillagát a testté lett Ige anyját, a holdra támaszkodva a fehér gerlével, mely szárnyait annak homloka fölött lebegteté. Most már meggyőződtem, hogy Velenczét látom! Hosszu téli estéken hányszor beszélt el nekem édes anyám, ki nagyon szerette az irodalmat, velencei titokzatos történeteket, mint pl. Marino Faliero lefejeztetése, a fiatal Foscari száműzetése, Dandolo halhatatlan hősiessége, Othello vad szenvedélye, a diszlokomák fénye, melyeket Veronese Pál örökitett meg; a doge menyekzőjét a tenger hullámain, arany és ezüst virágos szőnyegekkel ékitett és arany evező lapátokkal hajtott gondolában; Velence utolsó hatóságának végtelen szomorúsága, midőn Napoleon bűnös tévedése által arra kényszerítettetett, hogy aláírja a jegyzőkönyvet, minek következtében saját hazáját Ausztriának szolgáltatta ki. Egyszerű elbeszélések, mesék voltak ezek, félig történelmiek, félig legendászerűek, melyekben mindig előfordultak a kémek s a vesztőhelyek, hogy tragikus félelmet ébresszenek; aztán a tizek tanácsának ülései, hogy ébren tartsák a drámai érdeket s végül egy-két erkölcsi tanulság, hogy megerősítsék bennem a két eszmét, melyek bennem mindig élni fognak: a szabadság s a haza eszméjét.

Ezután a nagyon természetes eszmerokonság által a történelmi Velenczét varázsoltam lelki szemeim elé: az ó-kori civilisatio nemes fiait, utolsó házi isteneinek papjait, utolsó napjainak gyászkiórtét, kik győzedelmeskedtek a végzet fölött az által,

hogy Attila és szilaj hunjainak lakhatlan lagunáiba menekültek, hogy megóvják a titokzatos, unicumot képező s szép hajóként horgonyzó városban a klasszikus idők szabadságát, melynek érdekében küzdöttek a hullám torlatokkal akkor, midőn a társadalmat elnyelték, eltemették a kolostorok. Ápolták és kiterjesztették a munkát és kereskedelmet akkor, midőn a X. század borzalmai a világ vége s az utolsó ítélet kilátásai között megtörték a legférfiasabb bátorságot és kikötőikben, csatornáikban, a szobrászat minden csodáival pompázó palotáikban, a fenség és szépségben tündöklő középületeikben, márvány és ércz diadaljelvényeikben egyesítették és összehalmozták a számtalan hajótörésekben elveszett három civilizatio maradványait. Így lett Velence ázsiai és görög, római és byzáczi, de soha sem germán; így lett a három legnagyobb történelmi korszak synthésise, a jegygyűrű drágaköve, mely által egybekelt a kelet: a myszteriumok világa Európával: az új élet, az új civilizatio világával.

Es miután lehetetlen megtagadni a fajt és nemzetet, melyhez tartozunk, én, mint spanyol, érzém, hogy tömegesen merülnek föl lelkemben ama szolgálatok történelmi emlékei, melyeket egy emlékezetes tengeri keresztes hadjáratban egyesült Velence és Spanyolország a civilizatióknak tettek. A byzancziak és görögök egymás után hullottak el a törökök kardcsapásai alatt, kik már Velenczét is fenyegették. A szigetek meghódoltak, a velenceiek a mohamedán gályák evezőivé lettek, a Földközi tenger,

a polgárisultság tengere pedig a keleti serailok tava lett. De Barcelona, Valencia és Cadix hadi hajói egysülve Genua és Velence hajórajával föltartoztatták a törököt s kivívták a nagyszerű győzelmet Lepantonál, hol a tenger hullámai a vértől piroslottak s az ágyuk tüzelésétől forrni kezdettek, de hol a fatalismus meghátrált pusztító utjáról a nyugat hatalma és civilisatiója elől.

Elmentem ezek után megnézni a várost, melynek szolgasága e században annyi fájdalmat és szomoruságot keltett. Hányszor nem tűnt föl Velence körülvéve szigetei által képzeletünkben úgy, mint Niobe, kit szeretett leányai környeznek átkozva az embereket, hogy miért nem oltalmazták meg és kétségbeesve az isten igazságán, ki eltúrte elnyomatását! Hányszor nem véltük hallani a partok titokzatos visszhangjában, melyek a Földközi tenger hullámainak zaját, vergődését adták vissza, Velence hosszú siralmait! Hányszor nem tartottuk képesnek arra, hogy egy napon fájdalmában Opheliaként lagunáiba veti magát, hogy elveszen a habok között fején a márvány és fattyumoh kettős koszorújával s ajkain egy utolsó mélabus dallal! Velence reánk nézve egy város — Krisztus volt, melyet a négyszög négy nagy szege vert a szégyenletes keresztre. Velence elvesztette gyöngy koronáit, bársony tunikáit, aranyos hajóit, gyémánt szemü ércz oroszlányait, smaragd és rubint krokodiljait, számtalan mükincseit, melyekkel festőinek kiváltságos lángeze gazdagította s nem mutathatott föl egyebet, mint könyeinek

záporától megfeketült márvány rom-darabokat, mint a hogy a koldus rongyain keresztül láttatja ránczos bőre által takart csontjait. Vértanúságának története, letűnt rabszolgaságának siralmai, a számtalan elegiák, melyeket annyi jeles költő és szónok könyezett meg Velence börtönei fölött: mindezen emlékek fölmerültek lelkemben e tengeri vidék láttára, melyet a hősiesség és lángész dicsőített meg.

E benyomások hatása alatt szálltam Szt.-Márk lagunájára. Az ég, mint mondtam, egy felől világos, igen ragyogó, másfelől sötét volt s a villámok hasították keresztül; egy felől felhők borították, más felől a csillagok tündököltek rajta. A látvány oly szép volt, hogy nem győztem eléggé szemlélni és ohajtottam a világosságot, hogy még inkább gyönyörködhessem benne, miután oly nagyon vágytam s kíváncsoztam utána. A roppant laguna, melynek sima felületén a napnak még bizonyos világossága volt észlelhető, a nagy látkör egész terjedelmében mintegy óriási tükör ragyogott, melyet opál és amethyst sávak szelnek keresztül, melyek majd a csillagokat, majd a felhőket tükrözték vissza s olykor-olykor félelmet gerjesztőleg gyultak lángra a villám czikkázásai következtében. A gőzmozdony füstje, a tavak párolgása, fejeink fölött a felhők, lábaink alatt és az egész belátható térségben szemeink előtt a vizek, azt hitették el velünk, hogy nem a földön vagyunk, hanem egy szörnyeteg hátán a légkör eddig ismeretlen tájain mozgunk. A kétes világosságon keresztül Velence épületei itt-ott halvány fény által megvilágítva fantasztiku-

san tükröződnek a sötét látkörben. Ha nem tudtam volna, hogy ez Velence, látva ez épületeket, melyek mintha varázsütésre támadtak volna a habokból, mint állnak fenn, a nélkül, hogy láthatólag egy oldalról is a földet érnék, uszó városnak, nomád karavánnak tartottam volna, melyet valami tengeri isten vezet s mely e pillanatban az Adriai laguna csendes ölébe menekült. Az éj daczára is minő összhangja a színeknek! A csillagok gyöngéd hullámvergődésben reszketnek; a tengeri növények sűrű lombot hajtanak; a világító tornyok topáz kigyókként tükröződnek vissza; a bárkák evező rudjai fényszikrákat lövelnek szét, habzó vitztölcséreket idéznek elő, melyek aztán a tejuthoz hasonló fehér csillagokat hagynak hátra magok után. Egyfelől az épületek árnyai, melyek még sűrítik a sötétséget, másfelől a felhőzet, mely mintegy légi szivacs a leáldozott nap utolsó színárnyalatában pompázik: mindezek, a párolgások, a ragyogó viszfények s a tó színjátzásai hozzájárulásával nem képzelt bájok eszményi világává teszik e vidéket.

Végre megáll a vonat. A jegyek váltása és a podgyászok térítvényezettése azon formaiságok, melyek türelmetlenné tesznek. Hal vagy madár szeretnél lenni, hogy rögtön Velence vizeibe, vagy levegőjébe vedd magad a málhák s a ládák terhe nélkül, melyeket mind az által megkíván az utazás kényelme. Lábaiddal taposod a révpartot, melyet örökösen csókoznak a vizek. A gondolák hosszú, sötét, könnyed sora vár rád. Gépileg kiszemeled a legelsőt,

mely kezed ügyébe akad, anélkül, hogy kérdeznéd az utazás módját és azt, hogy mibe kerül. Megmutatod az irányt, melyben haladni akarsz s egy alig érezhető mozgás azt adja tudtadra, hogy a víz felszínén siklik el tova jármüved. Nagy fájdalomnak érzete fogja el a lelket. A gondola, mely az annak sarkába helyezett kis lámpa által roszul van világítva s két ember által hajtatik, kik annak két végén foglalnak helyet, oly hatást tesz az emberre, mintha koporsó, czethal, fekete hattyu, fantasztikusan csillogó féreg, vagy az Adriai tenger régi sirénei valamelyikének holt teteme volna, mely téged az Oczeán végtelen rónáira visz. — Az emléképületek falai még sötétebbé teszik az éjszakát. Az itt-ott látható utcza-lámpák csak ellentétül szolgálnak, hogy az általános sötétség annál észrevehetőbb legyen. Velenczének szárazföldi és vizi utczái vannak. Az utóbbiak nincsenek ki-világítva. A hajó nyomának fehérítő vilódzása, a gyenge világosság, mely egy ablakból kisugárzik, az oldalad mellett elfutó néma gondola mogorva kis lámpája, vagy egy távoli utczának pislogó lámpája világítja csak meg a kövek és rácsozatok e tekervényes tömkelegét, a hidakat és póznákat, melyekhez a gondolákat kötik s melyek egy faját képezik a nagy vizi fáknek, de melyek lomb és levél nélküliek, szomoruk és szárazak.

A város kihaltnak látszik. A hidak ívei alatt egyes sétálók mint árnyak tűnnek el. Síri csend uralkodik. Csak a gondolás hangja hallható, ki figyelmezteti társait, nehogy a gondolák összeütközzenek.

E hang, melyet mindenfelé ismételnék, éles és csengő mint a vízi madaraké. Helylyel — közzel a csatornák felszínén uszik a békanyálas zöld iszap, melyet hullámnak tartasz. Egy palota kapuja megfordul sarkain, néhány személy csendesen száll le a márvány lépcsőkön s helyet foglalnak gondoláikban. Oh, azt hinnéd, hogy egy pantheon lakói ők, kik most koporsóikba szállnak alá nyugodni. Nem sokára a nagy csatornába jutunk, hol üdőbb és szabadabb levegőt szivunk; a csillagok fényénél látni csikos oszlopso-
rokat, elmerülő párkányokat és talapzatokat, gothikus diszitményeket, mór stílusú ablakokat és renaissance iveket; de a gondola újra tovább siklik s elvész a szűk átkelések tömkelegében, az ígész látvány pedig eltűnik a valóságban, mint a hogy a gyönyör futó órái eltűnnek az élet örökös szomorúságában.

Az út az állomástól szállodánkig nagyon hosszú volt. A gondolasok folytaták utjokat és ismétlék kiáltásaikat. Minden lépésre utczaszöglet, minden szögleten hid; a házak hidja és kapui alatt márvány lépcsők; ezek utolsó fokozatánál a zöldbe játszó víz; a hidak ivei alatt szemben a fehér lépcsőkkel fekete gondolák sötét posztóval takarva, mely szemfedőhöz hasonlít. Velence életében a gondola a legszükségesebb és a leggyászosabb leghallgatagabb tárgy. Róma magasztos város; Nápoly a gyönyör városa; Florencz akadémiai város, Livorno kereskedelmi város, Pisa a holt város, Bologna a zenészet városa, Milano polgári város, Velence regényes város. Shakespeare szerecsenét és kalmá-

rát; Hugo Victor Angeloját és Byron drámáit Velence árnyai inspirálták s bölcsöik a titokzatos gondolák voltak.

Velence ma művészetének költészetével emlékeinek költészetét s ezek költészetével szomorúságának költészetét egyesíti. A paloták alá sülyednek, a szobrok töredékekre hullanak szét talapzataikról, képeinek mosolygó alakjai elröppennek, mint a lepkék a tél leheletére. A seb, melyet rajta Amerika feltűnése által a világban, továbbá a Jóreménység fokának fölfedezése által az emberiség mozgalma ütött, a seb, mely megölte kereskedelmét, nem volt begyógyítható új szabadsága által, mert a szabadság nem szüntetheti meg a földrajzi fatalitásokat. Velence haldoklik, de a helyett, hogy becsstelenül haljon meg Ausztria börtöneiben, mint matrona saját tüzhelyén, gyermekeitől környezve hal meg. Az emberiség utjai áldozatokkal vannak behintve s a haladás nem kerülheti el e szükséges törvényt. Az élet a halálból táplálkozik. Mindazáltal nem kevésbé szomorú dolog haldokolva látni oly várost, melynek dogéi annyiszor birták kezeikben a byzanci császári koronát és visszautasították azt a régi köztársaság phrygiai sipkájáért; haldokolva látni egy várost, melynek lobogója megszalasztotta a törököket és életre ébresztette a kereskedelem és munka erőit; egy várost, melynek szabadsága legrégibb a keresztény korszakban, mely egy maga volt a középkor Angliája; egy várost, mely kristály billikomaiban és bachusi diszlakomáin, gyönyörteljes serenádjai és ér-

zelmes dalaiban, kláris és hinár füzéreiből a renaissance halhatatlan szellemét ültetve át korunkba.

Mennyire sajnáltam Velence utczáin jártamban, hogy nem vagyok némileg érdemes költő, szónok, vagy író, hogy ékesszólóan adjam elő halálát e városnak, mely unicum a világon! Az uszó sirok, a mogorva paloták, a félig összeomlott magas ablakok és emlékek, a szűk utcák és sötét csatornák tekervényes tömkelege, a magas hidakon elvonuló árnyak, a hullámok által nyaldosott magányos márványkövek, zaja a tengernek, mely hasonlított az egymásra hulló könyvekhez s a gondolatok kiáltásai, melyek az ismétlődő jajveszékelésekhez hasonlítottak, csak a gyász és a pusztulás eszméit keltették föl bennem.

De időközben a nagy csatornába érkezünk szemben az üdvösség templomával, melybe szt. Márk kis teréről beléptünk. Szélessége e helyen akkora, mint egy tengerszorosé. A víz itt oly tiszta, mintha a nap világossága temetkezett volna belé. A vilódzások, melyeket az evező lapátok s a hajógerinczek idéznek elő, mindenfelé a hold sugaraihoz hasonló fehér szalagokat irnak le. A míg mi a kis csatornákból e nagy térségre értünk, számos gondolat melyek égő virágfüzérhez hasonlítható velencei lámpákkal voltak világítva, a Rialto felé vették útjokat. A gondolákról hangzatos, ünnepi kardal zendült meg fölséges zenekisérettel, melynek accordjait oly kellemessé tette és hosszabbította meg a lég és a lagunák tisztasága. Miután bevégeztem utamat a számtalan csatornán keresztül, mely alatt olybá

tűnt föl nékem Velencze, mint ama mystikus városok egyike, melyet a középkor festői a temetők falaira festettek, hogy a poklot állítsák szemünk elébe, és midőn láttam a nagy csatornából az emlékek hosszú sorát az átlátszó víz fölött s a ragyogó ég alatt: a nagy havasokhoz hasonló s a hold sugarai által megvilágított fehér márvány templomokat; a gyorsan evező gondolákat; midőn a titokzatos laguna szellőinek szárnyai füleimhez hozták a zenét, e kellemes összhangzatot: a régi Velenczében képzeltem magamat, mely elsajátította a kelet gazdagságát és színeit, mely hallotta Leonardo da Vinci esti zenéit, mely Aretin hangos kacajával nevetett, melynek a konstantinápolyi birodalom, mint rabszolga, lábainál hevert, Görögország pedig, a költők hazája, mint bajtárs oldala mellett foglalt helyet. De az éjjeli zene elnémult, a lámpák eltűntek a csatornák kanyarulatain, a laguna mély csendbe merült és a szomszédos templomok tornyaiban fölhangzott a harangszó a purgatoriumban szenvedő lelkekért.

Másnap nem volt időm, hogy szemügyre vegyem Velenczét. Megvallom, hogy az én szemeimben a művészetek között legcsodásabb és legkifejezőbb az építészet. A kövek, melyeket az eszme, mint az ének hangjegyeit, vagy egy szónoklat alkatrészeit elrendez, mindig kiváló, értelmi gyönyört okoznak nekem ha a szépséget összhanggal egyesítik. A nagy sorok, széles terek, büszke ívek, a légbe magasra emelkedő kupolák, az oszlopok diszitményeikkel, a karzatok festményeikkel, az udvarok és keresztfolyosók mély

elmélkedésekre birják a lelket s mindig kifejezik a század szellemét annak jellemző vonásaival együtt.

Nagyon szeretem a görög építészetet, annak szabályosságát, észszerűségét, szigoru egyszerűségét, végtelen kellemét s ama könnyűségét, melylyel nagy eszméket csekély eszközök által kifejezni s a szépség magasságát elérni képes a nélkül, hogy az alakot sértené. Bámulom a rómaiakat is, kik emlékeikben három építészeti nemet egyesítettek, mint a hogy polgárisultságokban és törvénykönyveikben a történelem három korszakát halmozták egymásra. Soha sem fogom elfeledni a pantheon kupoláját, melyben a pogányság kimult, sem a diadaliveket, a világ uj korszakának e nagyszerű kapuit. A mi engem az ántik művészetben kiválólag meghat, az a végtelen előszere tet az alakok egyszerűsége s a kifejezés természetessége iránt. De lelkesedésem az ó-kori művészet iránt nem zárja ki csodálatomat az építészet minden szép faja iránt. Semmi sincs rosszabb a kizárólagosságnál a művészet tekintetében. Az utolsó század építései, még azok is, kik fejlettebb izléssel bírtak, a gothikus modor iránti gyűlöletükben nagy épületeket emeltek, de melyek halottak, nem is komorak, hanem épenséggel merevek, ridegek, a halál teljes merevségével birnak. Vannak építészeti fajok, melyek az által különböznek másoktól, hogy tökéletesen hódolnak a súlyegyen tantörvényeinek: mint a görög és római építészet.

A századok s az emberek gyűlölete, mely még pusztítóbb a századoknál, vonultak el felettök, de

összezuzódtak törhetlen szilárdságukon. Vannak ismét építészeti nemek, melyek kifejezésök által tűnnek ki: ilyen a keleti és a góth építészet. Velence abban hasonlít Granadához, hogy saját, kizárólagos építészettel bír, mely specialis történelmi körülményeiből s azon szerepéből fejlett ki, melyet a kelet és nyugat között játszott. Valamint a granadaiak közeledtek ugyan a gót izléshez, de folyton megtartották az arab jelleget a cordovai mecsetben: úgy a velenceiek is megtartva a byzanci és góth modort, mely általános volt a középkorban, a kelet kincseivel, mint egy arany lepellet borították be. Így alkotta meg Velence a nagy számú emlékeket, melyek ritkaságuk és gazdagságuk által a csodák csodáit képezik. Ha kezedben Vitruve-val, a szögmérővel s a körzővel, emlékedben pedig Vignole szabályaival vizsgálod — vak engedelmességet kívánva a sulyegyen-tan törvényei iránt, nem tarthatod vissza zúgolódásodat, midőn látod, hogy a karzatot vas rudak tartják fenn, a vastag oszlop a gyöngye oszlopra nehezedik, midőn látod, hogy a physikai nehézség általános törvényei ellenére egész márványtömeg, mely oly nehéz, mint a hegy, a légi, vékony, gyenge karzatra sulyosodik. Legyenek bár mennyire is minden tekintetben előbbre valók és fölötted állók a mathikusok, ne állj meg e középkori épületek előtt, melyek mindennek alárendelik a kifejezés gazdagságát, a nagy gazdagságot, mely valószínűtlen, mint minden nagyítás, de alapjáhan véve szép. Velence egy bűvész, mely arra kényszeríti a művészeket, hogy

őt kövessék s tüzes csókját nyomja homlokaikra. A XV. század építészei komor épületeket emeltek Rómában, míg a virágos góth építészet ragyogó díszleteit, mint a renaissancének első tavaszi virágait egész Európában terjesztette szét.

A XVI. század végén és a XVII.-nek kezdetén, midőn a classicus művészet már mindenfelé hódításokat tett, a velencei építészek, nem tudván megszabadulni annak befolyásától, emléképületeik homlokzatait, tornyaik tetőit és palotáik erkélyeit oly ékességekkel és faragványokkal díszítik, melyeken meglátszott a velencei keleti jelleg.

Tekintsünk tehát szét Velenczében. Gondolánk a nagy csatornán siklik végig. A viz smaragd zöld, az ég a törökle kékségével bir, a homok partokon arany szemek ragyognak, a szomszédos szigetek házai a kláris rózsza színében pompáznak, a márvány templomok a kristály rendkívüli átlátszóságában tündökölnek; mindezeket pedig a nap sugaraival mint egy természeti ecsettel aranyozza meg; a tengeri rezge balzsamos illatot terjeszt szét, mely összevegyülve a sós kipárolgásokkal, az élet elevenségében részt venni készlet. Nincs elég időnk szemügyre venni a nagy csatornát, melyet a velencei festők, kezdve Carpaciotól, le Canalettoig minden oldalról vászonra téve, kitörölhetlenül véstek a művészet barátainak emlékébe. Csak egy futó pillantást vethetünk a nehéz byzanci épületekről a XIV. század elegáns épületeire és ez utóbbiakról a hanyatlás tarkabarka emlékeire, melyeken a góth modor a syriai és arab füzé-

rekkel van összekeverve. Minden városban először is egy emléket, egy kiemelkedő pontot keresnek szemeid. Ilyen Sevillában a székes egyház, Granadában az Alhambra, Cordovában a mecset, Romában a Colysaeum, Pisában a temető, Florenczben a Signorella tér, Velenczében pedig Szent-Márk tere. Nagyszerű lépcsőzetéhez érkezünk. Elragadtatva állunk itt meg. Velenczét lehetetlen lefesteni. Az emberi nyelv nélkülözi a kifejezéseket, hogy elég gazdag képet adhasson. Én még meg sem kíséreltem. Csak látni, érezni, csodálni, a szemeket a színeken jártatni és aztán — hallgatni lehet.

Soha sem sajnáltam annyira, hogy nem vagyok képes megfelelni olvasóim várakozásának, kiknek végtelen jószágával visszaélek, mint midőn érzem, hogy gyenge a toll kezemben arra, hogy méltón visszaadjam e felséges látványt. Első sorban emlitem a tavat, melyet az ég tündöklővé tesz s melyben a nap sugarai törődnek meg; északra a nagy csatorna torkolata gazdag és változatos épületeivel; a torkolat szélső jobboldalán az üdvösség márvány temploma, melynek fehér kupolái csodálatosan tükröződnek le a tiszta levegőben; e templom előtt egy nagy, aranyozott ércz gömb, melynek sarkán egy szomorú ércz angyal áll; balra egy csinos, habár keskeny, lepkékkel egészen benépesített kert tárja ki tavaszi virágait; közbül a Planeta és a Sansevino palota mely szobrokba végződik; a másik oldalon a dogék palotája, melynek vörös és fehér márvány tömege a szeszélyes diszítésű goth íveken nyugvó kettős kar-

zatra nehezedik, az ívek pedig byzánczi faragványu oszlopfejekre támaszkodnak, melyek oly csodás összhangzatban vannak és fonódnak össze a tetőzet hegyes három szögü diademjével és külön álló tornyocskáival; e mellett két keleti gránit oszlop, két óriási monolith, ezeken felül Sz. Tivadar krokodilje és Szt. Márk oroszlánya, melyek torkukon vihart látszanak kilehelni; a baloldal háttérében a Campanilla, mely magasan és elszigetelten áll, mint a mi Giraldank, körülvéve egy bámulatosan faragott állvány által, tetején pedig egy angyal terjeszti ki szárnyait a végtelenségbe.

A háttérben jobbra ott áll a basilika, mely a keleti, góth, görög, byzanczi és arab építészet egész vegyülékét képezi mintegy össz foglalata minden korszaknak csillagos, kék boltozataival, jáspis oszlopaival, szobraival és bizar tornyocskáival, kapuja fölött a négy korinthetai lóval, a mélyedésekben velencei kristály domborműveivel, melyek arany egéről szingazdag csodás alakok ragyognak le; és e nagy merveket öltő tájkép közepén a kikötő rakva hajókkal, melyeken festői öltözetű törökök és görögök sürognek; továbbá a sz. György szigetek a rózsza és fehér színű templommal; Gindena, melynek épületein a szivárvány minden színárnyalata látható; sz. Lázár örmény kolostorával, melynek keleties tornya úgy néz ki, mint egy nagy hajónak szélről dagasztott vitorlája; a Lido, melynek ligeteit a csalogányok dalaikkal töltik meg s melynek kertjei uszó szigetekhez, vagy óriási virágkosarakhoz hasonlít-

nak: mindezt a csatornák égi fátyola borítja, a homokpartok arany és ezüst szemei teszik csillogóvá, a minden irányban keresztül-kasul járó-keelő fekete gondolák fehér vitorláikkal élénkitik s az Adria hullámai ringatják. Messze napnyugotra az Alpések, melyek óriási gula-seregként szállnak alá, távol keletről pedig örök zeneként hallatszik a szél, mely Görögország partjairól jön. Semmi sincs ehhez hasonló a világon.

Hány sok szép várost utaztunk át Olaszországban! Mindeniknek megvan a maga csodája és minden csodának a maga jellege. Rómából Nápolyba érkezve, azt hisszük hogy nem más földön, hanem más csillagzaton vagyunk. Pisa és Bologna temetői nagyszerűek, de köztök mégis oly nagy a különbség, mint Agrippa pantheonja és Miláno székesegyháza között. Florencztől Pisáig két órát s Pisától Livornoig egy fél órát tart az ut, de utcáik és emlékeik között megmérhetlen távolság van. A pisai nagyszerű ferde torony úgy tűnik föl, mintha ezer mértföldnyire volna azon helytől, hol a florenczi Santa-Mária-dei-Fiori isteni boltozata emelkedik. Ezen városok mindenike egy egészen külön festészeti és építészeti iskolát és fajt képvisel. E városok mindenike nemz egy-egy lángészt, mely azt az élet jelene helyett a halhatatlanság jelenével ajándékozza meg. Pisának van Miklósa, ki már két századdal a renaissance előtt virágzóvá tette vésőjével a márványt; Bolognának Jánosa, ki pillanatra föltartóztatja a szobrászat hanyatlását; Fiezzolának Fra Angelicoja, ki

ép azon könnyűséggel festette az angyalokat, melylyel Plato a tiszta eszméket irta le és ki az ecsetje alól kikerült szüzek előtt térdelve, a mysztikus korszakot képviseli két századnak: a XIV. és XV-iknek határai között, melyek két világnak határait képezik; Velenceze Titiannak, Verona Cagliari Palnak, Florencz Michel-Angelonak szülő anyja és Róma Raphael fővárosának nevezheti magát. — Mi szülte e nagyságot? Kormányzatuk decentralisatiója, köztársaságaik szabadsága és municipiumaik függetlensége. A történelemben csak egy korszak áll fölötté az ő korszakuknak, csak egy nép jelesebb az olasz népnél: Görögország, mely nagyságának titkát épen abban bírja, miben Olaszország. Michel-Angelo ama titanok egyike, kiknek lábai vérzenek a sziklatömegektől, melyeket azért halmoztak egymásra, hogy azokon az égbe emelkedhessenek s kiknek homloka magán hordja még nyomait a viharoknak, melyeket kiállottak, midőn a végtelen után törekedtek a magasabb légkörökben. Midőn Michel-Angelo a szabadság halálát látta hazájában, egy igen szép, de szomorú alakot véssett; megadta neki az alak görög tökélyét, homlokára a keresztény fájdalmat véste, szeméit lecsukta, egy sirra helyezte s elnevezte éjnek.

A szabadság eltűnése volt Velenceze halála, Milano halála, Pisa halála és Olaszország éjjele. Valamint az istent a földtekének, úgy a szabadságot is mindenütt a társadalomnak geológiájában lehet fölfedezni.

A lagunákon.

Végre tehát fényárban uszunk, mely egyedül a gondolathoz hasonlítható, a mennyiben világít és élénkit, éltet ad. Itt fürdöm a felhőtlen égtől külön vált s a homálytalan tó által visszatükrözött aetherben. Szerettem volna belátni belsőmbe, lelkembe, mint tükröződött vissza abba plasztikus dombormű alakjában mindaz, a mi itt oly keleti fényözönben uszik. Mi vagyunk önmagunknak az, a mi a teremtésben leghomályosabb, legmegfoghatatlanabb. Miért nem oly világos eszem, mint a nap? Hanem a nagy csillag fénye elveszne, mint meg nem értett zene, ha meg nem világítaná az ember homlokát. Miért nem oly átlátszó szellemem, mint ez égi vizek itt, melyek tükrében látszanak Velence épületei ázsiai tetőikkel és minden ékességekkel?

A mindenség zárt és be nem irt könyvhez hasonlítana, ha a szellem annak lapjait eszmékkal tele nem írná. Gondolatom látköre miért áll hátrább fény tekintetében, mint e látkör? Minden dolog csak árnyék lenne, ha az eszmék nem lehelnének éltet beléjük. Távolítsátok el a földgömből a szellemet és aztán mondjátok meg nekem, hogy ki számára énekelnek a madarak a fák között, melyek ágai a vízre hajlanak és kinek árasztják szét illatukat a virágok, melyek most a tavasz ittasító nedvét szivják magokba? Az eszmék nélkül a dolgok csak hieroglyphék lennének, melyeket sem olvasni, sem magyarázni nem lehet. A mindenség a szellem nélkül leg-

alább is színház lenne-színészek nélkül. De minő belső világossággal bír a szellem?

Nem ismerem a történelemben korszakot, mely annyi erkölcsi aggálylyal volna tele, mint a miénk. A hitfelekezetek, melyek öt százados hit és vértanúság gyümölcsei, három százados analysis alatt lehányatlottak. A lelkek régi napja bezárul s még nem vagyunk biztosak, hogy vajjon következni fog-e rá egy új.

A harang, mely imára int, az orgona, mely a szerzetesek énekét kíséri, a kép, melyet az Adria tengerészei tisztelnek, ma már, mint a görög hymnuszok és a Parthenon lapos domborművei, művészi és nem vallási tiszteletnek tárgyai lettek. Hallani lehet, mint száll föl a vizekről a fájdalmas elégia, mely egyedül a régi sirenek jajveszékeléseihez hasonlítható, midőn azok megtudták, a nazarethiektől, hogy a világ új hitet fog fölvenni, mely a sanyargatásban és vezeklésben nyilatkozik. A szellem-isten látja, mint tornyosulnak saját hatalma és Igéje ellen az eszmék fellegei, melyek ép oly hatalmasak, mint azok, melyek trónjától megfosztották és megsemmisítették a természet-istent. Minő belső világossággal bír a szellem e roppant válság közepett?

Ily eszmék foglalkoztaták lelkemet 1868. máj. havának egyik estéjén szt. Márk lagunájának csodásan ragyogó partján, Velence nagy csatornájának torkolatával szemben, szt. Lázár szigetén s az örmények kolostorának kapuja előtt. A Giudecca mögé rejtőzött nap utolsó sugaraival aranyozá meg a tem-

plomok kupoláit és a nagy székesegyház keleties boltozatait; a sötét gondolák fántásztikus lényekként usztak kéresztül-kasul minden irányban az azurkék habok között; szemben a nagyszerű velencei paloták csoportosultak, melyeken minden művészetnek nyomai látszanak; oldalvást az uszó kerthez hasonló Lido, — tele növényzettel, virágokkal s a madarak csiripeléseivel; mindenfelől szigetek tűnnek elő, melyekről fák emelkednek a magasba, mintha gyökereik a tengerben volnának és e fák közül felséges emlékek tündököltek elő, mintha horgonyt vetettek volna ez emlékezetes és örök költészetű tengerben. Hogy felfoghassuk szépségét, látni kell e helyen, hogyan merül el a nap a lagunákban; hogyan ragyognak a vizek a tündöklő csillagoktól, hogyan fakadnak, tűnnek elő az első csillagok az égen, az első világosságok az ablakokban s a város utczáin; hogyan csendülnek az ima-harang utolsó hangjai s miként vegyülnek össze a gondolatok gyönyörű dalaival s a kolostorok zsoltár énekével; hogyan hangzanak össze az égben a szellem hangjai a mindenség hangjaival.

E csodás látvány nem vonta el lelkemet a gondolattól, sem gondolatomat az emberi szellem nagy válságának szemléletétől. A mig ilyen elmerülve voltam, egy szerzetes jön s félhivatalosan tudtomra adja, hány órakor zárják be a kolostor ajtait a kíváncsiak szemei előtt. Jóllehet ez értesítés nem volt egyéb udvarias kiutasításnál, ellenállhatlan vágyat éreztem magamban, hogy ott maradjak, miután nem

jött volt még el a távozás órája. Minthogy az örmény szerzetesek szép keleti munkákat árulnak s én sem idegenkedem a szemita nyelvek tanulmányozásától, azt a fortélyt használtam, hogy a társalgást e tárgyra vittem át, hogy ez által meghosszabbítsam jelenléte-
met e kellemes, vonzó helyen. A barát nem is késett megszegni őrsegi parancsát, mert azonnal beszédbe ereszkedett velem a tudomány és irodalomról. A társalgás nem sokára vallási kérdésekre ment át. Nem tagadom, hogy mindig élénk vágyat éreztem magamban eszméimet a nagy sokaság előtt és között terjeszteni, de soha sem kísértettem meg, hogy azokat, kikkel magán beszélgetésbe bocsátkoztam, meggyőzzem, vagy rábeszéljem. Valamint határvonalat húzok a közönséges beszélgetés és szónoki nyelvezet között, ép úgy megkülönböztetem a nagy számu hallgatóságot az egyes hallgatótól, kivel párbeszédet kezdek, vagy folytatok. Pedig azt tapasztaltam, hogy miután soha sem igyekeztem a közönséges életben senkit rábeszél-
ni, vagy meggyőzni, számosan társalgó feleim közül, nem tudom miért, egész dühvel azon voltak, hogy engem meggyőzzenek, vagy rábeszéljenek.

A pap, kivel társalogtam, fiatal ember volt, származására török, vallására katolikus, szertartására nézve örmény, fellengző szerzetes, képletes beszédére keleti, de választékos modora és vendégszeretetére nézve egészen velencei; lelke mélyében misztikus, mint valamely ázsiai felekezet tagja, de embertársaival való érintkezésében oly türelmesség volt, mely teljesen összhangzik századunk jellemével.

Beteg, nagyon beteg volt s hitte, hogy halála igen közel van. E buskomor, szomoru bizonyosság eszméinek, melyek szigoruak voltak mint az erkölcs, ünnepélyesek mint a vallás és költőiek mint a föld, melyen született és melyen meghalni készült, — az örökké valóság végtelenségének jellemét kölcsönzö.

Még ma is, daczára, hogy azóta négy év telt le, élénken emlékszem e társalgásra, melyből idézni fogok egy töredéket, mert sok eszme, mely akkor fölmerült, táplálja belső küzdelmeimet és erősíti bennem a reményt, hogy a társadalmi megújulásokhoz hasonló erkölcsi megújulás fog bekövetkezni. A vita, mely köztem, és a szerzetes között fölmerült, sok kételetyt oszlatott el, mely lelkemet betöltötte.

— Hiszi-e ön — mondá a pap — hogy erkölcsi állapotunk fenállhat még továbbra is? Hiszi-e ön, hogy még hosszasan ápolhatunk keblünkben egy holt hitet? Minden holt eszme megöli a szellemet, mely azt magában hordozza, mint a hogy a holt magzat megmérgezi az anyaméhét.

— Erre már ismételten feleltem önnek beszédünk folyamában, viszonzám én. Nem hiszem, hogy a lelkiismeret eleven, élénk maradhasson egy tökéletesen holt hit közepett. A szellem hasonló a természethez. És a természet nem semmisít meg, hanem csak átalakít; nem öl, hanem csak megújít. A szellemet is meg kell ujítani a társadalom megújulása által.

— Megújítani! — kiáltá ő. És hogyan akar ön új vallást teremteni? Honnan fogja ön venni az apostolokat, kik a vallást hirdessék, a vértanukat,

kik meghaljanak, a szükséges eszméket, az áldozatokat, melyek elkerülhetlenek egy vallási átalakulásnál? A hit fáját vérrel szokták öntözni. Napjainkban az emberiség munkára van hivatva és nem vértanu halálra, mint a Megváltó idejében; az emberiség egész a kimerülésig fog verejték-csöppeket izzadni a munkában, de egy csöpp vért sem fog ontani a hit oltárai előtt. Ugy tűnnek föl ma előtttem a népek, mint physikai erőben bővelkedő athléták, de kikben hiányzik a lélek.

— Pedig nem munkálkodnának a csodákon, melyeket végbe visznek, ha nem éreznék bensejökben a nagy eszmék leheletét. Az égig emelkedtek s kiragadták annak kezéből a villámot, mert erkölcsi állásuk lehetővé tette nekik, hogy homlokukkal a felhőket érintsék. A hanyatlás korszakai nem teremtenek, nem találnak föl semmit s nem dolgoznak. A csüggettség s az elvénülés a tevékenység minden körére s az élet minden nyilvánulásaira kiterjed.

— De ugy tetszik, mintha azt mondta volna ön, hogy a népek nem hisznek eszmény nélkül.

— Igaz. De én meg vagyok győződve, hogy az eszménynek nem szabad kizárólag csak az érzelem- és képzelemből származnia, hanem az észhez is kell szólnia. Az ön eszménye egészen a képzelemhez szól. És a gondolkodás korszakában az oly eszmények, melyek a képzelem szülöttei s melyeket csak a képzelem lát, elhálnak, mint gyűmölcsidényben a virágok.

— És ön nem hisz a csodákban?

— Ne beszéljünk az egyéni véleményekről, mert akkor eszmecserénk szóváltássá törpül, fajul.

Beszéljünk inkább valami magasabb dologról; beszéljünk a válságról, melyen az emberi szellem napjainkban keresztülmegy. Az ön egyéni eszméi az emberiség végtelen szelleméhez hasonlítva sokkal csekélyebbek, mint az evező lapáton maradt vizcseppek a tenger gazdagságához képest.

— Jól van, tehát helyre igazítom s ezt mondom: századunk nem hisz a csodákban.

— Helyesen. A természet törvényeinek ismerete annak kijelentésére vezette századunkat, hogy e törvények egy pillanatra sem tűnnek félbeszakítást. De im tételem alapja ez: ne alkossunk és ne tartunk fenn oly vallási eszményt, mely tökéletes ellentétben áll a tudománynyal. Legalárendeltebb képességeink, mint az érzékiség és a képzelem, megkábulva, meghatva lesznek a harang csendülésének hallatára, a szent képek láttára, az orgona visszhangjára, mely az egekig viszi a dicsének dallamait, látva e csodás basilikákat, minő a szt. Márk temploma is, melyek rakművekkel vannak kikövezve, melyekben a szín kimerítette minden árnyalatát s oly műtárgyakkal elhalmozva, melyekben a művészet kimerítette egész ihletét; látva az emlékeket, melyek boltozataira tiz század imái szálltak föl s melyek alapkövei számtalan nemzedéknek őrzik örök nyugalmát. De legyen ön bármennyire is költő és meghatott, midőn az ész be fog hatolni ez ábrándszerű dolgokba, szét fogja azokat szórni jéghideg de megczáfolhatlan,

meggyőzhetlen állításaival s az érzék s az értelem közti örökös küzdelemben hagyja önt, azon küzdelemben, melyet mielőbb meg kell szüntetnünk, ha azt akarjuk, hogy továbbra is urai maradjunk a természetnek, mely egyedül az igazságnak, a tudománynak hódol.

— E küzdelemnek véget fog vetni a hit.

— De a hit nem mondhat ellent a bebizonyult, szembeszökő igazságoknak. Az ó-kori istenek mosolyogtak a myrtusok- és templomokkal diszlő hegyek tetőin, a tengerek partján, melyek az ő oltalmuk alatt szenderedtek, a költők társaságában, kik neveiket terjesztették, népszerűsítették, mosolyogtak, uralkodtak a művész és hívő népeken; míg egyszer csak azt mutatta ki a tudomány, hogy ez istenségek ellenkeznek az észszel és daczára a hősie és legyőzhetlen népek támogatásának, minő volt a római nép is, mindnyájan elenyésztek egy eszme leheletére.

— De ez istenségekkel meghaltak a társadalmak is, melyeket személyesítettek.

— Nem haltak meg, csak átalakultak. Meghalt-e a római jog? Meghalt-e a classikus irodalom, mely még most is tanulmányaink mintaképeül szolgál? Meghaltak-e a plasztikus művészetek, melyeket másolunk és utánzunk? És meghaltak-e a nyelvek, melyek eszélyes összeegyeztetésének, összetételének köszönjük tudományos műszavainkat? A mi egyedül meghalt, az volt, a mi magát halhatatlannak hitte: e világ istene, vagy istenei.

— És mennyi vérbe és könybe került az új hit!

A világ az orgiákba merült. A hatalmas Róma kiejtette kezéből a harczok kardját, hogy megragadja a tobzódások billikomát. Az emberiség erei földagadtak a szenvedélyek rák fenéjétől. E nagy baj orvoslására nem kellett egyéb, mint a barbarok betörése és Róma detronisatioja.

— Látja, hová vezetí önt a következtetések kérlelhetlen logikája; ön katolikus pap létére odáig megy, hogy csaknem megsiratja a pogányság halálát. Valóban sehol a földön nem sujtja le annyira a művészt e szép lények eltünése, melyeket a költők képzelete alkotott, a szobrászok a márványban megtestesítettek, mint itt saját hazájukban, az Adria hullámainak morajánál, amaz ég alatt, mely még most is tekintetüket sugározza vissza. Valamint a szervek a földön megfelelnek az anyag chemico-physikai alkatának úgy a vallások is a szellem erkölcsi állapotának felelnek meg.

A világ folytatja életét függetlenül amaz elvont fogalmaktól, melyeket mi ez életről alkotunk. És isten létezik függetlenül ama viszonytól, melyet mi szellemünk és titkos lénye között felállítottunk.

Ma már nem fogjuk úgy föl a világot, mint őseink. Reájok nézve mozdulatlan volt, reánk nézve pedig mozog. Szerintők a nap a föld körül forgott; szerintünk a föld forog a nap körül. Változott-e azért a természet, mert fogalmaink változtak a természetről? Ép oly kevésbé, mint az isten, jóllehet fogalmaink róla változnak. A jó, igaz és szép önma

goknál fogva léteznek és függetlenül mindazon fogalmaktól, melyeket róluk alkotunk. Hogy megközelíthessük az eszményt, meg kell ismernünk az igazat a tudomány és a lelkiismeret utmutatásai szerint s meg kell valósítnunk a jót egész éltünkben a legtökéletesebb önzetlenséggel. A vallások az emberiség fokozatos nevelésére, fejlődésére szolgáltak. Végtelen reményeik, üdvös félelmeik fölrázták az embert a természet kebléről, melyen szunyadt, hogy egy sokkal tisztább és magasztosabb életre neveljék. Így jutott a gyenge emberi szellem a végtelenség eszméjének birtokába, így érezte át az isten leheletét, mely őt mintegy újjá teremtette és megváltotta. Annyi bizonyos, hogy ha a természeti vallás haladást képezett a bálvány imádással szemben és a szellem vallása viszont haladást jelez a természeti valláshoz viszonyítva, nincs rá ok, miért képzeljük, vagy higyük azt, hogy e folytonos revelatio megállapodott, vagy épen visszafelé hanyatlott.

— Azt hiszi ön, hogy valamely kinyilatkoztatás messzebb is mehet? Isten akaratának egy ténye, szájának egy lehelete által teremté a világot, és e világra a büntelen embert; a bűn a rabszolgává tett természet fölött szabadnak teremtett lélekben van; a bűn megfosztja ékességétől a természetet és alásüllyesztí az embert. Az emberi magzatok bűnben születnek, a bünt büntetés sújtja, minek következtében beteges nemzedékek születnek, melyek testei kéjbe merülnek el, lelkei pedig árnyakként eltűnnek, míg végre maga az isten, fölismertetve egy nép által,

leszáll, megvált minden embert a büntől és kinyilatkoztatja magát mindenkinek; ezután a föld megtelik őrangyalokkal, az oltárok szentekkel, a természet újjászületik a szüz anya szeplőtlensége által, a lélek fölvilágosittatik az isteni ige által, a sirt a halhatatlanság reménye világítja meg, hogy oly életre erősítsen meg, mely örökkévalóságra van hivatva.

— Ments isten, hogy én csak egy dogmának is ellene mondjak. Mély tisztelettel hajlok meg valamenyi előtt. De tagadom azt, hogy az ész és szabadság e korszakában egy külső, erős coërcitiv hatalom képes legyen azokat fentartani. Mindenek előtt szükséges, hogy a hit önkényt buzogjon fel a lélekből, hogy fölébreszse a lelkiismeretet, ez pedig az akaratot. Így aztán az eszme átmegy a szellembe, a szellem megtestesül az életben, az élet valóban vallásos lesz és a vallás élő eszményt fog alkotni.

— És nem látja ön ezt némileg már is megvalósítva?

— Nem. Sőt ellenkezőleg azt hiszem, hogy minél inkább halad a polgárisultság a szabadság felé, a vallásfelekezetek annál inkább hajlanak a hatalom felé. Azt tapasztalom, hogy minél mélyebb gyökeret vernek a demokratikus egyenlőség eszméi a társadalom talajában, annál inkább látjuk a dogma terein isteníteni az abszurd kiváltságokat, melyek homlokegyenest ellenkeznek mindazzal, a mi természetünk alapját képezi. Egészen ellenkezőleg az első keresztény időkkel, midőn egy isten annyira alázza meg magát, hogy emberi természetet és alakot öltött fel,

látok embereket, kik c s a l h a t a t l a n o k n a k mondják magokat, kik már annyira meunnek, hogy isteni természetet akarnak fölvenni. Látom, hogy az önzés és nyervágy mindent ellep, holott oly nagy szükségünk volna arra, hogy természetünk eszményi oldala, mely az égre tekint, fölébresztessék, föllevenítettessék. A vallási eszmék, melyeknek tisztán szellemieknek kellene, hogy legyenek, mechanikus erőkké lettek; a papok pedig, kiknek magasán kellene lobogtatni kezökben az eszmény fáklyáját, hogy megvilágítsák vele homlokainkat, egyszerűen államhivatalnokokká változtak át. Mindezt én fájdalommal látom és tapasztalom, mert azt szeretném, hogy életünk ridegségében és elhagyatottságában a végtelenség szomjuzása által kiszáradt ajkainkat képesek legyünk az égi harmat néhány cseppjével megnedvesíteni.

— De a hitnek szüksége van értelmezésre, mely azt kifejtse és formulázza, értelmezésre, hatóságra, mely hirdesse és terjeszsze; hatóságra, egy személyiségre, mely azt képviselje. A hit nem létezhetnék dogma nélkül, a dogma nem tarthatná fenn magát az értelmezés, a magyarázat nélkül, a magyarázat az egyház, az egyház a pápa és a pápa a sztlélek nélkül, mely vele saját csalhatalanságát közli.

— Azt hiszi ön, hogy az isten egy külön kiváltságos személyt választott ki, hogy azzal az igazságot közölje? Akkor én nagyobb mérvben vagyok hívó. Én azt hiszem, hogy valamint a külvilág szemlélhetésére a látást adta nekünk s hogy e látást nem

lehet fölcserélni, vagy helyettesíteni semmiféle hatóság által, úgy adta a belső világgal való közlekedésre a lelkiismeretet, melyet ép oly kevésbé lehet fölcserélni, vagy helyettesíteni valamely hatóság által. Azt hiszem, hogy mindnyájan látjuk és hiszszük a világosságot és hogy a lelkileg vakok ép oly ritkák és kivételesek, mint a vakon születtek. A lények az általános életben, a bolygók és napok az aetherben, a lelkek az istenben mozognak. De többet hiszek: hiszem azt, hogy a kinyilatkoztatás örök, benső és fokozatos, hogy közegei a bölcsek és költők, kik az igazságot kinyilatkoztatják és a vértanúk, kik az igazságért meghalnak. Csak is így világosodik meg a történelem, emelkedik a végtelenség felé az élet és szilárdul meg a lelkiismeret a valódi igazságban, mint vas a tűzben. Csak is így érezhetjük magunkat egyeknek minden nemzedékben s emelkedhetünk föl az eszmék felfogására, így szívjuk be lelkünkbe és szívünkbe az emberi szellemet. Így emelkedünk istenhez s így érintkezik isten bensőleg velünk, így lehetünk méltó lakói a mindenségnek, igaz fiai az istennek, egyek és ugyanazok a századok egymásra következősében az emberi szellem fokozatos fejlődésével.

— Nem érthetek egyet az ön nézeteivel. Ellenkezőnek azok minden igazsággal és kedvezők minden tévedésre nézve. Én azt hiszem, hogy az ó-korban csak egy nép: a zsidó ismerte az istent s hogy az új korban egyetlen egy társulat tartja fen és terjeszti az isten-eszmét: a kath. egyház. E két világos égövön kívül, melyek úgy terjednek ki az időben, mint

tejut a térben, csak sötétséget találok, oly sötétséget mely vakít és tetszhalált okoz.

— És a többi emberi mű mind kárba veszett volna? A többi emberi lelkiismeretből eltávozott-e isten? Mit tartana ön az én eszemről, ha ezt mondanám: »E tengelicz, vagy e rózsza a teremtőnek köszöni életét, de nem e haraszt, vagy e bőregér.« A dolgokat isteniekre (vagy nem isteniekre felosztva, a manicheismus karjaiba dobjuk a világot s akkor az ördög joggal vitatja el istentől a teremtés egy részét. — Ha a népeket választottak- és üldözöttekre osztjuk, a társadalmat egy zsarnok hatalomnak dobjuk oda, mely borzasztóbb az ókori végzetnél. A légeny, éleny és széneny, melyek külön-külön halált okoznak, egyesülve az éltető léget képezik. Ne különítse ön el az igaz és jó különböző kinyilatkoztatásait, mert együtt véve alkotják az emberi szellem légkörét. A próféták nem csak Judaeában irtak s nem csak Jordán és Euphrates vizeiből ittak; irtak ők Indiában és ittak Ganges vizéből is. Az egyiptomi pap ép úgy mint a babyloni magus, vagy a persa dualista egyaránt járultak hozzá a zsidó eszmék képződéséhez. Az eszme olyan, mint a tápnedv, mint a vér, mint a föld nedvessége, mint a légkör párája, mint a földgömb folyadékai. Az eszme nem ismer sem nemzetet, sem felekezetet, sem egyházat: a pagodról a gulára, a guláról a zsinagógára, a zsinagógáról a királyi lakra, a királyi lakról a székesegyházra, a székes egyházzól az egyetemre, az egyetemről a parlamentre száll gyorsaságával a villámnak, mely visszhangzik, vilá-

git, gyújt és tisztít. A kereszténységet ép úgy előkészítették Plato párbeszédei, mint Ezsaiás versei; minden emberi fajnak megvan a maga része az általános revelatióban. A görög nép azt hitte, hogy élete egészen eredeti, független minden más emberi élettől, hogy istenei tisztán nemzetiek és háziak és még is Dianájának templomai voltak Kis-Ázsiában, Bacchusa pedig, mely az élet magasztosultságát jelképezte a mindenségben, azon nectártól ittasult meg, melyet India ligeteiben szűrtek. Midőn a zsidónép távol a pogány törekvésektől elszigetelten oltárai zsámolyához borult s azt hívé hogy ott őrzi istenét, nagy Sándor megzavarta e nép szomoru magányát, magával hozta diadal szekerén a görög istenségeket a phrygiai fuvola hangjainak kíséretében és görög elevenséggel rázta föl a szomoru, mozdulatlan és pantheistikus Ázsiát. A messianizmus nem volt kizárólag a héber, hanem az általános reménység tárgya. Cumae sybillája akkor hirdeté azt barlangjában, a kies tyrrheni partokon, midőn Dániel ujjain számlálta az évek heteit, melyek beteljesüléseig leforgandók voltak. Virgil Pausilippinél, a venyigefüzérrel disztett szilfák árnyában, a habzó hullámok láttára, melyeken bacchusi tánczok közepette a sirenek daloltak, Virgil mondón, Pan pásztorsipjának és a szüzek kardalának hallattára, melyek virágfüzerekkel ékiték a myrha füsttől övedzett oltárokat, hirdette már az emberiség általános megváltását csaknem azon időben, melyben Keresztelő sz. János a bünbánók durva szőr ruhájába öltözve a pusztában az után könyörgött.

Athén művészetével, Róma jogával, Alexandria tudományával ép úgy hozzá járultak a keresztény revelatiohoz, mint Jeruzsalem az ő istenével. Ne legyen tehát olyan, mint a zsidó, ki elmélyedve a bibliai könyörgésekbe, azt hiszi, hogy az emberi nem nem volt képes csak egy vallási eszmével is hozzá járulni a zsidó eszmékhez. Ne feledje a történelem által kézzel foghatólag bebizonyított ez igazságokat. Az istenibb s egyszersmind emberibb kereszténység átölelte az egész bibliát — hozzá csatolva még az evangeliumot. Miért ne csatolhatnók mi is az evangeliumhoz a renaissancet, a bölcsészetet, a forradalmat, mely felszínre hozta a társadalom körében e három keresztény jelszót: szabadság, egyenlőség, testvériség? Leonardo da Vinci Bachust, és az apostolt, kik az új élet tavaszát jelképezik, egymás mellé festette le képeire. Raphael a görög istennők alakjaiba a keresztény szüzek szent lelkét lehelte. Michel Angelo a sybillák és próféták csoportját egymás mellé helyezte a sixtini kápolna boltozatára. Az emberi szellem olyan, mint a mindenség és mint az isten; és az isten, természet és szellem amaz örök háromságot képezik, mely megvilágítja a történelem lapjait. Ne távozzunk el e három határ egyikétől sem.

E szavak, ha magokkal nem ragadták, legalább is meghatották társamat. Magam is nagyon fölhevültem szavaim melegétől. Megragadám tehát és megszorítám a fiatal pap felém nyújtott kezét s aztán ott hagytam őt gondolatainak engedve át.

Az éj tiszta, csendes volt; az égen csillagok, a tengeren hullámok ragyogtak; tavaszi szellő frissité föl a léget s hozta át a város és vidékének viszhangjait mennyei téreire a lagunának, mely ez igazság felett való elmélkedésre hívott föl: Hogyan maradhat a természet mozdulatlan, derült és ragyogó az emberek vitái és egyenetlenségei daczára is?

A Vatican istene.

I.

Azt hiszik tán önök, hogy Róma földjén tökéletesen ki van irtva és megsemmisítve a pogányság? Lakásomhoz közel emelkedik égnek az istenek pantheonja. A katolikus szellem nem elégedett meg az-
zal, hogy a főtemplom, a keresztény főtemplomok anyjának sorába emelje s mint egy diademet hatalmába kerítse, — hanem minden szentek templomává avatta azt. Az ima elhal az ajkakon e templomban. Sokkal több világosság hat keresztül az övön, mely a kupolát koszoruzza, hogysem képes lenne a lélek magát áhítatnak és elmélkedésnek átengedni. A föl-szentelt, oltárokkal megtöltött és templommá alakított cordovai nagy mecset is tiltakozik az újítások ellen s mélyen sohajt fel régi vallása után.

Igy van ez mindennel Rómában is. Csak átalakult itt a pogányság, de nem semmisült meg. Az év hónapjai s a hét napjai, melyek a hajdani istenségek és császárok neveit viselik, föntartották a

régi római időszámítást és a neo-latin népek egyike sem merte elfogadni a francia köztársaság naptárát, mely, azt lehet mondani, magából a teremtésből van szerkesztve. A téli és nyári naptérítőket a classicus ünnepélyekhez hasonló ünnepekkel üljük meg. Gyertyaszentelő Boldogasszony napjának ünnepei, mint a lupercaliák, a világosságnak vannak szentelve. A római úgy lobogtatja a fáklyát a pápák uralma alatt, mint lobogtatta a császárok korában, és a dicsénekek, melyeket hangoztat, nem sokban különböznek azoktól, melyeket hajdan énekeltek. Midőn a pápa hordszékén arannyal és ezüsttel átvert ruhába öltözve, fején a ragyogó arany tiarával, kezében értékes püspökpálczával, lábainál a bibornokok és püspökök pompázó öltönyü legióival — elhalad, a lélek visszaképzeli magát azon napokba, midőn a császárok Syriából visszatérve, magukkal hozák az örök városba kelet pompáját és szokásait.

Czéлом bizonyára nem az, hogy küzdelemre keljek a katolikus szellem erényei ellen, vagy hogy azokat tagadjam, hanem csak is azon eredetiséget tagadom meg tőle, melyet annak tulajdonitnak azok, kik nem tudják minő befolyást gyakorolt az ó-kor szelleme a kereszténységre, mely mindent összevéve nem volt egyéb, mint annak folytatása, vagy bizonyos tekintetben megtisztítása. Az Ige platonico-alexandriai fogalom és alapjául szolgál a keresztény hitnek. A hősök istenítése helyére a szentek canonisatioja lépett és katolikus költőt vélünk hallani, midőn Lucanus elmondja Pompejus sirja fölött, hogy

miként fognak esdekelní majd a boldogok előtt azok, kik vonakodtak töményt áldozni a capitolium isteneinek. A pokol pogány alkotás, mint a hogy a rosz szellemek a mágusak alkotásai. A sátán a manichaeismuson ment keresztül, mielőtt a kereszténységbe átment volna. A messiasi remények inkább általánosak, mint kizárólag zsidók voltak Krisztus megjövetelének századában. Mikor sz. János a titkos jelenések könyvét írta, akkor írtak a stoikusok is, és mindkét részről egyidejűleg hangzottak föl a kétségbeesés kiáltásai, miután ugy a pogányok, mint a keresztények világában egyidejű volt a vallási borzalom, melyet a világ közelgő végétől való félelem ébresztett. Csodálkozunk az ó-kori istenek számán. Az istenek az angyalok által cseréltettek föl, mint sz. Agoston maga mondja: *Deos, quos nos familiaris angelos dicimus*. Mire való tehát az a gyűlölet az ó-kor és azon eszmék iránt, melyek nemességünknek mintegy czimerpaizsait és saját eszméink genealogiáját képezik?

Nem részesülünk-e mi is tisztító vízben? Nem töltjük-e meg kápolnáinkat zászlókkal? Nem bírnak-e mi is a görögök (Athén által évenként Delos és Delphibe küldött theorok) körmeneteihez, zarándoklásaihoz hasonló körmenetekkel? Nem gyujtunk-e mi is örömtüzeket sz. János éjjelén, mint a rhodusiak, vagy korinthisiek és a görög gyarmatok nagy alapítói? Mi nem állottunk elő rögtön a teremtés mezején, épen ugy nem, mint a bolygó, melyen lakunk s mely maga is a századok és nemzedékek műve.

Innen van az, hogy midőn láttam a pápát az örömrivalgások és határt nem ismerő fényüzés közepette vonulni el ama diadalivek alatt, melyek folytatása a Vaticant képezi, nem állhatám meg, hogy azt ne mondjam magamban, miszerint ez általános nagy hatalom kevésbé származott a keresztény és főleg az első korszakban demokratikus szellemből, mint inkább Rómának a világ többi városai felett kivivott felsőségéből.

Hol van az a birodalom, melyet IX. Piuséval össze lehetne hasonlítani? A pápa birodalma többé nem földi; a forradalom először csak Rómára, azután meg csak a Vaticanra szorította sz. Péter uralmát. De azt, a mi megmaradt, senki sem képes elnyomni, mert nem uralkodhatik az emberi lelkiismeret fölött és mert nem bír elég tekintélylyel arra, hogy az ég eszméinek és gondolatának tolmácsa legyen.

Soha egy pápa sem merte számításból kihagyni, mellőzni a világ-egyházat, az ünnepélyesen összehívott közzsínot, midőn arról volt szó, hogy egy új hittételt proclamáljon, egy oly transcendentális dogmát, minő pl. a szeplőtlen fogantatásról szóló is, mely azonkívül, hogy kivesz egy teremtményt az általános emberi törvények alól, a kereszténység fölébe egy új vallást helyez, melyben azon magaslatig emel föl egy teremtményt, hol egyedül csak a teremtető ragyoghat.

IX. Pius hosszasan uralkodott. Elődének, az öreg XVI. Gergelynek nem volt ekkora természetfölötti hatalma; daczára a lelkiismeretek feletti is-

teni hatalmának, Krisztus menybemenetelének ünnepén náthát kapott, mely aztán nem sokára sirba is vitte. Rossi a következő szavakkal jellemzi e pápát: »osztrák patriarcha.« Igen természetesnek látszik, hogy a pápaválasztáskor az ajkak imákat rebegjenek, az oltárokat töményfelhők vegyék körül s hogy a hivek minden kitelhető módon kérjék az isteni segílyt, mely elkerülhetlen egy jó választásra, azonban IX. Pius jelöltségének győzelemre juttatására a határokon tüzérezredek és Ancona vizeiben osztrák hadihajók hozattak mozgásba. Ha a szárazföldi és tengeri hadsergek, mint az ég angyalai nyomultak előre, a különböző nemzetek, főleg Franciaország és Ausztria követei nem kevésbé fáradoztak e tekintetben. Az egyik, Piemont képviselője, ki lázas tevékenységet fejtett ki és Broglia gróf szavai szerint csaknem a szentlélek hatalmát tulajdonítá magának, vetoját jelentette be mindazon bibornokok ellen, kik azon gyanuban álltak, hogy a jezsuitákhoz, vagy Ausztriához szitnak; mig viszont az osztrák nagykövet azon bibornokok ellen tiltakozott, kik azzal voltak gyanusítva, hogy Franciaországgal és a modern szellemmel rokonszenveznek. Ez utóbbiak közt volt Mastai bibornok is, ma már IX. Pius; és ha egy egyházi fejedelem, ki az utóbb említett követ vetojának formulázásával volt megbizva, ideje korán érkezik a conclavéba, soha, de soha sem választották volna meg Mastait pápának.

A bibornokok 1846. június 14-én gyültek össze a Quirinálban. XVI. Gergely azelőtt néhány nap-

pal temettetett el: holttemét bántalmazta, emlékét sértette a nép. A conclave a Quirinál termeit választá a Vaticán termei helyett, mert habár minden helyen számított is a szt. lélek sugallatára, attól tartott, hogy a kiválólag pápai termekben az isteni ihlet nem lesz elegendő arra, hogy ellenállhasson a láz, a csáb kitörésének.

A körmenet alatt, mely tartott ama templomtól, melyben a conclave összegyűlt, a Quirinalig, hol bezárkozott, a bibornokok tökéletesen megféleltek ama tiszteletről, melylyel önmaguk iránt tartoztak, néhány csepp eső esett, ők ezért teljes rendtelenségben és minden tekintély nélkül rohantak a palotába. Végre megjött a szavazás órája. A conclave megoszlott.

A többszöri szavazás elkerülhetlenné lett. Egy bibornok sem kapta meg a harminczhét szavazatot mely szükséges arra, hogy a trónra léphessen s onnan az ég akaratát tolmácsolja. IX. Pius szedte össze a szavazatokat s a mint olvasta a szavazatjegyeket, szemeiből a keserűség könnyei csordultak ki, ereje gyengült, hangja remegett, kebléből mély sohajok küzködtek fel, attól tartván, hogy elájul, egyik társát kérte fel, hogy helyettesitse, aztán egy rejtett helyre vonulván vissza arcját kezével takará el. Nem sokára hirül adák neki, hogy meg van választva. Mielőtt hivatalosan kikiáltatott volna, Mastai minden bibornokot kérve kért, hogy távolítsa el ajkaitól a keserű poharat, mintha előre érezte volna, hogy ő lesz az u t o l s ó p á p a - k i r á l y. De a conclave

nem hallgatta meg kívánságát: megerősíté őt magas méltóságában. IX. Pius belenyugodott, térdre borult egy oltár előtt s félóra hosszig forrón imádkozott, aztán visszatért a szent collegiumba s a szentlélek a pápa fejére, mintegy földi fészkére szállt.

A hanyatlás korszakaiban a hatalom közép-szerű és határozatlan jellemek kezébe esik, sőt még olyanokéba is, kiknek élete bizonyos homályban telt le a nélkül, hogy egyetlen egy eszme mellett is állást foglaltak volna, melyek azon idő szerint egymással küzdelemben állottak. III. Incze a pápaságra kedvező korszakban, hatalma és tekintélye tetőpontján vetélytárs nélkül uralkodik a világon, — de egy kedvezőtlen időben Incze szilárdsága és jelleme VIII. Boni fáczban csak azt eredményezi, hogy Nogaret csattanó polját vonja a pápa arczára. Mastait épen az segítette elő, hogy gyenge, igénytelen volt, távol állt a nagy küzdelmekről, melyek számtalanszor pártokra szakították a szent Collegiumot és a conclavet. Élete nagyon viharos volt. A fegyveres katonaságból a szellemi katonaságba lépett. Tartózkodása Chiliben méltó volt egy profétához, egy vértanúhoz. De eszméi homályos bizonytalanságban maradtak. Espoletteben úgy viselte magát, mint jezsuita, — Imolában mint szabadelvű főpap. Ez ellenmondás eszméiben és jellemében nyerte meg számára collegái szavazatait, ez által jutott birtokába a legmagasabb egyházi hatóságnak, melyet napjainkban gyakorolni lehet, noha elvesztette régi fényét.

IX. Pius ha kívánta is a tiarát, de nem kérte

azt a többi bibornokoktól, sőt szavai épen a lemondást és a tiara eltávolítását hangoztaták. Igen természetes, hogy gyakran összehasonlíták őt V. Sixtussal. Nagyon sok hasonlatosság van a két pápát megelőző körülmények között: ugyanazon versenyesek Rómában egyfelől s Francia- és Spanyolország követei között másfelől, ugyanazon meghasonlás a szent collegiumban egyfelől s a Medici és Farnese családok között másfelől és nyugtalanság, mélyreható nyugtalanság egész Olaszországban. De daczára e körülmények összetalálkozásának a két pápa választásánál, két egészen ellentétes, egészen ellenkező jellemet még sem szabad összetéveszteni. Amennyire hatalmas és parancsoló volt az egyik, midőn megalapította a pápai caesarismust, ép oly igénytelen és alázatos a másik, mert meglehet akaratát bizonyára lelkiismerete ellenére oda jutott, hogy engedelmes eszközeül szolgál a jezsuitismusnak.

V. Sixtus akkor tette föl a tiarát, midőn a renaissance kor kimult s föltámadt a nagy katholikus reactió; IX. Pius pedig akkor, midőn a szent szövetség haldokolt s a világ visszatért a forradalmi eszmékhez. Mindketten társaik óvatossága ellenére választattak meg, az előbbi egyhangú választás, az utóbbi csak egyszerű többség útján lett főpappá, — később mindketten lecsendesítették úgy a római conclave küzdelmeit, mint az európai politika vihályait. De itt aztán megszűnik az analogia.

Ötödik Sixtus a hegyek között, IX. Pius pedig városban nevedett; Sixtus egy kertésznek,

Pius egy nemesnek fia; Sixtus már csaknem gyermekkorától öltötte fel a szerzetes öltönyt, Pius a katonai egyenruhát. Az egyiknek fiatalsága a kolostor magányában, a másiké a társaságban, a világban telt le. Az előbbi tagja volt egy szláv családnak, mely a törökök elől az Adria partjaira menekült; az utóbbi sarjadéka egy olasz családnak, mely házasságok, politikai cselszövények, és hadi vállalatok által a kis kereskedői állásról nemesi méltóságra emelkedett. V. Sixtus, mint hitszónok nagy, de nyers és férfias ékesszólással bírt, — minő jelleme volt; IX. Pius mint hitszónok szintén bírt nagy ékesszólással, de mely hangzatosabb és kellemesebb. A régi nagy pápa egész lelkét a hatalom eszméje foglalta el, míg a most uralkodó pápának az képezi főjellemvonását, hogy kedveli, megszokta a rabszolgaságot maga körül s kérlelhetlen minden hatalommal szemben, intransigens minden királylyal szemben, ki eszméivel ellenkezik s ma már — némely szabadelvű velleitások után — tökéletesen hatalmában van a reactionariusok és jezsuiták kamarilláinak.

A fiatal Mastainak nevelésére kiváló gondot fordított édes anyja: de a nehéz kór, e borzasztó betegség meggátolta, hogy e nevelés teljesen gyümölcsöző legyen. Napoleon hadjáratainak és győzelmeinek kora volt az, midőn Mastai ifjává serdült és a katonai pályára lépett. De e pályán sokkal vonzóbbak voltak a kalandok, mint a csaták s egyenruhájának színére több gondot fordított, mint a hadi szolgálatra. A költészetet annyira kedvelte, hogy

csaknem minden idejét az vette igénybe s jelleméből kifolyólag, természetes, hogy többre becsülte Metastasiót, mint Dantét. Végül az egyházi rendbe lépett és a hitszónoklatra adta magát. Vonzó alakja, fejedelemi tartása, kiváló arczvonásai, jóságos mosolya, némileg beteges természetének izgékony-sága, költői képzelmenek élénksége, csengő, lágy hangja: mind-ezen tulajdonságok szívesen hallgatott és kedvelt szónokká tették őt a tömeg előtt. Sokan emlékeznek még azon éjjeli beszédeire, melyeket a fáklyák fénye által félig megvilágított piacon tartott; vállára egy nagy kereszt nehezedett, kezei valóban tragikus mozdulatokkal sorban majd átkoztak, majd áldottak az egyház nevében, ajkairól érzelme és költészete által az olasz népet elragadó szónoklat hangzott el.

Ily tulajdonokkal rendkívüleg kellett neki tündökölni Chiliben, hol egy apostoli küldöttségnek volt attachéja, jóllehet csak tökéletlenül beszélt a spanyol nyelvet és nem ismerte annak hangzatosságát. Ez országban két nagy egyházmegyét kormányzott s mindenikben más-más magatartást tanusított.

Az egyikben kiásatta egy szabadelvűnek holt-tetemét, mi által magára vont a megyebeliek gyűlölét, úgy hogy ennek következtében menekülni volt kénytelen az 1830-ban kitört forradalom idejében; a másokban ellenben türelmesnek és jó akaratúnak mutatta magát a liberalisokkal szemben, engedve, meglehet, egészen szabadelvű családja befolyásának. Ezek IX. Pius életének főbb vonásai, mielőtt a pápai trónra lépett volna.

IX. Pius még most is birja fiatal korának költészetét. Szereti a művészetet, mint elődeinek legnagyobb része Szt.-Péter székén. Társalgásában sok kellem, arczán sok nyájasság, lényében nagy jóság és szavaiban sok hangzatosság van. De gyakran fellobbanó haragu, s ilyenkor gyors és meggondolatlan lépésekre ragadtatja magát, mint ezt 1848-iki futása is bizonyítja a Vaticanból. Némelykor be is ismerte, hogy indulatossága végzetes volt reá nézve, de nem bánja, mert — igen helyesen — azt tartja, hogy »késő bánat eb gondolat«. Ilyenkor csak önmagát bünteti az által, hogy egész áradatát szalasztja ki ajkain a keserű gunynak saját szomorú szíve fölé. A guny s a tréfa jellemzik IX. Pius társalgását, melyeket még vallási dolgokra is alkalmaz. Egy spanyol követ arra kérte őt egy alkalommal, hogy avassa a szentek közé egy földjét s kérésének támogatására felsorolta a számos csodákat, melyeket az illető állítólag véghez vitt. A pápa felelet helyett e kérdést intézte hozzá: »Visszahelyezte-e valamely lefejezett embernek a fejét vállaira és képessé tette-e őt arra, hogy beszéljen és járjon?« — »Nem, szent atyám — ennyire még nem ment.« — »Már pedig én előttem ez az egyetlen, valóban nagy csoda s megvallom, hogy ilyent még nem láttam.«

IX. Pius a művészek módjára szereti az erős, viharos érzelmeket. A népszerűség és győzelem önkívületbe hozzák őt. Láttam őt, mint ragyogott arca az öröm- és meglepedéstől, midőn a nemzetek katolikus küldötteinek hódolatát fogadá, mint mi-

kor az ember kiszabadulva a széngőzzel telt légkörből, tüdője hevesen kívánczik az élenyes, tiszta levegő után. A pompa s a fényűzés, a brillantoktól ragyogó tiára, a drágagyöngyös fovegek, a nagy értékű keresztek csaknem úgy elbájolják őt, mint a hogy az ékszerek s az öltözék magánkívül ragadnak egy magas származásu hölgyet. A nélkül, hogy nagyítsam e tulajdonságát, mint Petrucelli tevét egy rajzban, melyet róla irt, annyit mondhatok, hogy boldognak láttam IX. Piust, midőn a tömeg utána nyomult az utczán és fejedelmi alakján pápai ékszerei ragyogtak. Annyi bizonyos, hogy a legszilárdabb fő is mekábulna, elszédülne annyi töményfüst, annyi szolgálalázat közepett, mekábulna láttára a roppant püspöki kíséretnek, a keleti udvartartásnak, hallatára a magasztalások és dicséretok karénekeinek, láttára a zarándokok sergeinek, kik a legtávolabb vidékekről jöttek, hogy hallhassák szavát, fogadják áldását és futó mosolyát; mekábulna látva a véghetetlen hódolásokat, melyek a Vatican aggastyánját nem annyira kíváltságos halandóvá, mint inkább a föld felszínén élő istenné teszik s magasztalják fel.

A világot politikai és vallási téren nagy bátorságával meglepni: ez volt IX. Piusnak mindig forró vágya, s fényes nevet csatolni a híres pápákéhoz — képezte ambitioját. Az evangeliumot kiegyeztetni a szabadsággal, kétségkívül legnagyobb vállalata volt, mely lelkesithette. Krisztus akkor a népek tribunja, az elnyomottak vigasza és reménye lett. Keresztjének szögei, koronájának tövisei, poharának mérge

megszüntek a hatalmasok véd- és czimer paizsai lenni, hogy aztán a gyengék valódi jelvényeivé váljanak. A demokratia homloka megkapta a keresztény keresztség vizét s a kereszténység századunk demokratikus mozgalmának jellegét öltötte magára.

Ugy az áhitatos, mint a szabadelvű emberek szívét pillanatra az öröm érzete járta át. Az előbbieket azért, mert lehetetlen volt kételkedniök egy oly hit fenmaradásában, mely a modern szellem minden eszméivel és minden fejlődésével kiegyeztethető. Az utóbbiakét azért, mert a szabadság, melynek inkább erkölcsi, mint anyagi korlátokra van szüksége, már birt ily korláttal az evangelium szellemében, s egy szersmind szellemi egyensulylyal ama veszélyek ellenében, melyeket tulzásai netalán előidézhettek. De IX. Pius a mily könnyen fogja fel a nagy gondolatokat, viszont ép oly könnyen el is ejti azokat az első akadályra; és miután a szabadságban akadályokkal találkozott, a szabadság érdekében folytatott munkásságot abban hagyta.

Nagy hiba! Lemondani a szabadságról azért, mert tulzásokat is szülhet, annyi, mint lemondani a levegőről azért, mert szelet s viharokat is idézhet elő.

Az akadályok, melyek a szabadság elébe gördülhettek, főleg Pius udvarában és udvaronczaiban voltak. IX. Pius szabadságkisérlétei tehát akadályokba ütköztek, holott reactionarius törekvései támogatásra találtak. A jezsuiták kik harcra szövetkeztek ellene a halálig, magukat parancsainak vetették alá s körülfogták trónját. Az európai reactió,

mely nem tudta neki megbocsátni 1847. és 1848-ki nagy politikáját, eszméinek s lelkiismeretének vezetését ő reá bizta. A pápa végre a szent szövetség káplánja lett. De ambíciója nagyobb volt ennél. Új dogmákat felállítani, az egyház isteni eszméinek forrását gyarapítani, a hivek kegyeletét, áhítatát felcsigázni, első elődei példájára közzsínatokat összehívni, az egyház fölébe egy hatóságot állítani és a lelkiismeretek fölött oly mérvű absolutismust alkotni törekedett, melyre ne legyen példa a multban és melyet a jövőben felülmulni ne lehessen.

Az egyház terén ily győzelemmel akarta IX. Pius helyreütni és kárpótolni a kudarczot, melyet politikai téren szenvedett. De hogy e győzelmet kivihassa, IX. Piusnak meg kellett erősíteni a vallási eszméket a század szellemében, mert ennek körén kívül nem élhetnek az eszmék. Olaszországban egy jeles theologiai iskola állott fenn, mely oda törekedett, hogy összhangba hozza a vallást az észszel, a gondviselést a szabadsággal, az ujkori demokrátiát az ó-kori pápassággal, a természet törvényét a kinyilatkoztatott törvénnyel, szóval a catholicismust a haladással. Egy oly nagy tehetségű pap, mint szent Tamás, ki tehetségéhez hasonló lelkesedéssel birt, oly theokratikus testület iránt, mely erkölcsi erőkkkel és vallási eszmék segélyével kormányozza a világot, az egyház sebeit könyök és zokogás között festette le. A nép elkülönítése a papságtól egy holt nyelv által, melyet a papság beszél; a vallási társulat elszigeteltsége, mely

társulat akkor virágzott, midőn az általános szavazatjoga s a szabad társulás tartották fenn; a szolgáltság a polgári hatósággal szemben, mely a keresztény szellemet fölfelé a zsarnokság, lefelé a vazallság eszközévé aljasította; a papság konoksága, melylyel lelkiismeretét az új eszmék világossága és eszét az új társadalmi átalakulások felfogására elzárta: mindezen mélyre ható bajait az egyháznak bámulatra méltóan felfogta s azoknak kifejezést adott, úgy hogy hangja elhatott a pápai udvarig, mely különben mindig siket volt a modern szellem hangja iránt.

Egy másik, az elsőnél nem kevésbé nagy, de politikusabb pap, ki akarta ragadni az egyházat felekezeti állapotából, hogy azt az emberiség valódi eszményévé tegye.

Szerinte az ész és a kinyilatkoztatás azonosak, a katholicizmus általános és közönséges, nem csak az által, a mi benne isteni, hanem az által is, a mi benne emberi: az evangelium szava és a modern szellem lényegileg egyek s az egyház küönszakadását a századtól inkább a papság magaviseletének, mint a forradalom zavaros eszméinek tulajdonította. Az egyház bajait tehát erélyes óvszerekkel orvosolni mulhatlan szükség: a világi hatalmat a polgári és egyházi élet külön választása által, a papság reactionarius nevelését tudományos kiképzés által, a jesuitismust, mely az embert mechanikai és hasznossági eszközzé alacsonyítja, a tiszta erkölcsös lelkiismeret által, mely tökélyre vezeti, a mesterkéltségre, a körmönfont hitszónoklatot valóban evangeliumi, né-

pies és természetes hitszónoklat által, mely eszméit az emberi lelkiismeretből, öntudatból meríti és éltető harmat gyanánt árasztja ki a kedélyekre, hogy oly vallási átalakulásra vezesse, mely hasonlít ahoz, melyet a kereszténység első megjelenése okozott a világon.

Miután némelyek azt az ellenvetést tették, hogy e kiegyenlítés, kiegyeztetés lehetetlen, mivel a modern tudomány a középkor csodájával, az ész a természetfölötti kinyilatkoztatással összeférhetlen: a bölcsész pap azt felelte, hogy ez eltérés csak a csoda és prophetia helytelen felfogásából származik. Azon felfogás helyett, mely azokat valódi, végbe-ment, történelmi tényeknek tekinti, nem kell bennök egyebet látni mint jövőendő rendszereknek és palin-genetikus korszakoknak jelképét a szellem és bolygónk fokozatos életében. A prophetiák és csodák tulajdonképen csak egy korszak eljövételét jelentették, melyben a természeti revelatio egyesül a vallással, mint a hogy egyesülni fog egykoron a gyors, csodás intentio az érett, mély gondolkozással, az érzelem az értelemmel, úgy hogy minden érzelmeink egy gondolattá válandanak, mint a hogy egyesülni fog a nyelv tökélye által az eszme a szóval oly módon, mint az isteni és emberi természet egyesülése az Igében — lényünkben való megtestesülése által.

II.

Ha a vallás szakít korával és korának haladásával, menthetlenül elvész. Az összhang lehetetlen a

szabadelvű század és az önkényre fektetett vallás, a demokratikus század és abszolutisztikus vallás között, oly század között, mely az élő lelkiismeretből merit életet és oly vallás között, mely holt hagyományokból inspirálja magát, a jog százada s a hierarchia vallása között, oly század között, mely megnyilik minden tudománynak és oly vallás között, mely elzárkozik mind attól, a mi nem theologia. Ily antagonismusban, ily roppant nagy válság közepett vagy megkövesülnek a népek, mint pl. az arab, mivel nem módosította fatalismusát, vagy pedig elvesznek a vallások, mint a hogy elveszett a pogányság, mivel érzéki jellegéből kifolyólag nem volt képes lecsillapítani a szellemi szomjat, melyet részint keserves szerencsétlenségek s kiábrándulások, részint pedig egy halhatatlan bölcsészet magasztos eszméi idéztek elő az emberi lélekben.

Minő magasságra emelkedhetett volna IX. Pius, ha belátva, hogy egyházi kormányzata ellenkezik minden hatósággal, minden politikai hatalommal, lemond e hatalomról s a Caesárok biborát a tribunok togájával cseréli föl! Korának hitét a legmagasztosultabb idealismusban ujithatta volna meg, az evangelium szellemében szervezhette volna Krisztus egyházát, vallási gyűlésekké egyesithette volna a népeket, e gyűlések által hozott törvényeket alkalmazhatta volna a kényurak hatalmára, az arisztokratiák gőgjére s a gazdagok fukarságára: a rabszolgának jogot, az elnyomottnak szabadságot adhatott volna, Olasz- és Lengyelország feltámadását idézhette

volna elő; a szellem emissariusait küldhette volna az uralkodó osztályok új pogány érzékisége és megcsontosult önzése ellen; mély meggyőződéssé érlelhette volna azt, hogy a szabadság egyenlőség és testvériség evangéliumi és társadalmi formulák is egyszersmind, melyek képesek új földet teremteni s arra áldott és örök világosságú új egeket borítani!

Akkor, igen akkor a modern szellem husvétját ünnepelhette volna, győzelmi dicsőeneket zenghetett volna s láthatta volna a középkori templomok kapuinál a fehérbe öltözött és jóságtól ragyogó angyalt, melyet a szent asszonyok láttak a sir nyílásánál, hirdetve, hogy Krisztus nincs ott, hogy Krisztus valóban feltámadott: *R e s u r r e x i t : n o n e s t h i c*. Annak bizonyítékát, hogy mennyit tehetett volna ily hatalmas eszközökkel, eléggé mutatja az, a mit csekély, palliatív eszközökkel és félénk reformokkal elért. Egy rendelete, mely megszüntetett az előleges eskütétel szolgai formuláját, egy bizottság mely a végből neveztetett ki, hogy tanulmányozza az elutasíthatlan reformokat, egy consultatív kamara, mely tartományonként egy-egy képviselőből állt, kit a pápa a felterjesztett három jelölt közül nevezett ki, egy száz tagu tanács, melyből a kilenczek senatusa alakult: ezen egyszerű intézkedések, melyek társadalmi megújulást helyeztek kilátásba, elégségesek voltak arra, hogy fölébreszszék Olaszországot. Ezen intézkedések szabadelvű törvénykönyveket adtak a reactionarius fejedelmeknek, minők Modena és Parma fejedelmei voltak, megnyitot-

ták Szicília börtöneinek ajtait, a szabadság lehetőségét terjeszték ki Nápoly légkörében, arra kényszeríték az idegeneket, hogy a pápai tiltakozásra visszahúzódjanak Ferráráról; fegyvert adnak Károly Albert kezébe a függetlenség ügyéért, megbuktatják Párisban Guizot-t, Bécsben Metternichet és előidézik a milanoi öt napot, melyek egy megváltó vértanui öt napját képezik; föltámasztják Velence holt lelkét a vakító lagunák csodái közül; az új hittel átalakítják, képessé teszik a legforradalmibb kedélyeket minden vallási érzelem befogadására, visszadják az olaszoknak régi becsöket, hősiségöket s néhány nap alatt százezer osztrák közül, kik Olaszország elnyomására küldettek oda, négy ezer megöletett, huszonhét ezer megsebesült vagy harczképtelenné vált, a többi szétszóratott. A szabadság szavai, melyek a Vatican magaslatáról elhangzottak, mintegy új vért ömlesztettek az erekbe s új eszmét lehettek Európa öntudatába, mely addig lethargikus állapotban szenvedett. Ama harangok, melyek imára kondultak meg, képesek voltak vészharangok gyanánt is szolgálni a zsarnokság ellen.

De e fontos, nagy pillanatban eszébe jutott IX. Piusnak, hogy ő pápa és pápa elődjeinek módjára. Az osztrákok és olaszok közt folyt egyik háboruban érzé a pápa, hogy mindnyájan katolikusok, jól lehet az igazság egészen az utóbbiak pártján állott, míg az előbbieknél semmi igazuk sem volt. Mi alatt a nápolyi király határvillongások miatt elhagyja az olasz ügyet, hogy hatalmába ejtsen egy zsákmányt, mely

egészen a fegyverek szerencsájától függött, IX. Pius megfagyasztá nemzete ereiben a vért, midőn vonakodott segéd csapatokat küldeni s megáldani a legszentebb ügynek, Olaszország ügyének harczosait. Nem-sokára összehívta a katolikus hatalmakat, segítséget kért tőlük, megmutatá nekik a Rómába vezető utat és érzéketlenül nézte, mint rombolják le a nagy emlékeket, mint gyilkolják meg a jámbor katolikusokat, aztán visszatérve a romok és hullák közepette földi trónjára ült, az idegen légiók szuronyaira támaszkodva.

E pillanattól kezdve IX. Pius nem képviselheté többé az első keresztények evangeliumi, hanem igen is a régi ázsiai főpapságok szellemét. Azok, kik őszinte hivei a keresztény vallásnak, még nem tudják, mennyire lennének képesek megmozgatni a világot, ha e vallást a szabadsággal egyesítnék. A modern történelemben előfordul az, hogy a tiszta katolikusok utálják a szabadságot, míg a szabadelvűeknek nevezett katolikusok szakadárokká lesznek a nélkül, hogy úgy azok, mint ezek képesek lennének kiegyeztetni századunk szellemét atyáink vallásával. Ez onnan van, hogy úgy az ő, mint az új szövetség republikanus hagyományokat tartalmaz.

Tudvalevő dolog, hogy Juda hires nemzetségeinek szervezetében a királyok a mózesi traditioknak a más népek eszméivel és szertartásaival való összeegyeztetését képviselik, míg a próféta zord republikanus szigorral Izrael tiszta eszméjét képviselé. Ismétlem: a tribunok modern ékesszólása a szent írásból

merítette a republikánus szellemet, mint a hogy ezt az európai demokratia alapítói tették, kiknek jó hírneve, mint minden valódi dicsőség századról századra emelkedik.

Izrael népe királyt kért, de isten meg akarta azt tagadni tőle és Sámuel által így válaszolt neki vissza :

»E lészen a királynak hatalma, a ki uralkodni fog ti rajtatok : A ti fiaitokat elviszi és szekér vezetői lesznek neki és lovagjai és az ő szekere előtt futnak. — És választ közülök ezer ember előtt járó hadnagyokat és ötven ember előtt járókat és hogy neki szántsanak, gabonáját bearassák : hadakozó szerszámokat és szekérhez való szerszámokat csináljanak. — A ti leányaitokat viszontag elviteti a kenegetésre, szakácsságra és kenyérsütésre. — Továbbá szántóföldeiteket, szőlőhegyeiteket és olajtermő kerteiteknek javát elveszi és szolgálóinak adja.

És a ti veteményeitekből s szőlőitekből dézmát veszen és az ő fő embereinek és szolgálóinak adja. — A ti szolgálókat és szolgálóitokat, ifjaitokat és szamaraitokat elveszi, hogy azokon az ő dolgát tegyék. — A ti barmaitokból dézmát veszen és neki szolgálói lesztek. — És akkor kiáltani fogtok a király miatt, akit választatok magatoknak, de nem hallgat meg az Ur titeket az napon.«

IX. Pius szabadelvű velleitása által a világon előidézett mozgalom bizonyítja, mily mérvben hatnák át a haladási eszmék a tömegek lelkiismeretét, öntudatát, ha azokat az egyház terjesztené. De, fájda-

lom, a szív elfogódik annak gondolatára, hogy ha a pápa a királyok ellen emelte szavát, ez a monarchikus elveknél is reactionariusabb elvek nevében, ama theokratia nevében történt, melytől Európa megvonta a gyámságot és támogatást, mihelyt a polgári élet előtűnni és az emberi ész érlelődni kezdett.

A monarchiák ma már gyűlöletesekké lettek, mert nincsenek összhangban polgárisodásunk és kulturánk jelen állapotával, sem pedig a modern szellem lényével; de azon okok egyike, melyek mégis lehetővé tették, hogy ez intézmények még fennállhassanak, azon hatalmas támadásban áll, melyet a theokratia, a papi elemnek az emberi társadalmak fölött gyakorolt politikai uralma ellen intéztek. Mig a monarchia megteremtette polgári elveit, a theokratia vallási kiváltságai mögé huzódott és következetesen rabszolgaságban tartotta az értelmet. A királyok még csak azért élnek, mert küzdöttek a pápák ellen, mert megszüntették a Templomosok rendjét és kiűzték a jézsuitákat, mert a polgári életet állították szembe a theokratia életével. Midőn a pápa hangja a modern népek szabadsága, Olaszország függetlensége, az európai társadalmak világiasítása ellen kel ki, nem egyéb, mint siri hang, mely elvész a XIX. század független szellemében, mely soha, de soha sem fog megalkudni a theokratiával: e középkori kísértettel!

Azon ember, ki még képes a pápai restaurációról ábrándozni, mely úgy a királyok, mint a népek előtt egyaránt gyűlöletes, az Antonelli bibor-

nok, kit én először 1866-ban virágvasárnap láttam szent Péter templomában. Egy udvari nemest kértem föl, hogy mutatná meg nekem s ő annyira szeretetreméltó volt, hogy oly helyre állított engem, hol Krisztus helytartójának helytartója kellett hogy megálljon. Egy bizonyos franczia, ki egy ildomos, értelmes nőt kísért s ki éppen oldalam mellett állt, véletlenségszerűen, vagy ösztönből, szintén azon szándékkal jött oda, melylyel én, hogy t. i. lássa a bibornokot. Ez franczia igen közlékeny volt. Mindenre ezer meg ezer megjegyzést tett, melyek fölváltva majd csipősek, majd impertinensek, de legtöbbszörre tulzottak voltak, miket aztán társnője sok ildommal elsimított, mérsékelte. Ez hányaveti kérkedő az irodalomban egy embert bálványozott: Heine Henriket s a politikában egy embert gyűlölt: Antonelli bibornokot.

Jóllehet még csak április első napjaiban voltunk, az idő igen meleg volt és társam, ki lihegve hatolt keresztül szent Péter nagy terén, homlokát törölve ezt mondá: »Minő forróság künn és minő hűvösség a főtemplomban!« Heinenak igaza van: mindön az ember ily napon, minő a mai, lép egy templomba, nem állhatja meg, hogy föl ne kiáltson: »Minő nyári verőfénytől ragyogó vallás a katolicismus!« Ide jövet egy parasztot találtam, ki szerfelett ütlegette egy bibliai szamarat, s én Heineval így szólék a szegény állathoz: »Bünhödj, bünhödj, a miért hogy tiltott zabot ettek őseid a paradicsomban.« Megjegyzendő, hogy Rómát nem lehet összehasonlítani a nagy költő által leírt paradicsommal, hol a

napraforgók lepényeket forgatnak s a madarak azokat készen, sütvé keresik csőreikkel a tányéron.«

Ily fecsegés hallatára, melyet csak a nő fesze-lyezett, ki többször intett fejével az istentelennek, a társalgást más tárgyra igyekeztem átvinni s azt kér-dém tőle, hogy ismeri-e személyesen Antonelli bibor-nokot?

— Személyesen nem ismerem, de kitalálom, hogy melyik. Szellemileg nagyon jól ismerem őt, mi-vel olvastam Liveranit.

— Ez író ismeretlen előttem.

— Ő egy kanonok, egy valódi pap. Lelkiisme-retére jámbor ember; életére szigorú anachoréta; származására nézve pedig földész. A földmivelés na-gyon kedvező az egyház főpapjai és méltóságaira néz-ve. V. Sixtus nem csak pásztor, de kertész fiú is volt. És a katholikus iskola oly gyermekes lett, hogy első rangú kérdéssé tette azt, ha vajjon kecskét, vagy disznót őrzött-e ő s hogy ez állatok atyjái voltak-e, vagy másé.

— Minő hévvel igyekszel te elhomályosítani a catholicismust, Henri, — mondá a nő — saját főváro-sában és székes egyházában!

Én pedig, hogy támogassam a nő észrevételeit, megjegyzém:

— Látni kell a nagy emléképileteket s az esz-mékkal telt szellemet, melyek e kövek mindegyikének lerakását vezették. Hogy megítélhessük a cordovai mecsetet, a szemita — s hogy megítélhessük az athé-

ni Parthenont, a pogány szellemből kell ihletet merítenünk.

A franczia átértette megjegyzésem egész czélatosságát és kissé megneheztelt :

— Ha mutatja valami tagadhatlanul a katholicismus hanyatlását, az bizonyára nem más, mint azon buzgalom, melylyel rögtön antikatholikusnak bélyegeznek minden többé-kevésbé alapos megjegyzést a pápaság- és udvaráról. Mi köze van a dogmának a barmokkal: melyeket V. Sixtus őrzött? Vagy tán a gyapjas állat orthodoxabb a sertésnél?

E választ egészen helyesnek és mulatságosnak találván Liverani könyvére vittem át ismét a beszédet.

— A könyv Montalembert grófnak van ajánlva, ki a restauratiót, vagyis azt akarja, hogy Milano és Velence a horvátok sarkantuja alá kerüljön, hogy a négyszög mint egy lópatkó helyeztessék Olaszország czimerére, a hazafiak szétszórassanak és bebujdossák a világot.

— Mi nem sokáig maradhatunk Rómában, mondá a nő; a te oktalanságaid csakhamar ki fogna küzni innen.

— Ne félj semmit. Francziául beszélünk s így nem értenek meg. Egy barátom, ki beszélt Antonelli bibornokkal, mondja, hogy borzasztó rosszul beszél e nyelvet. És ha már véle is így vagyunk, képzelheted, mennyire ért és beszélhet francziául az alsó nép.

— Beszéljen, beszéljen — biztatám én.

— Nincs semmi csodálni való azon, hogy a

bibornok ennyire töri a forradalom e nyelvét, mert bizony a theologiai nyelvet sem érti jobban, Livérani atya beszéli, hogy 1859-ben, Noel napján így halotta őt kiejteni e szavakat: »erútus de potestate tenebrarum,« holott az első szótagot kellett volna hangsúlyoznia, így: »érutus de potestate tenebrarum.«

A francziásan kiejtett latin csaknem érthetlen nyelv lévén a mi füleinkben, nem tartóztathatám vissza magamat a nevetéstől, midőn egy nyelvtani hibát oly gyarló kiejtéssel hallék bírálgatni.

— Antonelli csak a házigazdaságot ismeri alaposan. Sonnino, az ő szülő városa, a pápai államok bürokratikus fővárosává lett. A hivatalnokok fészke, szülőhelye ez; Giacomo Antonelli államtitkár és az apostoli paloták praefektje Sonninoban született; Philippo Antonelli gróf, pénzügyi tanácsos, Sonninoban született; Luigi Antonelli gróf, római felügyelő, Sonninoban született. Valósággal Antonelli litániát lehetne írni. Valamint Diocletian Caesar, főpap, tribun és consul volt, úgy Antonelli kormányzó, pénzügyér, diplomata, katona, bibornok és mi több: a modern polgárisultság ellensége, [a szent lélek egyedárusa és pápa pápája.

Belátva, hogy a francziával való társalgás kezd compromittálni, mintegy a tömeg által tovasodortatva távoztam e helyről, miközben egy tompa moraj a pápa megérkezését adta tudtomra. Antonelli bibornok pár perczig előttem állt meg a bibornokok és püspökök menetével, kiknek egyrésze elől

ment, másik része pedig a pápa hordszékét vette körül.

Antonelli erőteljes, magas növésű ember, havasi embernek néz ki inkább, mint bibornoknak vagy udvaroncznak. Sötét szemei, melyek olyanok, mint az éjjeli ragadozó madarakéi, kiálló merész orra, vastag ajkai, citrom színű arcza, durva vonásai, merész tekintete és mozdulatai oly embernek tünteték fel őt előttem, mint ki ahoz van szokva, hogy parancsoljon s neki vakon engedelmeskedjenek, de hozzá kell tennem azt is, hogy igen közönséges embernek néztem.

Történelmi olvasmányaim egész sorát juttaták eszembe a híres bibornokoknak, kik a XVI. és XVII. század pápáinak ministerei voltak s kiket oly szépen leirt Ranke történész: Gallio de Como, ki ügyesen vezette két egymásra következett pápa alatt a politikát; Rusticucci, ki ép oly szigorú volt lelkiismeretében, mint életében; Santorio, ki konokul ragaszkodott eszméihez, szokásaiban egyszerű, rokonsága iránt erélyes, az idegenekkel szemben hajlithatlan volt s magánosságában minden emberi szenvedélytől távol állt; Madruzzi, a szent collegium Catoja; Sirlet, ki annyira elmélyedt nyelvészeti tudományba s tudorok ismereteivel a gyermek egyszerűségét párosítja és ki a pásztoroknak azzal fizette a nyaláb fát, hogy őket a keresztény tanokra oktatta; Borromeo Károly, a szent, kinek emlékezete eltörölhetlen a milanoiak között s a Lago di Magioreval szomszédos hegyi vidékeken; Torres, ki a lepantói győzelem által szeren-

csés eredményre vezette a törökök elleni szövetséget; Bellarmin, ki első helyet foglal el a hitvitatók s a nyelvészek között; Maffei, ki megírta a portugál Indiáknak a kereszténység általi meghódítása történetét; Néri Fülöp, ki ama jeles szónokok sorát nyitja még, kik arra látszottak hivatva lenni, hogy visszahelyezzék a vallást a lelkiismeretbe, míg V. Sixtus, a nagy építő, a római halmonokon virágzó kerteket és nagy emléképületeket létesített, míg Fontana Szt. Péter temploma előtt obeliszket emelt s arra Krisztus keresztjét helyezé, míg Patrizi összhangba hozta a katolikus theológiát a bölcsészeti hagyományokkal, Mózeset Hermessel, míg Torquató Tasso a kath. musa utolsó hangjait lehelé ki, míg Reni Guido a festészet utolsó fényét ragyogtatá s Palestrina zenéjének hangjaira az egyházi szellem föllendült, föllevenedett, mint az elhaló mécs fényének utolsó fellobogása.

III.

Grün Antonellit Benevent bibornokkal hasonlítja össze, kit Montesquieu nagyon szigorúan bírál meg s ki az alatt, hogy XIII. Benedek szent Vincze képe előtt imádkozott, rendre járta a kolostorokat, megcsókolta a barátok kezeit, rajongó vezekléseket vitt végbe, megvetett minden földi gyönyört és pompát, lemondott a világ hiuságáról, zajáról és gyarláságairól. A pápa jelleme merőben ellenkezik a sonninoi bibornokéval, mint a hogy XIII. Benedek jelleme ellenkezett Benevent bibornokéval.

IX. Pius mintegy csoda által megválasztva, azt hitte hogy isten őt rendkívüli, csodás dolgok véghezvitelére szemelte ki, s pápaságának első napjától kezdve ez volt ambíciója. Rendkívül érzékeny lelkű, testileg nehézkórban szenved, bős gyűlöletre képtelen, szenvedélyeiben, kedvteléseiben ártatlan, képzelőtehetsége élénk, nyelvezete folyékony, hangja tiszta és csengő, rögtönzése könnyű sőt ékesszóló, mozdulatai tetszetősek, tekintete szelid és nyájas: elmélkedéseiben és imáiban az elragadtatásig misztikus, a trónon felség, az oltár zsámolyán művész, vallási szertartásokban kicsinyes, szereti az emberi fényelgést, ragaszkodik a történelem és hivatalának hagyományaihoz. Legnagyobb tévedései közepett is meg van győződve arról, hogy isten sugalmazza és vezeti őt s hogy ő tolmácsolja a földön az ég gondolatait és akaratát.

Ő nem gazdagítja rokonait, nem halmozza össze a pénzt, nem vonja meg az alamizsnát, nem tagad meg egy kihallgatást sem, ha még oly jelentéktelen is; mindig nyílt szívét soha sem zárja be, lelkiismeretének legmélyebb rétegeiben levő eszméit soha sem titkolja el. Inkább az emberek külszínét, mint természetét, inkább az eszmék alakját, mint tartalmát, hatalmának inkább tartozékát, mint hatását ismeri; hozzá van szokva oly regiokban élni, hol istennek tüuik fel, kedveli a tömény füstöt s nagyon szereti hallani, hogy minden áldott nap szent, szent, szentnek szólítsák.

De midőn a magaslatról hittételeket proclamál,

midőn összehívja a közzsinatot, midőn mentnek állítja magát az emberi tévedésektől, midőn azt állítja, hogy gondolata ép oly isteni, mint az Ige s hogy ajkai ép oly szentek mint az oraculumok: akkor a szálló felhő, a legköri villanyosság, a légmérséklet gyors változásai, melyek oly gyakoriak Rómában, hatnak idegeire, idegei jellemére, lényére, lénye pedig kifakadásokra, ingerültségre bírják őt, melyek elfojtják jóságát s melyek azt bizonyítják, hogy e fél angyal, e természet fölötti lény is alá van vetve a tévedéseknek és gyengeségeknek, melyek természetünket jellemzik, s a törvényeknek, melyek az egész mindenséget kormányozzák.

És e pápa uralma alatt, ki az evangelium szellemében akarta a világot átalakítani, a demokrátiát kereszténynyé tenni, a pápai hatalom oly absolutizmussá változott, minő nem fejlődhetett ki még az absolut uralkodók kormánya alatt sem. A közszellem megrémült annak gondolatára, hogy mint akarja a civilisatiót felforgatni az egyház, azon intézmény, mely világosság, a lélek, nap és a test melege kellett volna, hogy legyen.

De hogy a lélek világossága és melege lehessen, ahoz az kellett volna, hogy az ember homlokára a spiritualista, égi, valóban természetfölötti eszmény aetheri szárnyait terjessze ki. Ily módon győzte meg a latin világot és igázta le a barbárokat. Az eszmény felé való törekvései által hívta össze az oly zsinatokat, minő a jeruzsálemi volt, melyekben kibékültek a zsidók a pogányokkal, kiket egész történelmök elvá-

lasztott s melyben a kereszténység meghódítá az emberiség lelkiismeretét. Ily módon emelte fel a rab-szolgákat vallási lények méltóságára és juttatta a császárokat a nazarethiek szolgálatába. Fölemelni az embert, tiszta idealismusra emelni föl, lelkiismere-tét ostyává alakítani, mely szentté avatja a mindenség oltárait: ez volt hivatása annak a vallásnak, mely diadalra jutott az által, hogy radicalis oppozitíót képezett a pogány sensualismus és annak rákfenés rothadásával szemben. Az egyház a három első szá-zadban demokratikus foederatio volt; nagy Károly pactuma óta császárság, igen, a római császárság mintájára, mi alatt Európa a barbárok individuális-musa folytán foederatiová kezdett lenni. A római püspökök inkább császárok, mint pápák akartak lenni s a kereszt árnyában a világ fölött uralkodni törekedtek.

Ugy az új, mint a régi oltárok zsámolyánál Róma nem gondolt egyébre, mint saját hatalmára és arra, hogy az új barbárokat templomaiba zárja, mint a hogy a régieket Capitoliumába zárta. E cél-ból oly katonákat tartott, kik fegyver helyett imával harczoltak, paizs helyett durva szőr ruhát viseltek: a szerzeteseket. A canonisták lettek jogtűdősai, a ha-mis rendeletek pedig törvénykönyvét képezték. Rómá-nak megvolt császára is: a pápa. De a pápa nem mindig birt e jellemvonással, több századon keresztül a demokrátiát szolgálta.

Róma vallási emlékei politikai érdekeknek kö-szönik létüket. Minden régi város között Róma leg-

hívebben ragaszkodik a pogány valláshoz, mert hatalma és nagyságára nézve legkedvezőbbnek tartja. Róma, az invasio áradata után, melyben istenei elmerültek, nagyon ragaszkodott a catholicismushoz, nem azért, mintha az lett volna a legigazabb vallás, hanem azért, mivel leginkább ellenkezett az arianismussal, a hóditók vallásával. Róma két hatalmas eszmére: a catholicismusra és köztársaságra támaszkodva az olaszokat s ez egész világot fegyverbe öltüzteti a barbar birodalom ellen. A római demokratia ellenzi a lombard egységet. A város nemcsak áthatja szellemével a pápákat, hanem még segítséget kér Byzancztól is; és a középkorban az eszmék isteni ereje s a félsziget földrajzi fekvése segélyével a tyrrheni szigeteken, az Adria lagunáin, az Appenineken, az Abruzzok szorosaiban gyűjtötte össze és egyesítette mindazon hajótörést szenvedetteket, kik még megőrizték a régi eszményt és Italia hajdani műveltségét. Lehetetlen megérteni, miként kerithették a pápák hatalmukba a világot a nélkül, hogy ismerték volna Olaszország helyzetét a tizenhatodik és tizenhetedik században: Ravennában a byzanci egység, mely nem egyéb árnyéknál; Paviában a lombárd egység, mely jogar és kard; Rómában a foederalis egység, mely vallás és demokratia. Az örök város nem védi önmagát, nem védi a köztársaságot, mely öt százados császári uralom és öt barbar betörés után templomainak romjai és eszméinek poraiból támadt életre; nem védi dictatorok, consulok és caesarok által, hanem védi a püspökökkel, kik a vá-

rosok védelmezői, a nép főnökei, a demokratia új tribunjai, kiknek lelkesedést és hitet lehelő szavai elegendők arra, hogy a plebejusokból sergeket teremtsenek s azokat mozgásba hozzák, melyeknek sorraiból a küzdelem és a halál vértanuinak legioi származtak. De csalatkoznék a ki e nagy válság közepett a pápák hatalmát egyedül a hit csodáinak tulajdonítaná. A pápák hatalmasak azért, mert egy kiválóan harczias néppel, a frankokkal rendelkeznek. A frankok a kereszténység harczosai lettek. Az, a mikor mi voltunk a katholicismusra nézve, annak öregségében és hanyatlásában, azok lettek a frankok ugyanarra nézve annak fiatalsága és férfi korában.

A frankok fejlődtek, mi pedig összezsugorodtunk ugyanazon egy elv szolgálatában: ők akkor szolgálták az egyházat, mikor az az emberiség nevelőintézete, vallási eszmény és köztársasági foederatio volt; mi szolgáltuk azt Európában a tizenharmadik század óta, miután befejeztük harczainkat az arabokkal, mely harczok az Aragonia uralkodóház vezetése alatt a polgári elvnek a theokratiai elvvel való harczban lételét jelentették; mi akkor szolgáltuk Európában az egyházat, midőn az Angliában, Németországban és Hollandban ellene szegült az emberiség művelődésének. A konstantinápolyi patriarchák arra törekedtek, hogy a ravennai exarchák által a lombárdok elleni keresztes hadjáratok vezetői, intézői legyenek. A római pápák ellenben igénybe vették a püspökök foederatioját, melynek élén magok állottak, a frankok gerelyeit, melyeket ezek oly

bámulatosan forgattak, kiket bátorságuk, vitézségök, legyőzhetlenné tett, kik készek voltak keresztül törni az Alpeseken és Apennineken, a Rajnán és Ebron, hogy megvédelmezzék az új vallást és annak pápáit: ily, valóban bámulatos uton lett a pápaság a világ központja és feje.

Nem sokára a középkor első századaiban a társadalmi válságok s az emberi szellem mozgalmi szintén hozzájárultak e hatalom gyarapításához. A longobárdok a katholicismusra térnek át, fölveszik a legyőzöttek vallását Olaszországban és egy századdal később ugyanezen vallást veszik föl a góthok Spanyolországban. E pillanattól kezdve a pápának nincs többé szüksége a byzanci császárokra, Byzancz ellen fordul, harczra kel monotheismusa, képrombolói, exarchai ellen; nem ismeri el a pápai hatóságnak semmiféle szentesítését, nem semmi caesarismust vallási hatalma fölött és fölláztatja a katolikus lelkiismeretet Konstantinápoly heterodox irányzata, s az olaszok hazafiságát és szövetségét felhasználja az ókori császárság tünetei ellen, mely egy versenyző s Róma iránt ellenséges városban székel. Miután a pápa az által, hogy külön vált Byzancztól, erkölcsi függetlenséget vivott ki, Paviát kellett tönkre tennie, hogy anyagilag is független lehessen. Azzal nem elégedett meg, hogy a longobárdok katolikusokká lettek, ha nem lettek egyszersmind republikánusokká is. A pápa a katholicismus főpapja és a foederatio feje is egy személyben.

A VIII. században az olaszországi népek irtóz-

nak a monarchiától és elébe teszik annak a theokrátiát. Minden tengerparti város arra kéri a pápát, hogy szabadítsa meg őket polgárilag a király gyámkodástól, mint a hogy megszabadította erkölcsi és vallási tekintetben a császár gyámkodásától. Egy maga a pápa nem lett volna képes megoldani e nagy feladatot, de igen is képes lett hü és választott népe, a frank nép segítségével. Szent Leo nem kerülte volna ki Attila haragját, ha a frankok az előtt le nem fegyverzik vala a nagy pusztítót Chalons-sur-Marne lapályain.

A longobárdok ártalmatlanná tételére ugyan ezen eljárás követtetett: a frankok sebesítettek és ölték, a pápa pedig temetett.

Ok nélkül átkozzák a nagy olasz hazafiak e történelmi korszakot, melynek folyamában eltűnt Olaszország polgári és monarchikus egysége, melynek helyébe aztán a világ theokratikus egysége lépett. Ha a longobárdok győznek és uralkodnak, Olaszország, meglehet, harcziásabb lett volna, meglehet tömörebb és erősebb nemzetiséget alkotott volna, de bizonyára nem lett volna a theokratia nemzete, mely több századon keresztül táplálja és neveli Európát, nem lett volna a modern műveltség első nemzete, annyi municipium és köztársasági város hazája, sem a szépművészetek világ-iskolája, melyben a szellem kifejleszté szépészeti érzékét, hogy megnyugtassa önmagát a viszontagságok között, vigasztalja a fájdalomban és hogy mindig birjon egy élő és ragyogó eszményképet; Olaszország nem lett

volna az a föld, mely a keresztény Európa irányában oly nagy érdemeket szerzett s mely azt a szerepet tölté be, melyet az ókori Európában a halhatatlan Görögország játszott.

Európa 800-ban, a pápaság nagy eszméjére, a nagy Károlylyal kötött egyezményre ébred. A pápa a frankoknak adja a régi longobard királyságot s a frankok viszont a pápának adják Szt. Péter uj örökségét. A pápa e feudális földön hatalma tetőpontján, miután végzett elleneivel, miután elkülönítette városát Konstantinápolytól, Páviától és Ravennától, melyek azt elhomályosították, — szabad menetet engedhetett egész szellemi dicsvágyának, s a lelkek fölötti fenhatóságának, fél istenné, majdnem istenné lehetett; már alkotott erkölcsi törvényeket, melyek fölötté állanak minden írott törvénynek, kiterjeszthette hatóságát egy határtalan birodalom: az emberi lelkiismeret fölött; magasabbra helyezheti erkölcsi törvénykönyvét minden törvénykönyvnél, egyházát minden társadalomnál, személyét magasabbra a régi isteneknél, szavát hallathatja ott, hol a régi jósdák sem merték szavukat hallatni, képes lerontani a kasztokat az által, hogy mindenkire nézve megközelíthetővé teszi a papságot, a ki abba lépni akar s meggátolja a papság örökletességét a nőtlen-ség által; szembe állítja az erkölcsi erőt az akkor létezett oly roppant anyagi erőnek, a vallási egységet a feudális szakadozottsággal, a kolostorokban és egyetemeken nevelt demokratiát a katonai arisztokrátiának, mely a várakban fészkelte.

Az keveset, nagyon keveset határoz, hogy a pápák a bűn posványába süllyednek, vagy a kevélység eszeveszettségébe esnek, vagy hogy az udvaroncok hatalmából kiszabadulva a Maroziek karjaiba vetik magokat: hatalmuk nem a magaviseletben, hanem az eszmékben van. Elbűvölik a világot tanáikkal, reliquiákkal, legendáik csodáival s a zarándoklások tömegeivel; a püspökök hatalmával, kik majdnem mindnyájan feudális területek birtokában vannak, megvarázsolják a világot jogtudósaik magyarázataival, kik ezrével alkotják a törvényt s ugyanannyi törvénykönyvet hamisítanak meg. A középkor lényege ebben áll: nagy Károly szerződése, a császár által megerősített pápa Olaszország közepén, a pápa által megkoronázott császár Németország közepén, a feudális püspökök legioi, kik a középkor nagy csillagzata: a császárság pápasága felé gravitálnak.

A püspökök befolyása a szerint módosul, a mint azt a pápák és császárok saját uralmok érdekében irányoztatják: innen a küzdelem az egyház olasz és német elemei között, innen a hires investiturai viszályok.

Németország császárai német pápákkal bírnak Rómában és a német pápák majdnem mindnyájan áldozatul esnek az örök városban.

Végre VII. Gergely, a pápák caesarja lép a trónra. Ez a pápák szabad választására törekszik, a püspökök függetlenségére, az egyházi javak centralisatiójára és igazgatására; arra törekszik, hogy

az egyházat oly társulattá alakítsa, mely a világon kívül és felül áll, hogy minden áron visszafoglalja Krisztus sirját egy oly háboruban, melynek jelvénye a kereszt és oly sereggel, melynek tábornoka a pápa ; s hogy emáncipálja magát a császári germanismus alól : feltalálja azt a mesét, hogy Sz. Péter öröksége nem más, mint Konstantin ajándoka, arra kényszeríti a császárokat, hogy térden csuszva, remegve, vezeklő szőrruhába öltözve lessék a pápai ajkokról a szót, mely felláztatja, vagy lecsendesíti a népeket, kezeinek mozdulatait, melyek megnyugtatják, vagy boszura ingerlik az egeket. Ha a pápa nem lett volna a középkorban, Európa meghalt volna a polgárosodásra nézve s ha a közszellem egészen meghódolt volna a pápának, Európa ma egy mozdulatlan, egy ázsiai vallási birodalom lenne nagy Lamájával az örök városban.

Szerencsére megvolt az ellenmondás szelleme, mely meggátolta, hogy az emberi természetet egészen elnyelje annak egyik eleme. A pápával szemben hatalmas ellenzék fejlődött ki, mely arra emlékeztet, hogy immár független a polgári gyámságtól s hogy a nyugoti császárok tettek számára csak nem rég nagy adományt. Sem a háboru, sem az investiturai viszályok nem vezettek a helyzet tisztázására : daczára IV. Henrik megaláztatásának és III. Páskál javaslatainak, a dolgok természete azt hozta magával, hogy a küzdelem tovább tartson, hogy a bizonytalanság ne érjen még véget, hogy egyik ellentétes elv se vergődjék tulnyomóságra. Így aztán az egyház megtartja

theologiai jellegét, erkölcsi lényét s ébren tartja a lélekben az eszményi elemet, — a császárság is megtartja politikai, polgári jellegét s meggátolja, hogy a theokratiai hatalom egész lényünket leigázza. E küzdelem folytán a nyugati világ egységet hoz létre a változatosságban, nyugalmat a harcz közepette, egyensúlyt az ellentétes erők között. A középkor minden összhangja a pápaság és császárság közötti küzdelemből veszi eredetét. E nélkül Európa harczytérré, vagy kolostorra változott volna, általa tökéletesen meg lett mentve az emberi műveltség.

A közszellem szertecsapong Európában s a kelet mintegy varázsütésre fölébred, hogy azt felfogja; a barátok praedikálnak, a népek érzik keblökben az új élet lüktetését, az utakat keresztes vitézek lepik el, a tömegek nem tudják honnan jönnek, hová mennek, csak azt tudják, hogy egy mysterium üzi-hajtja őket; azt hiszik, hogy minden város Jeruzsálem, minden emlék a szent sir, minden sivatag a pusztaság: míg a régi tudatlanság nagy része eltűnik s a modern egyenlőség nagy része hosszú küzdelmek és szenvedések után közössé lesz, s azok, kik mint a theokratia és hűbériség szolgái indultak el, mint szabadok térnek vissza a municipiumokba, azok, kik Európából keblökben a hittel távoztak el, a pusztából Jobb kételyeivel térnek vissza s a polgárosodás emberibb és fejlettebb pházisába lépnek. A pápa azt hitte, hogy ébren tartja a hitet, ha felizgatja Európát, de azt felizgatva az észet ébresztette föl.

A kereskedelem új erejét képezi a polgároso-

dásnak és műveltségnek. Mint minden társadalmi erő, politikai organismusokat hoz létre. A kereskedelemhez csatlakozik a munka, a munkához és kereskedelemhez az adózó osztályok fölszabadulási törekvései. Olaszországban consulatesok, Spanyolországban municipiumok, Franciaországban községek támadnak. A pápa érzi, hogy e természeti evolutio el fogja oszlatni a hit varázsát, hogy a demokratia betörései le fogják rombolni a theokratikus arisztokratiákat. A világ megszűnik a rossz kútforrása lenni s az élet forrásává lesz; a munkás nem képezi többé a lenézés és megvetés tárgyát, hanem tovább folytatja a teremtetést; a kereskedelem, forgalom véget vet az emberek és népek elszigeteltségének s érintkezésbe hozza a katolikusokat a hitetlenekkel; a szörzruha, vezeklő öltöny, szörzsák fátyol szövetté, arany-ezüsttel kiveret kelmévé, selyemmé változnak. E természeti tünemények összes bájaikkal a vallási borzalmak ezreinek áldozataként sinlődő világ közepette úgy tűnnek föl az egyház előtt, mint az Antikrisztus művei. Az egyház tehát villámait szórja a lelkiismeret és az élet átalakulásai ellen.

De Abaelard gondolkozik. A gondolat Igévé, az Ige pedig testté lesz a történelemben. És az ember, kiben Abaelard gondolata megtestesült, Bresciai Arnold volt, a barát és katona, tribun és ascéta, bölcsész és mysztikus hitszónok, nagy, ékesszóló, politikus, a demokratia ragyogó tüneménye a theokratikus oltárok előtt, ki képes volt pillanatra megszüntetni a pápák politikai hatalmát Rómában s bebizo-

nyitni átkozódásaik tehetetlenségét, melyekkel illeték az észet, mely emancipálta magát, a szakadárságot, mely polgári jogot nyert, a munkát, mely fölszabadult, a kereskedelmet, mely egyesíti a népeket és elszigeteli az egyházat. Végül diadalmaskodik ugyan a pápa, de Arnold eszméje Európa földjébe volt vetve. — És az eszme kikél.

IV.

Az egyház szívéen tátongó mély seb volt ütve. A keresztes hadjáratok dicsfénye elenyészett; a keresztény hadseregek egymással harczoltak, a szent sir és a valódi kereszt a török kard hatalmába került. A keresztes vitézek egy része Jeruzsálembe tart, míg mások megállanak utközben és kifosztják a keresztény városokat, mint pl. Palermot és Konstantinápolyt. II. Frigyes meg akarja ujítani Bouillon Gotfried zsákmányolásait, de a szent földön a pápának nem áldásait, hanem átkait kapja. A szakadárság diadalmaskodik oly vidékeken, melyeken a modern műveltség ébredéz, mint Languedocban, és a Provenceban s polgári háborút támaszt; Aragon királyai, kik azelőtt kevéssel az egyháznak adták uradalmaikat, az Albigensek mellett harczolnak; egy féktelen, félig demagog demokrácia, mely nagyobb részben koldusokból áll, kik minden hatalom és tulajdon ellenségeinek vallják magukat, a Ferenczrendiekkel élén az egyházra tör, mely a királyoknak ellene szított lázadása s a szakadárság folytonos terjedése miatti fájdalmában, létrehozza az inquisitiót

meggyújtja a máglyákat s borzalmat kelt a dominikánusokkal az arisztokraták és királyokban, borzalmat a szakadároknak és népekben.

Hogyan menekülhetett meg a pápa az emberi szellem e viharos mozgalmaiból? A kereszténység fejéből, a pápából egy párt főnök, a guelfek főnöke lett. Ő törvényhozó volt Canonjai által és egyházi törvényhozását a római császári törvényhozással akarta egyesíteni. Ur volt a kolostorok által, de hatalmát a királyokkal osztotta meg. Az egyetemek pápaiak- és királyiaknak neveztetnek el, hogy kiképezzék a jogtudósok amaz osztályát, mely az isteni jog diademjét tüzi a pápák és királyok homlokára. Az egyház megalkuszik a scholasztikával, de a scholasztikában Aristoteles és Averroes, a görög bölcsészek és arab commentatorok nagyobb tért foglalnak el, mint az atyák és a keresztény hitvédők.

A pápaság hanyatlása tulajdonképen a XIII. században kezdődik. El hanyatlás nem a pápák jellemében áll, mint azt némely felületes írók állítják, hanem az eszmék és érzelmek változásában. III. Incze, ki az egyház legnagyobb hatalmát képviseli, mint Marcus Aurelius Commodus, a hanyatlás pápáit előzi meg; ő nagy jellem, kinek személyes ereje egy halálosan megsebesített intézményt támogat és tart fenn. Azonban erő, értelem, erény nem elégségesek arra, hogy megszilárdítsanak oly intézményeket, melyek meggyengültek, hogy megmentsenek oly intézményeket, melyek veszendő félben vannak. Képes volt-e megmenteni Probus erényeivel a már vég-

vonaglásokban szenvedő birodalmat? A történelem kevés oly széles látkörű és szilárd jellemű embert mutat föl, mint VIII. Bonifác. Nem haladja őt felül szt. Leo bátorságban, szt. Gergely tevékenységben, Hildebrand merész eszmékben III. Incze jellemben. Ostrom alá fogja Rómában a feudális és ghibellin Colonna-családot, mely századokon keresztül szembeszáll a pápasággal és szövethet ellenének ellenségeivel; tüzzel-vassal, hegyen-völgyön üldözi azt, Palestrinába szorítja és kegyetlenül bünteti, nem hagy fenn még egy követ sem fészekéből, mely az ó-kor legértékesebb emlékeit, a modern szellem legszebb műkincseit foglalja magában, melyeknek vesztét örökösen siratni fogják a latin és keresztény muzeumok.

VIII. Bonifácot nem tartóztatja vissza semmiféle emberi tekintet: magának követeli Lengyel- és Magyarországot, parancsol Olaszországban s nem törődik sem a császárral, sem a császársággal; bucsukat hirdet, melyek meggazdagítják Rómát a zarándokok nagy áldozataival; kiközösíti és elmozdítja a polgári hatóságokat, mintha tiárája alatt rejtene a császárságot; megveti Franciaországot és Németország ellen conspirál. De ellenségei fegyveres csapatokká egyesülnek, keresik, megtalálják, megrohanják városát, ostrom alá veszik palotáját, megölik szolgáit, közelednek hozzá, ő pedig trónján, egy félisten fenségével és mozdulatlanságával várja be őket, ki bizik mindenhatóságában: fején tiára, vállain köpeny, kezében püspöki pálcza. És ellensé-

gei a feudális vértkezyüvel egy rettenetes arczul csapást mérnek képére, mely után nem marad más hátra a pápának, mint hogy fusson, elrejtőzzék, hogy átadja magát egy másik fő uri családnak: az Orsienieknak s hogy aztán egy szomorú halállal muljon ki nyavalyatörési rohamok, vad átkozódások és kínzó fájdalmak közepett, melyeket neki dühöngése és tehetetlensége okoztak; így igazolván a római nép e csipős és találó mondását: »VIII. Bonifác mint róka kerítette hatalmába a tiárát, uralkodott mint oroszlány és meghalt mint egy kutya.«

Az ő pápasága képezi kiindulási pontját a theokratia hanyatlásának. A pápa párthivei, a guelfek fehérekre és feketékre oszlanak; a theológusok scotistákra és thomistákra, nominalisták — és realistákra, magok a pápák avignoni és római pápára, a katolikus nemzetek szakadár nemzetekre, a tudományok felekezetekre, a zsinatok forradalmi gyűlésekre oszlanak, a költők pedig satirikusokká változnak, kik kételyeikkel háborgatják a lélek nyugalmaát, gunyirataikkal ostromozzák a hitet és arra kényszerítik az emberi lelkiismeretet, hogy nélkülözhetlen táplálékát a katolikus eszméknél élénkebb eszmékben keresse. A Templomosok rendje, mely a pápaság arany korában látott napvilágot, mely szüntelen az egyházért harczolt keleten, e rend, Cyprus ura, Jeruzsálem védője, a pápák alattvalója feloszlatott az avignoni nagy rabszolga: a francia királyoknak hódoló francia pápa által, javai elkoboztattak, erődei részint leromboltattak, részint

a királyi csapatok által foglaltattak el. Dante a nagy költeményben, mely a katholicus szellem élő temploma, mely nem a hősök mulékony győzelmeinek, hanem az örökkévalóság felé siető lelkek utazásának van szentelve, ott lent a kiolthatlan tűz és örök büntetések legalsó rétegeibe, a pokol legmélyebb fenekére, csaknem a sátán torkába helyezi a pápákat, mivel Olaszország nagyságának és függetlenségének ellenségei voltak.

Minő látvány! A szegény mosónő és igénytelen korcsmáros fiát, Rienzit, mivel valódi ékesszólással magyarázza a római feliratokat s idézi föl a régi emlékeket, dicsőíti és magasztalja a nép, mely neki ama hódolattal adózik, melylyel a patriciusokat, bibornokokat, királyokat, császárokat és pápákat környezé, Rienzit, ki egy ideig az örök város lángszellemét személyesíté magában, míg eszmékkal telt feje a bakó csapására legördül a capitolium magaslatairól. És a világ látja, mily álcázott tribunok fordulnak meg a pápai palotákban, minő véres szakadások marczangolják a nemzeteket; oly láng szellemek, mint Petrarca, fájdalommal fordulnak a pogány ó-korhoz, hogy abból lelkesedést és bátorságot merítsenek : egyik pápa Francziaországban, a másik Olaszországban, a harmadik Aragonban; Zsigmond császár azt az egyházi jogkört veszi igénybe, hogy összehívja az egyetemes egyházat, a katolikus világ kormányzata egy ördögösnek kezei közül egy esztelenébe, ennek kezéből pedig egy epikureuséba kerül, míg aztán hanyatlásnak indul; a zsinatok csak arra va-

lók, hogy fölizgassák a kedélyeket, fölháborgassák a népeket s harczokat szitsanak; a máglyák tüze emészt meg oly lángeszeket, melyek a hittől vannak áthatva, mint Huss János és Prágai Jeromos; Wiclef száműzetik s aztán egy folyóba dobatik azért, mert a kereszténység tisztaságát követelte; az egyenlőség katonái egy vak tábornokkal élükön az emberi bőrből készített dobok hangjárafelgyújtják és megsemmisítik a százados községeket — a kenyér és bor színe alatt; a latin és görögtemplom kibékülése, mely egy percz műve volt, ismét egy másik percz alatt megbomlik; a királyok a püspökök fölébe helyezik magokat, és az egyház a pápa fölött állónak nyilatkoztatja ki magát; az ördög kiűzetik a legendákból, a természet kivívja, visszakapja jogait, az ókor dicsfényét, a lelkiismeret szavát, mialatt a régi hit elhomályosul s a császár-pápák elvesztik uralmukat az emberi lelkiismeret fölött.

Végre az emberi szellem e mozgalma a reformatióban nyert concret kifejezést. Valamint a kereszténység nem volt egy rögtöni és csodálatos tünet, nem egy pillanat műve, nem egy ember eszméje, nem személyes ihlet, hanem az összes ókor eredménye: úgy a reformatio sem volt egy szerzetes szívének fölgerjedése és fölszárnyalása, egy könyező forradalmár kiáltó szava az egyház ellen, egyetlen egy ember szemlélete, kit részben saját szenvedélyei, részben pedig fájának hagyományos gyűlölete izgatnak, hanem igen is szükséges következménye volt a költők által elhintett kételyeknek, a bölcsészet

által terjesztett eszméknek, a királyok által követett politikának, a zsinatokon hangoztatott követelményeknek, azon lökésnek, melyet a társadalom élő erői adtak az emberi szellemnek és az ellenállhatlan haladásnak, melyről a történelem minden lapja tanuskodik.

Minden ember arra törekszik, hogy önnön magának papja legyen, minden nemzedék arra, hogy a dogmát, mely azelőtt bevégzett és mozdulatlan volt, mint átalakítható, tökéletesíthető eszmét magyarázza; a revelatio megvilágít minden homlokot s közös tulajdona lesz minden léleknek; a könyv a nép kezébe jut; a papi kaszt eltűnik és a demokráciák nyomulnak a sanctuariumba. Ez időtől fogva a pápaság fölénye, mely oly sok tekintetben hozzájárult fejlődésünk- és műveltségünkhöz, valóban eltűnt Európából. Igaz, hogy a protestantismus ellenkezik fajunk természetével és történelmünk jellemével, hogy, ha a pápa el is veszi Európa felét, kapja helyébe Amerikát, mely kész elfogadni a keresztséget és terjeszteni nevét, Amerikát, melyet katolikus hősök fedeztek föl, kik keresztes hadjárataikat a mőrok ellen Spanyolországban fejezték be, hogy az Atlanti tengerentúl az indiánok ellen folytassák, kik sajkákon távoztak el és roppant terjedelmű száraz földet meghódítva tértek vissza, melyet áldozatként tettek le az egyház oltárára. Igaz az is, hogy az egyház akkor műveli a legnagyobb csodákat, midőn mindenfelől a legnagyobb kelepcczékkel és veszélyekkel volt körülvéve. Senki sem győzi eléggé bámulni a

XVI. század alatt. Az egyház Gyula személyében visszaállítja a közép kor önkényes, harczias pápáit, kik ép úgy készek meghódítani szavaikkal a sziveket, mint fegyvereikkel a várakat. X. Leo pápasága alatt új életre ébreszti az ó-kort, tanítja a keresztény eszmék classikus kori származását; behatol az ó-kori emlékek plasztikus szépségének titkaiba, oly szobrokat teremt, melyek a hellen költészetet zengik ajkaiokon; föltámasztja és győzelemre juttatja Plató szellemét az arisztotelesi sensualismus fölött; leheletével lelket önt az érczbe és márványba; megnyitja a művészet templomát s abba Michel Angelo titánjait és Raphael szüzeit helyezi, melyek bájolóvá teszik a földet; visszaadja az elsanyargatott földnek életét és vidámságát; megalapítja a renaissancet, mely az emberiség legszebb korszakaival vetélkedik; lelkesíti a művészek legióit, kik megtisztítják a valóságot töviseitől s a lángész büvereje által kibékítik az embert az életnek még kinzó fájdalmaival és keserűségeivel is.

Katholicus volt a bámulatos bűvész, ki, mint az istenek korában, fantastikus és ragyogó lényekkel töltötte meg a természetet és szellemet, melyek költeményének zengzetétől lelkesülnek; katholikus a mély gondolkozó, ki felállítja a forradalmak és reactionok törvényeit s egész mélységében tárta föl az emberi érzelem romlottságában gyökerező gyűlölet és büntények roppant örvényeit; katholikus a kedves spanyol költő, ki költeményeiben visszaadta a ligetek suttogását, a zephirek és csermelyek dal-

lamát, a virágok illatát s a mezők élő pásztori dalait; katolikus a fiatal festő, ki egymaga áll az emberiség évkönyveiben mint olyan, a ki képein életre tudta hozni a görög szépséget s képes volt, megszabadítva a vezekléstől és sanyargatástól az emberi szervezetet, azt átalakítani és széppé tenni; katolikus a csodálatos építész, szobrász és festő, ki Szt. Péter templomának kupolájával koronázta meg a renaissance homlokát; katolikus a halhatatlanzene, mely a multból varázsolta vissza Dávid hangjait és Jeremiás siralmait: katolikus volt mind az, a mi a XVI. században valóban szép és művészi volt.

Sőt oly nagy a katholicismus hatalma, hogy épen reactiót szül a XVII. században. A jezsuiták oly fegyelmezettek, mint a hadseregek, s azon munkálnak, hogy a lelkeket a pápaságnak meghódítsák; Németországot katolikus katonák özönlötték el; Oraniai Vilmos egy rajongó katolikus golyójától esik el azon bűne miatt, hogy a holland köztársaságot alapította; Borromeo Károly egy jámbor szövetséget alakít a katolikus Svájc cantonaiban, hogy szembeszállhasson a protestáns Svájc cantonaival; Stuart Károly és Jakab ki akarják irtani a protestantismust Anglia földjéről; a nantesi rendelvény visszavonása Franciaországban egész sorát támasztja a reactionnak a westphali békekötés ellen; Spanyolországban kiesik az ecset Velasquez kezeiből, Calderon fantasztikus álmai az Escorial sötét sirjaiban enyésznek el, míg maga a nemzet II. Károly kuruzslatának esik áldozatul; Róma tul tesz minden európai váro-

son vallási építményei, alkotásai, hőskölteményei által, minő Tassoé is, mely egy sirt, a hitetlenek kezében levő sirt énekel meg s azt hinné az ember, hogy a világ s a köz szellem a középkor templomai- és oltáraihoz tér vissza.

De mindezen visszahatások nem helyezhették vissza előbbi fényébe a pápaságot. Az utolsó reactió után felülkerekedett a tizenennyolczadik század bölcsészeti szelleme, mely tagadta a kereszténységnek még jeles tulajdonait is, mely dühöngött még a történelem nagy holttetemei ellen is. És e század szelleme létrehozta az Encyclopaediát, mely a bölcsészeti eszméket az emberi nem közérzületévé tette. És e bölcsészeti eszmék nem csak leszálltak a tömegek színvonalára, hanem fölemelkedtek, elhatottak a királyok trónjáig is. A jezsuiták rendje, kik ép úgy voltak az egyház katonái, ép úgy képezték a katholicismus állandó hadseregét, mint a Templariusok, Európa királyai és Róma pápái által feloszlattatott.

A V a t i c á n i s t e n e.

Az új bölcsészet hatalmába keríté Ausztriát, mely az európai reactio fészke volt és Spanyolországot, mely támogatta a katholicismust minden válság között. Sőt mi több, a bölcsészeti eszmék feljutnak szt. Péter trónjáig s mint új életnedv hatolnak az öreg törzsbe. A bölcsészeti eszmék betöltik a lelkiismereteket, a lelkiismeret új intézményeket hoz létre, az intézmények átalakítják a társadalmat; a jog,

mely örökösen csak kiváltságos családok és kasztokra látszott szoritkozni, kiterjedt minden emberre; a theokratiák helyére demokratiák, a mozdulatlan-ság helyére forradalomlép és a pápák, kik hiában kérték térdeiken Németország császárait, hogy tartóztassák fel, gátolják meg a királyok forradalmát, elmenekülnek Rómából, concordatumot kötnek a franczia forradalommal és fölkenik a Caesárrá lett szerencsés katona homlokát. A pápaságot, a hajdan oly nagyszerű intézményt megbontják a társadalom élő erői. És ha egy ily fajta intézmény elkezd egyszer bomlani, gyengülni, nincs, épenséggel nincs új társadalmi elem, mely azt helyreállithassa. Épen azon erők, melyek létrehozták, rombolták is le; a szellem, melynek lételét köszöné, meg is semmisítette. A világ elveszti hitét és bizalmát önmagához. Az emberi szellemnek négy század kellett Marcus Aurelius halála után, hogy lerontsa az ó-kori világot. Ki állította ismét helyre? Midőn a barbárok megérkeztek, annak csak nagy hulláját találták. Szelleme egy más intézménybe ment át. És az intézmény, mely az ó-kori szellem örököse az új világban, nem más, mint a pápaság. Ennek tulajdonítandó a magas tekintély s az összetartás nagy ereje, mely a modern társadalmak egyesítésére czélzott, ennek társadalmi fegyelmezettségünk. De a tizenharmadik század óta észre lehet venni a pápaság hanyatlásának tüneteit, melyek aztán a mostani szélsőségekre vezették. Ma már nagy Károly szerződése szét van tépve, Pipin adománya megsemmisítve. A család-

kozhatlansági dogma még szaporította Róma ellenségeinek számát. Az egyház keblében belső küzdelem dúl s a hitszakadások csak azért hiányzanak, mert nincsenek erők, melyek képesek volnának azokat fentartani, táplálni. És Európa megtanulja e nagy bomladozásból, hogy miként és miért enyésznek el a legmeggyökerezettebb, leghatalmasabb intézmények is, ha hivatásukat maga a társadalom teljesíti, melynek élete abban áll, hogy létre hozza és megsemmíti a szervezeteket.

De IX. Pius azt hitte, hogy az ő hivatása restaurálni a pápaságot. Nem leheltek-e abba többen a pápák közül új életet, nem ömlesztettek-e belé új vért? Nem restaurálták-e már azt bizonyos pontig II. Gyula a hatalom, X. Leo a művészet, V. Sixtus a fegyelem és a hagyomány által? És ha igen, ő, kicsoda utján lett pápa, nem tehetné-e ő is ugyan azt?

De melyik utat válassza? Előtte két ut állt nyitva, de mind kettő meredek és göröngyös. Az egyik melyre Rosmini mutatott, az evangéliumi szellemnek az egyházban fölelevenítésére vezetett a Gioberti által kijelölt célból, mely nem volt más mint Olaszország értelmi és erkölcsi suprematiája a többi nemzetek fölött — a pápaság által. A másik ut a jezsuitismushoz vezetett. A pápa azt hitte — és nem ok nélkül — hogy az 1848-ki szerencsétlenségek után az első ut el van zárva előtte s nem maradt más hátra neki, minthogy merőn szembe szálljon a modern társadalmakkal s azonnal fölelevenítse a régi eszméket, Ezért tette hitczikelyé korunk számára mindazt.

amit korunk elvetett és lerombolt; ezért hirdetett ki egy dogmát a zsinat segítségével s ezért sujtá a különben is szorongatott egyházat saját csalhatalansága elvének kimondásával, a mi nem egyéb mint quasi istenség reá nézve, és örökös szolgaság a hívőkre nézve.

Igy tagadni meg az istent, nem ismerni el törvényét, nem hallgatni szavára, mely a lelkiismeret által nyilatkozik, tiszteletlenséggel viseltetni erkölcs-tana iránt, kiüzni őt a mindenségből és történelemből: ép oly nagy hiba a római curiától, mint tagadni a pápát, félreismerni csalhatalanságát s nem hallgatni az egyházi jószavakra oly czikkek, kérdésekben is, melyek nem a hitre vonatkoznak.

Ez istenítések, melyeket a régiek gögös császáraik irányában alkalmaztak, igen hasonlítanak egy katolikus író káromlásaihoz, ki a következő tételt állította fel: »minden igaz hívőnek három lényt kell imádni: istent az égben, Krisztust az ostyában és a pápát a Vaticanban!« Ily végletekre vezet a csalatkozhatlansági tan.

Nem vagyunk képesek eléggé hangoztatni, hogy a napjainkban kihirdetett hittételek s a szellem, mely azokat átlengi, a katholicismust mint vallást, felekezetté s a pápát egy felekezet fejévé fogják változtatni. Ama hajdani emberi érzületet, melynek erejénél fogva magába egyesíté az egész bölcsészetet s az egész történelmet, az utóbbi időben elveszté az egyház. Forradalmunkkal és bölcsészetünkkel szem-

ben nem volt képes egyebet tenni, mint hátrálni és átkozódni. A majdnem elenyészett eszmék és hanyatlásnak indult rendszereknek az a sajátsága, hogy elzárkoznak az emberi szellem minden nyilvánulásaitól, a társadalom minden haladásától: az eszméktől és haladástól, melyek jobb időkben táplálnak és fejlesztenek. A katholicismus egyesítette magában a pogány bölcsészeket, mint Aristoteles és a muszlimán bölcsészeket, mint Averroes. Ezen assimiláló erejében rejlett fejlődése. És az islamismus, mely lefordítja Aristotelest és nemzi Averroest a nélkül, hogy őket ki tudná egyeztetni socialista és monotheista dogmáival: észrevehetőleg egyetlen egy népcsalád Credojára, egy faj vallására szoritkozik, mely éltető lelke a katonai birodalmaknak, de melyek ép oly gyorsan enyésznek el, mint a hogy születtek. Isten soha sem támogatandja azon vallást és tanokat, melyek képesek veszélyeztetni még fiatal korukban a tiszta, romlatlan mindenséget, érett korukban pedig az emberi értelmet. Az idők minden mozgalma isteninek, s a lelkiismeret minden revelatiója természetfölöttinek hiszi magát. Nem emelkedvén föl soha a szellem és természet együttes felfogására, meghamisítják az élettél együtt a történelem értelmét is. Minden felekezet önmagába zárkozik s nem csak ignorálja versenytársának történelmét, de rágalmazza, megbecsteleníti, átkozza azt, azt hívén, hogy csak ő maga az örökké való jó megvalósítója. Gondoljuk csak el, mivé lesz a kereszténység történelme, ha azt egy zsidó beszéli el, vagy a modern

zsidóságé egy vad inquisitor kezében. A katolikus alig képes felfogni a protestans népek haladását. A protestans Antikrisztusnak nevezi a pápát. Olvasunk csak el egy görög orthodoxot s ez azt fogja bizonygatni nekünk, hogy az a végletekig menő byzantismus, mely az erkölcsiség hanyatlása a mi szemünkben, megmentette volna a világot metaphysikájával, ha a világ nem került volna a római cano-nisták hatalmába. Mily vak a felekezeti szellem! Mi el vagyunk ragadtatva a miloi Venus szemléletére. Szigorú szépsége, felséges tartása, vonásainak tisztasága és összhangja, arcának bája és fensége, a tekintetéből sugárzó szellem, mely azt mutatja, hogy tökéletesen ura minden gondolatának és szenvedélyének; a tökéletes alak nyugalma, a [plasztikus művészet eszménye majdnem imádásra bír minket, míg az első korszakokból való keresztény, kit hite rajongóvá tett, rutnak fogná nevezni e szépséget s benne egy alaktalan gonosz szellem képét látná. Semmi sincs a világon, a mi úgy ragyogna, mint a nap, oly éltető lenne, mint a levegő, illatozna, mint a virágok, tetszetősebb lenne, mint a gyümölcsök, oly szóródást keltene, mint a mezők moraja és illata, úgy elnyelne mint a tenger hullámai s oly magasan tündökölné, fölemelne, mint az ég csillagai: és a myszticismus mégis meggyülöltette a mindenséget az emberrel.

Mit lehet csodálni aztán, ha bezárkozva minden ember önzésébe, minden felekezet hagyományába, minden hagyomány dogmájába, minden dogma egyházába, minden egyház türelmetlenség-

gébe és minden türelmetlenség a kegyetlenségbe: az ember soha sem képes megérteni és felfogni, hogy az emberi szellem honul végig minden emberi művön, mely lehet változatos, sok alaku, néha ellentétes is, de alapjában véve mindig egy? És azok, kik az életet csak egy oldaláról, az időt egy korszakáról, a tudományt egy rendszerről, a művészetet egy iskolájáról, az eszményt egy vallásról, a társadalmat egy pártról, a történelmet egy phasisáról s az emberiséget egy népről itélik meg: azok soha sem fogják megérteni az emberi szellemet, mely nem választhatván el magát, itt alant, az első organismustól, a testtől, melyben alakot nyert, ép oly kevésbé szakithatja el magát a tüzhelytől: a templomtól, művészettől, tudománytól, társadalomtól, melyek életének momentumai, lételének organismusai, lényének maradandó, örökös nyilatkozásai, fejlődésének fokozatai, melyek együttesen mindnyájunkat és éltünk fejlődését is magokban foglalják. Mi léteztünk azokkal, a kik voltak, és leszünk azokkal, a kik élni fognak. Ne higyjük tehát, hogy egyetlen egy egyház letéteményese a valódi igazságnak, sem azt, hogy egyetlen egy nép képviseli az emberi szellemet.

A G h e t t o.

A magas tetők után a nagy mélységeket szeretjük látni: a Vaticán után a Ghettot. Ghettonak a zsidók által lakott városrészt nevezik Rómában. Egy népesség más népesség keblében sokakban cso-

dálkozást kelt, de nem a spanyolokban. Közel négy száz esztendeje annak, hogy kiűztük a zsidókat, fentartva magunknak a jogot, hogy megégessük mind azokat, kik zsidó szokásokat fognának utánozni, vagy követni. Városainkban most is több külváros van, melyekben nem eszik a sertés hús s melyeket *J u d e r i a* névvel különböztetnek meg a többtől. Ezek egyike Toledo. San Juan-de-los-Reyesben a Cambron kapu és a Szt. Márton hid közelében fekvő halmokon a mór templom ivezetes ablakaival, deszkapadlózataival, arany és márvány czédrussal ékeskedő boltozataival, falain a zsidó betűkkel irt zsoltárokkal, Szt. Mária temploma nyolcz szögű oszlopai-val, syriai párkány diszitményeivel, lópatkó alaku ivezeteivel, — mind e két hajdani zsinagóga azt tanusítja, hogy itt Israel fiai éltek: a tiszta szemita isten konok imádói, a góthok üldözöttei, a dúsgazdag kereskedők, a fáradhatlan munkások, a cordovai, sevillei, toledói arab iskolák eszméinek terjesztői Franciaország déli részein s Olaszország minden vidékén, — azok kik bebizonyíták VI. Alfonznak, hogy tökéletesen ártatlanok a Megváltó keresztre feszítetésében, kik közreműködtek Bölcs Alfonz műveinél, kiket Transtamare Henrik kardra hányatott, kiket Ferrier Vincze bántalmakkal és gunynyal halmozott el s kiket a jámbor Katholikus Izabella kiűzött: a toledói zsidók.

Valóban csodálatos egy faj. Mi az istenek számtalan hierarchiáit romboltuk le. A phoenicziai görög és római istenségek lelkiismeretünk örvényeibe zu-

hantak s elvesztek legott. Ma már még a katolikus theologia is, mely pedig szellemünk lényegét képezé, eltűnik, elvész. Szellemünk változik az által, hogy fejlődésre képes. A nyugoti népeknél azok, kik gondolkoznak, sem nem hisznek, sem nem imádkoznak; azok, kik hisznek, és imádkoznak, nem gondolkoznak. Éltünk második felében leromboljuk a gondolkozás által a nevelésből előbbi korunkban beszívott hitet. Mi nem vagyunk vallásos faj. A zsidók úgy beszélnek mint beszélt Ábrahám, azon zsoltárokat éneklik, melyeket Dávid énekelt, megőrzik az isten-eszmét, mint a lélek mannáját a pusztában, megtartják a sinai hegyen kihirdetett törvényt, kiállják a babyloni fogságot, ellenállnak Sándor hizelgéseinek, Róma legyőzhetlen jogarának, daczolnak a Titus által elrendelt szétszóratással, a pápák átkaival, a királyok rendeleteivel, a népek haragjával, az inquisitio tüzével, a felekezetek türelmetlenségével és az eszmeáramlatok közepett, melyek szakadatlanul mozognak és változnak, mintha nem az időben, hanem annak határain túl élnének, fölépitik gondolatlan a lerombolt templomot és rendületlenül ragaszkodnak a régi hithez s annak vigasztaló reményeihez.

Az érdeklődés és kíváncsiság kettős érzetétől indittatva, elmentem megnézni a zsidók által lakott városrészt Rómában. A tisztaság nem valami nagy az örök városban. Szemétdombok állják el utadat minden utczasarkon. Az óriási vízvezetékek által vezetett folyók sem nem tisztitnak, sem nem mosnak: azt lehetne mondani, hogy eltűnnek a föld

alatt. A Tiber valóságos sárcsatornák folyója. Sárga vize egy nagy epekiömléshez hasonlít. Az örök város ronda város. Az igazat megvallva, az ember szükségét érzi annak, hogy orrát gondosan bedugaszolja, ha azt akarja, hogy csak némileg is élvezhesse azt a mennyei illatot, mely annyira elbájolta Veuillot Lajos oly nagyon áhitatos lelkét. E városnak zsidók által lakott része csodálatot gerjeszt piszkossága által. Lábaid elsüllyednek a piszkos, szemetes kátyukban, melyek sertések, vagy vizilovak fürdőpocsolyáihoz hasonlítanak. Mindenfelé félmeztelen, piszok-fekélyekkel borított gyermekek játszadoznak, kiket belpoklosoknak lehetne tartani. Nehány ráncos bőrű, halvány, őszbe vegyült, pápaszemes, szomorú tekintetű és fanyar mosolyú öreg asszony őrzi lakása küszöbét. E barlangok mindenike kiállhatatlan büzt lehell ki magából. A zsidófajjal összevegyülve lakik itt egy pár cigány család, melyek ugyanazon magasságról estek alá s ugyanazon átok sulya alatt görnyednek. E családokhoz tartozó nők, kiket az inquisitió megégetett volna, mert kendőzik magokat és lopnak, érthetetlen, torokból beszélő tájszólással, megállitnak s felszólitnak, főleg szombatunkint, hogy meghallgasd, mint olvassák ki jövődet a kártyából. Tisztátalan köveken számos csoportok játszanak kártyajátékokat, melyek hasonlítanak a mi m u s-unkhoz és p e r e g l i a n k hoz. Előfordulnak itt a kártyák mindazon combinatiói, melyek Spanyolország déli részén szokásban vannak. Ha valami nehézség, csalás, vagy valami számítási

hiba merül fel, rögtön zaj támad, mely elragad az egész városrészre. Egyik fogát csikorgatja, a másik ökölre szorítja markát, a harmadik fenyegetődzik, mindnyájan pedig oly kézmozdulatokat tesznek, mintha valóságos csatára akarnának fölkerelkedni. A gyermekek is bele vegyülnek a zajba. A nők a tetőablakokon dugják ki fejöket, résztvesznek az általános neki hevülésben, bele szólnak a vitába s nem az ész, vagy az igazság által vezettetik magokat, hanem az érzelem sugallata szerint foglalnak állást legközelebbi rokonaik mellett. Hallgasd csak őket; de arra ügyelj, hogy végig semleges maradj, különben megtámadnak, megsebesítenek, elraknak e dühöngők. A Ghattoban csak tisztátalan köveket, ronda utcákat, szennyes viskókat láthatsz sápadt és nyomorult lakóikkal, az ablakokon függő rongyokat, a dögleletes, sűrű kigőzölgéseket, melyek e poklot borítják, a hol bünhödik egy konok faj tagjai által a pápák előtt legdrágább erény: a hit a hihetetlen elvekben.

Megjegyzendő, hogy e nemzetség helyzete tetemesen javult a mostani pápaság alatt. A vas lánczokat, melyek a zsidókat elkülönítették a lakosság többi részétől s melyek azokat fogva tartották, összetörte IX. Pius nagylelkűsége.

Nem kénytelenek többé éjjel elásni halottaikat sötét zugaikban s kényök-kedvök szerint mozoghatnak az egész városban. 1848 óta nem fizetik a fejenkénti ötven centime adót sem. De semmi hasznot sem huznak azon jogosultságukból, hogy oda költözködhetnek a hová nekik tetszik, mert nehezen találhatnak oly

jutányos áron lakásokat, mint az ő városrészekben, hol a házbér régi pápai rendeletek által igen könyörületesen módon lőn megállapítva.

És mennyit szenvedtek a zsidók! Már Tacitus is éles sértegetések, Lucian pedig a guny tárgyává tették őket. A császárok gyakran büntették, a circus vadainak táplálékul dobták oda őket, belevonták a keresztények ellen megindított üldözésekbe, őket kik annyira irtóztak a kereszténység által hitőkben támasztott ujitásoktól. A keresztény hitre áttért barbárok is ellenök dühöngtek. A pápák elszigetelték őket az egész világtól... És mégis vannak nemzetek, melyek kérlelhetlenebbül üldözték e fajt, mint Róma, nemzetek, melyeknél e fajból nem maradt egyéb, mint annak történeti emléke. Csodáljuk a hitéhez való ragaszkodást; ha egy tagja megtagadja, ezren ragaszkodnak hozzá. A zsidók legmélyebb gondolkozói azt hiszik, hogy az emberinem nagyot tévedett, midőn a kereszténységgel bevette a görög metaphysika eszméit az isten egységének theologiai dogmájába és Mózes szigorú és magasztos tizparancsolatába. Azt hiszik, hogy a zsidó nép le fog mondani elsőségéről, mint papi, levita-nép akkor, midőn testvérei, a keresztény felekezetbeliek is lemondanak a görög anthropomorphikus eszmékről és akkor az ugyanazon egy eszmében egyesült emberiség, mely eszméből egyetlen egy jog fog keletkezni, megtisztíthatja lelkesmeretét az isteni egység elve és akaratát a tizparancsolat szigorú rendeletei által. Mindezen eszmék nem élnek a Ghetto szegény zsi-

dóinak lelkében, kiket egy féltékeny hatalom mély tudatlanságba süllyesztett, de e helyett meg van keblökben a rendithetlen hit.

Nem vagyok képes felfogni, miként csodálkozhatnak némely írók a zsidók mozdulatlanságán. Hát Rómának nincs-e része e mozdulatlanságban? És van-e a földnek vidéke, melyen a történelem oly élő volna, mint itt? Még mindig lehet hallani Egearia nymphát Numa barlangjában s az Aventin ormain a tribunok árnyai suhannak el. Midőn a katakombákba szállsz alá, azt hiszed, hogy a keresztény agapaekon veszsz részt és visszajövet Appius utján, miután megtekintetted a sirokat, azt hiszed, római temetésről jössz. A pusztulás, melyet a patriciusok tévedései okoztak a felséges vidéken; még ma is halálos kigőzölgéseket párologtat ki magából. A régi római építészet még mindig uralja a katolikus szellemet. Nero kertjeit most is császár - főpapok lakják. Róma papsága elzárja füleit az ész szava elől, elleneszegül a haladásnak és reformoknak, mint hajdan a pogány papok, midőn aranyos szőlőlomb pálczáikat ragadták kezökbe s homlokukra galambócz koszorut tűztek még akkor is, midőn a góthok legiói már betörtek és daczára annak, hogy Theodor senátusa a kereszténységet a császárság vallásának nyilatkoztatta ki. És ha figyelmesen vizsgálod az alsó népet, az antik népvonásait fogod rajta fölfedezni és pedig nem csak görögarcz élében és valóban római izomrendszerében, de tétlenségének és büszkeségének vegyülékében is, mint

oly nép sajátágaiban, mely hozzá van szokva, hogy egy védnök eltartsa s a többi népek mulattassák.

A zsidók szívósságának oka lelkiismeretökben és vallásukban fekszik. Mennyi és mily kegyetlen küzdelmek zajlottak le e szívósság ellen! Rómában ép oly ellenszenv létezik irántok, mint Majorkában a *c h u e t á*-k iránt. A vallási türelem és demokratikus intézmények e korában láttam egy majorkai nyilvános táncmulatságból kiüzetni két polgárt azért, mert a *chueták* fajához tartoztak, az az mert zsidóktól származtak. Ez embereknek a legszélsőbb rajongásig vitt *katholicismusa* nem vetköztette ki őket még most sem régi hibájokból. Vannak e szigeten falvak, melyek azzal kérkednek, hogy soha sem türtek meg magok között egy *chuetát* sem. És e *chueták* közül némelyek kérvényeket irtak alá a vallásszabadság ellen 1854 ben; akkor, midőn még a máglya, melyen megégtek atyáik csontjai, csaknem meleg volt. A Ghattoban levő négy *zsynagóga* egyikeben divó *cataloniai* szertartás és a majorkai átkozott faj között van-e valami közös? Nem tudtam végére járni.

Soha mélyebben gyökerező hazaszeretetet nem láttam, mint a spanyol zsidóknál. Annyi igazságatlanság sem volt képes őket bosszuállásra bírni azon Spanyolország iránt, mely rájuk nézve édes anya helyett mostoha anya volt. Flórenczben ismeretséget kötöttem egy zsidó házaspárral, mely Damaskusból jöve, utazást tett Európában. A nő gyönyörű keleti típus volt. Halvány arcza, melyet fekete, mély

tüzü és hosszú pillákkal árnyalt szemei élénkítettek, színeket váltó selyemhez hasonló hosszú hajfonatai közül tűnt elő. Orra görög metszésű, mint a milói Venusnak, ajka pedig vörös volt, mint a gránátos rózsájának lángoló karminja. Ily szépség meglepett engem, mint a hogy őt meglepte a nyelv, melyen néhány spanyollal és amerikaival beszéltem. Azonnal férje felé fordult s pár szót intézett hozzá castiliai nyelven. A nemzeti nyelv, midőn azt idegen földön hallja beszélni a számüzött, úgy hangzik fülébe, mint a legdallamosabb zene. Elragadtatva s nem tudva magamat visszatartani, így szólék hozzá: »Nemde asszonyom, ön spanyol nő? Ő azt felelé, hogy zsidónő, Liornoban született s egy Damaskusban lakó göröghöz ment nőül, hogy a spanyol nyelvet szülőföldje zsynagógájában tanulta, azt keleti hitfeleivel beszéli, hogy sokan megőrizték e nyelvet, mint származásuk drága emlékét, mint ősatyjáik dicső hagyományát. A legélénkebb érzelmek gyakran a legellentétesebbek is. Habár mély hazaszeretete met hidegnek találtam összehasonlítva azt e faj szeretetével Spanyolország iránt, azon fajéval, mely vadállatok módjára üldöztetve, vérig sértve a meggyaláztatás minden neme által, kiszakítva, kitépve a hazai földből, mégis szeretettel fordítja szemeit amattáj felé, melyen a nap lenyugszik, és beszéli üldözőinek nyelvét négy százados számüzetés után, mint a hogy a régi izraeliták zengették el profétáik énekeit az Eufrat partjain, Babylon szomoru füzeinek árnyában.

Ily gondolatok és érzelmek hatása alatt mintegy delejes álomban láttam ama politikai mozgalmat, mely szét fogja törni hazám régi hagyományainak bilincseit és esküt tettem magamban, hogy ha egyszer polgártársaim bizalma engem a törvényhozó magas tisztségére fog emelni, szüntelenül fogok küzdeni mindaddig, a míg nem fogunk többé borzalmas kivételt képezni türelmetlenségünk által a modern világban s míg ki nem nyitjuk a haza kapuit minden eszmének és minden felekezetnek és meg nem valósítjuk azon jogot, mely nélkül a többi jogok is csak olyanok, mintha nem léteznének: a jogot, megnyitni a lelkiismeretet a világosságnak és imádni nyilván úgy, mint titokban azt az istent, ki a lelkiismeretben él.

És mennyire folyt be e szomoru és levert, nyomor- és tudatlanságban sinlődő ghettói nemzetség emléke szivem és értelmem kívánságának beteljesülésére! Valamint a pápai államok területére lépésemkor nem állhattam meg, hogy össze ne hasonlítssam tiltó vámait a svájci köztársaság szabad kereskedelmével, épen úgy Rómának zsidók által lakott város részén végig menve, nem tudtam visszatartani magamat, hogy emlékembe ne idézzem Genf vallásszabadságát, a tökéletes jogot, melyet ott minden felekezet élvez, izrael fiainak régi profétái republikánus nyelvén elrebegett imáit, hogy isten tartsa meg Svájcot és szabad intézményeit, hogy emlékembe ne idézzem Genfet, hol a lelkiismeretek úgy ragyognak, mint a csillagok az ég megmérhetlenségében.

Valóban meglepő, hogy a zsidó faj képes volt magát fentartani a katholicismus fejének városában akkor, midőn a katolikus nemzetek üldözték, kinozták vagy száműzték a zsidókat. De mig ez egy felől a pápák türelmességét bizonyítja, másfelől a zsidók szívósságáról tesz tanuságot. Fentartották magukat, az igaz, de nyomorban. A birtokszerzési tilalom örökösen a kereskedelemre utalta, kárhóztatta őket. De a kereskedelemnek nincs semmi látszatja a takarékoság nélkül, és a takarékoság ismét inproductiv, ha nem változhatik át birtokká.

Igy aztán a római zsidó, ha kevés pénzre tett szert, sietett szelidebb törvények oltalma alá jutni mint minők uralkodtak azon a földön, melyen nyomorult viskója volt; így aztán a Ghetto zugolyaiban csak nyomorult és kiéhezett zsidók maradtak, kik ringy-rongy dolgok cserélgetéséből tengetik éltüket, alig szerezhetvén annyit, mivel néha megvilágítsák szomorú és sötét tűzhelyeiket.

Lehetetlen tagadni, hogy IX. Pius sokat javított a zsidók helyzetén. De a zsidók azért még mindig érzik a theokratia elfogultságát és ostorát. Hogy ezt megérthessük, el kell olvasnunk a rationalista és forradalmi írókon kívül, a katolikus írókat is. Első tekintetre nehéz levonni az igazságot a két ellentétes ítéletből, melyet Róma fölött mond két kibékülhetlen iskola: a katolikus és a rationalis iskola. Elmult már az az idő, melyben oly főpapok, mint Hita és oly katolikusok, mint Hurtado de Mendoza Rómát ostorozták. A katholicismus ma már nem

vallás, hanem párt. Tanai sem dogmák többé, melyek föltétlen hódolattal, magasztalással találkoznak, hanem polemiának vannak kitéve, mely tényeket és érveket követel. A katholicismus egy uralom, melyet minden áron levetköznie, széttörnie kell, mint a rabnak a békót.

Az előbbiek nem látnak egyebet a katholicismus városában, mint erényeket, az utóbbiak mint borzalmas dolgokat. Egy szabadelvű lap azt írja, hogy a pápai Rómában 2000 nő adja magát a modell-állítás veszélyes keresetére; egy félhivatalos lap ellenben azt mondja, hogy Róma ellenségei legalább is két zérust ragasztottak a valódi létszámhoz. A »Journal des Débats« a következő borzalmat beszéli el : »A rómaiak annyira vadak és vérengzők, hogy azt a szokást vették föl, miszerint bezárkoznak egy nagy terembe s miután minden gyertyát kioltottak, azzal csillapítják le vérszomjukat, hogy vaktában egymást lödözik pisztolyokkal. E vérengzést »c i c c i a t a«-nak nevezik.« Egy katolikus pedig, apostoli főjegyző, a canonjog tudora ugyan ezen tényt következő szövegben adja elő, melyet én szó szerint lemásolok : »Caravita atya nem egy termet alapított, mint egy voltairianus lap mondja, hanem egy imaházat. Caravita atya jezsuita volt a régi Campaniából. A nevére elnevezett imaházban tehát tiszta szándéku embereket gyűjtött össze, hogy közösen kérjék az égtől a bűnösök megtérését. Ez áhitatos társulat nem sokára különböző elnevezéseket kapott s elterjedt az egész keresztény világon. Az imaházak éjjel a férfiak-

nak, nappal a nőknek voltak nyitva. A szertartás kezdetével öt vagy hat gyóntató ül gyóntató székébe s meghallgatva a bevallott bűnöket, isten nevében megbocsátják azokat. A tékozló fiuknak adott feloldozások száma, kik előbb elnyomva lelkiismereti furdalásaikat a pokol javára, megtisztítani jönnek lelkiismeretöket, évenként ötven-ezerre megy. De ez még nem minden. Mig némelyek gyónnak, vagy gyónni készülnek, mások a kövezetre térdelve elmondják az angyali üdvözlétet és énekkarban zsoltárokat zengedeznek. Az ima végeztével a társulat egyik tagja eltávozik a nagy oltártól és azoknak, kik kívánják, szorosra megbogozott kötél-darabbal csapásokat osztogat. Ezután egy pap fenhangon vezeklésre és töredelmességre buzditja a jelenlevőket. Szava elhangzik, mindenki magába száll, aztán litániákat énekelnek és a *Nunc dimittiste* szavakig *lumen ad revolutionem*, mire a viaszgyertyák újra meggyújtatnak. «

Igy hasonlítva össze a két előadást, könnyen ki lehet találni a valódi igazságot. Olvastam egy kiváló író könyvében, hogy a pápák arra kötelezték volna a zsidókat, miszerint legalább egyszer hetenkint hallgassanak meg egy katolikus hitszónoklatot, mely határozottan ellenök és tanaik ellen van irányozva, hogy így szívökre hassanak és őket az igaz hitre térítsék. Én nem adtam hitelt e rendkívüli dolognak. Lehetne-e nagyobb merényletet elkövetni az emberi lelkiismeret sérthetlensége ellen? Hogyan? Én azt hiszem, hogy azon templom sötétség és nem világosság, hogy azon czeremonia babo-

naság és nem szent szertartás, hogy azon tan tévedés és nem igazság: és mégis arra legyek kényszerítve, hogy azon templomba menjek, jelen legyek a szertartásokon és hallgassam a tanokat, melyek lelkemet és hitemet nyomorult módon sértik?! De nem csak ezt fogjátok velem tenni, a mi egy türhetlen zsarnokságot képez, mint minden zsarnokság, mely a gondolat fölött uralkodik, hanem, anélkül, hogy nekem czáfolatot vagy csak megjegyzést is engedjete, sérteni fogjátok többé-kevésbbé keresett érvekkel, többé-kevésbbé leplezett igaztalansággal, sérteni fogjátok lelkemnek lelkét, szívemnek vérét, eszméim lényét, ama benső hitet, melynek árnyában élek s abban meg is halni akarok, a vallási hitet, mely nemzeti törvény előttem, a köteléket, mely engem az élethez fűz, az örök élet iránti reményemet! Nem vagyok képes elgondolni, mennyit nem szenvednének bizonyos-kegyes lelkek, kiket ismerek és tisztetek, ha arra lennének kényszerítve, hogy minden héten elmenjenek egy templomba, hol szidalmazák Krisztust és az ő anyját, hol ócsárolják azon evangeliumot, mely nekik erőt ad, mert táplálja lelküket! Ily eljárás tökéletes tagadása azon evangeliumi elvnek, mely minket arra kötelez, hogy »másnak is csak azt kívánjuk, a mit magunknak kívánunk«: a házi tüzhely s a lélek békéjét, a lelki ismeret és a becsület sérthetlenségét.

Ismétlem, hihetetlen, megfoghatlan, hogy a zsidók ily zsarnokságnak lettek volna alávetve. Köztők és a kereszténység között a vitás kérdések nem

oly nehezek. Mi hisszük a zsidóknak főbb dogmáit. Az ő istenök a mi istenünk is, az ő törvényük a mi törvényünk is, az ő bibliájok a mi bibliánk is. Mi a bibliához még az evangeliumot, a szemita pusztá monotheista istenének Igéjét és görög metaphysikai szellemét adtuk. A különbség csak az, hogy mi a már megjött Messiásban hiszünk, ők pedig a még csak eljövendő Messiásban hisznek. Reánk nézve a megváltás műve már be van fejezve, rájuk nézve még nem. Ők nem ismerik el azt, hogy a proféták jóslatai beteljesültek legyen, mivel azoknak nemzeti értelmük volt s Izrael népe még szét van szórva és isten temploma még romokban hever. Győzzétek meg őket, miután saját ihletük folytán nem győződtek meg arról, hogy az istállóban született szegény nazarethi apostolain kívül, kiket a Tiberiás tó környékéről gyűjtött össze, semmi más sereg nélkül, a levegőben elhangzó szavain kívül semmi más fegyver nélkül, keresztyén kívül semmi más trónnal, halálán és vesztőhelyén kívül semmi más czimmel, a valódi hatalmas Messiás, ki eljött hogy felszabadítsa népét a szolgaság alól. De ti ez által csak sérteni és nem rábeszélni fogjátok őket és szavaitok által inkább megsértve, mint megtérítve fognak távozni a templomból.

És mégis lehetetlen kételkedni abban, hogy e szokás létezett, miután az apostoli főjegyző, Gaissiat, nem csak említi, de dicsőíti is »A megboszott Róma« című munkájában. Tetszeleg magának annak elbeszélésével, hogy miként értelmezte és magyaráz-

ta a hitszónok a rabbi által a héten keresztül felolvasott és énekelt zsoltárokat. Hangsúlyozza, hogy e hitszónoklatok alatt soha sem lehetett hallani a zsidók ajkairól egy rőszaló szót sem, a mi ha nem is félelemről, de legalább eszélyről tanuskodik, a mivel pedig nem igen birtak uraik. Gaissiat hozzá teszi még, hogy a hitoktatások végeztével a zsidók üdvözlék, szerencséteték a hitszónokot, kétségkívül azért, mert meg lehettek hatva nagyon az éles támadások által, melyek legmeggyökerezettebb hitök ellen voltak intézve. IX. Pius dicséretére legyen mondva, e szokás, mely bizonyára nem eredményezte azon áttéréseket, melyeket a királynál is royalistább, a pápánál is pápistább hivek vártak, e szokás, mondom, eltöröltetett az ő pápasága alatt. És ha létezhetett e szokás annak daczára, hogy ellenkezett az evangélium vallási szellemével, nem lehet kételkedni más szokások létezésében sem, minő volt pl. egy biblia átnyujtása az ujonnan választott pápának Titus dalive mellett, mely Jeruzsálem lerombolására emlékeztet, vagy a véradó, mely 1848-ban szintén meg lett szüntetve, végül azon adó, melyet a római senatorok szedtek fel a zsidókon a farsang előestéjén idegen mivoltukat használva ürügyül, hogy aztán cserében megvessék és üldözzék.

Mondjuk ki valódi részrehajlatlansággal, hogy annak bizonyítékát, miszerint a pápák törvényhozása még most is megfoghatlan kegyetlenségeket tartalmaz, mutatja a híres zsidó gyermek titkos megkereszteltetésének ténye is, ki egy rajongó nőcseléd jó

szolgálati következtében kiragadtatott az atyai hatalom, szülőinek természetes oltalma alól és bezárattott egy kolostorba, mely sohá sem helyettesítheti a házi tűzhelyt abban, hogy a természeti törvények szabályaival összhangzatos nevelést adjon.

Midőn e gyermek eléri a nagykorúságot, ha megismeri még tán élő anyját, ha mint fia érzi majd szívében anyja iránti természetszerű szeretetét, ha megtudandja tőle, hogy mennyit szenvedett mivel megfosztották szeretetének szent tárgyától, enszívének egy részétől, vigasztaló angyalától, nem tartanak önök attól, hogy átkozni és megtagadni fogja azon vallást, mely annyi könnyet csavart ki anyja szeméből?

E tény után nem habozom hinni más tényeket is, melyeket forradalmi írók sorolnak fel, s melyek bizonyítják, hogy a római zsidók a katholicismusra való áttérésök következtében, mint hajdan a mórok Spanyolországban, mennyire képesek szakítani a legtermészetesebb hatalommal, az atyai hatalommal; mennyire képesek széttépni a legszentebb kötelékeket, a családi kötelékeket nem csak a polgári, hanem az erkölcsi életben is, melyet pedig a pápaságnak tisztelnie kellene.

Az eszmék üldözésének meg kell szünni. Részemről én kárhoztatom a pápa kormányát mivel elnyomja a zsidókat, mint a hogy kárhoztatom a porosz kormányt, mivel kiüzte a jezsuitákat. Üldözni az eszméket annyi, mint üldözni a világosságot, a levegőt, a villanyosságot, a delejes folyamot,

mert az eszmék kikerülnek minden üldözést és fölébe kerekednek minden hatalomnak. — Ha az eszmék üldözése megfoghatlan én előtttem, az oly társulatok üldözése, melyeknek czélja egy elvnek, egy vallási vagy kormányrendszernek megállapítása, népszerűsítése, és terjesztése, még inkább az. Az eszmék saját erejüknél fogva szervezkednek társulatokká. Az eszme és szervezete benne van az oly tökéletes egységben, minő a test és léleké. És ha nem értem az eszmék és oly társulatok üldöztetését, melyek hivatva vannak azokat körvonalozni és terjeszteni, még kevésbé értem az egész fajok, embercsaládok ellen üzött hajtó vadászatot azon okból, mert egy történelmi tény arra kárhoztatta e fajokat, hogy az idők egész egymásutánjában átkozott fajok legyenek.

Ismerem a zsidó fajnak minden hibáját, ismerem egész féktelen haszonlesését, nyervágyát és önzését, de szerencsétlenségei még nagyobbak hibáinál. Mindenek fölött pedig nem érdemli meg a bünhödést, mely annyi századon keresztül lelkiismeretét és életét sujtá, mivel kivégzett egy vallási reformatort. A Megváltó nem az egyetlen ujító. Az emberiség történelme sok másokat is említ. Az egyik a lelkiismeretet, a másik az észet, a harmadik a munkát váltotta meg, szabadította fel. És valamennyi megváltó saját műve kezdetén halt meg; törvényesen vagy törvénytelenül a zsarnok kasztok, a türelmetlen egyházak és barbár intézményeknek estek áldozatául, melyek ellen eszméikkel és szavukkal keltek harczra.

Melyik faj ment a zsidókéhoz hasonló büntől? Melyik nagy ember nem lett áldozata a törvényeknek és emberi hálátlanságoknak? A görögök feláldozták az emberi lelkiismeret revelatorát; a rómaiak a társadalmi reform tribunját; a florencziek a modern forradalmak előhírnökét; az angolok a vallási türelmesség prófétáját; a francziák a demokratikus eszmék óriását; a spanyolok egy új világ megteremtőjét az Oczeán megmérhetlenségén. A zsidók pedig feláldozták Krisztust. Ám legyen. De mondjátok meg aztán nekem, hogy hány keresztény nem áldozott fel prófétákat és ujitókat, kik úgy predikáltak az egyház ellen, mint Krisztus predikált a zsynagoga ellen, kik reformálni és tökéletesíteni törekedtek Krisztus törvényeit, mint a hogy Krisztus törekedett reformálni és tökéletesíteni Mózes törvényeit?

Az olajfák hegye, hol a Megváltó vért és vizet izzadott, Judás hamis csókja, a gyalázatos árulás, vallatása a törvényszék előtt, az arczul ütések, melyekett kapott, a nevére szórt gunyolódások, a hosszú, keserves út, mely alatt háromszor roskadt össze, a szegek, melyek áttörték tagjait, a tövisek, melyek megsebesíték halántékait, az epe, s az eczet, melyek ajkait áztaták, a hegyes dárda, mely átdöfte oldalát, végvonaglása a kereszten, fájdalmas kínszenvedésének keserű és szomorú szavai, halálos sohaja, melyre még a kősziklák is megrepedtek: mindez a vallásszabadság örökös hős költeményét kell, hogy képezze.

Ne legyen többé egy átkozott faj sem a földön; legyen mindeniknek lelkiismerete szabad és érint-

kezzék szabadon istenével: ne legyen a gondolatnak más correctivuma, mint a gondolat ellenmondása; legyen a tévedés betegség és nem büntény. Szokjunk hozzá annak beismeréséhez, hogy az eszmék mások akaratótól függetlenül kerítik hatalmukba a szellemet. Legyünk eléggé igazságosak annak belátására, hogy mily mérvben járult hozzá minden faj az emberi nem általános neveléséhez, műveltségéhez. Azon zsidók, kiket a keresztény törvényhozások kiátkoztak, ugyanazok, a kik nekünk az isten egységének eszméjét adták, kik a tiz parancsolatot családaink szívébe és házi tűzhelyeink szentélyébe vésték. Ők a hajdani próféták utódai, Dávid sarjadékai, kinek zsoltárait most is énekeljük templomaink boltozatai alatt; Salamon alattvalói, kinek példabeszédei közhiedelmünk alapját képezik, tanítványai Ezsaiásnak és Jeremiásnak, kiket prófétáink közé számítunk s végül azon emberek, kiknek legnagyobb részük van eszméink alakulása és éltünk kovászában.

Mennyit nyerne a catholicismus e nagy válságban, mondám magamban, midőn lábaimmal taposám a Ghetto rondaságait és lakóinak arczáról leolvassám vallási és erkölcsi betegségeket, ha az emberi lelkiismeret mérlegbe vetné mindazon szolgálatokat, melyeket minden intézmény és minden faj tett az emberiség művelődésének.

A nagy város.

Nápoly népes lakossága és nagy terjedelme következtében mai napság Olaszországnak nyilván első városa és Európának első városai egyike. Midőn egy magas pontról tekintjük és alig vesszük észre a térséget, mely azt a körül fekvő falvaktól elválasztja, azt hisszük, hogy terjedelme csak nem akkora, mint Londoné. A tévedés oly nagy, hogy visszaemlékezve Párisra, melyet a Pantheonból láttam s összehasonlítva azt Nápolylyal, melyet Pausilippiből néztem, Nápoly nekem sokkal nagyobbnak, sokkal terjedelmesebbeknek tűnt fel, mint Páris, amaz optikai csalódások következtében, melyeket oly nagyon mozdit elő délen a világosság és az ég.

Mindig vissza fogok emlékezni a hajdani két Siczia felséges fővárosába való érkezésemre. A száműzöttet a legkisebb kellemetlenség is lesujtja és izgalomba hozza. A kelletlenség kinná lesz, a kin honvágygyá fokozódik. Azt hiszed, hogy az összes emberi nem elfordult tőled, miután hazád üldöz, hogy minden társadalom visszautasít, miután a föld is, melyen születted, kiutasított. Midőn hallod, mint tárgyalja a polgár hazája ügyeit övéi között, midőn látod az apát vagy fiut mint közeledik házi tűzhelyéhez és társalog családjával, azt hiszed, hogy az emberek legszerencsétlenebbike vagy s hogy csontjaid magányosan és elfeledetten fognak maradni idegen földön; hogy ha azon nemzet kormánya és rendőrsége, melynél száműzetésedet töltöd, bántanak, két-

szeresen érzed nyomoruságodat s keserűen fogod önmagadtól kérdezni: »Miért hagyjam el a hazát, ha úgy is mindenütt üldöznek?«

Romában egészen a gondolkozásnak és tanulmánynak szenteltem magamat. E városban nem találtam érdekesebbet a rómoknál és a műalkotásoknál, melyek e romok fölött díszlenek. Kerültem minden látogatást és időmet a museumok-, templomok-, katakombákban, a múlt világában töltém. Minden nap új régiséget fedeztem föl és e fölfedezéseket történelmi törvényeimmel hoztam kapcsolatba, egyeztettem ki, mint a természettudós, ki új példányokkal gyarapítja osztályzatait. Nyugodt voltam e nagy városban, hol minden nagy fájdalomnak menhelye van, mert vigasztalásra talál benne. Vidékének pusztasága úgy talált lelkem pusztaságával!

Hányszor akartam széttépni a kötelékeket, melyek éltemet Párisához, száműzetésem központjához fűzhették, hogy egészen ide lánczoljam magamat, hogy szemléljem az emlékeket, érintkezésben álljak a művészettel és tanulmányozzam a történelmet! Igaz, hogy bölcsészeti és politikai eszméimet nem tűrhettem, nem tehettem magáévá az akkor hatalmi polcon levő kormány, de mit tehetett ellene egy szerencsétlen, kinek se hazája, se tüzhelye, se családja, se összeköttetése a római társadalommal nem volt, ki maga is el volt határozva, a feledés leplét borítani fájdalmára, ki holt, e nekropolba, mely oly szomorú, mint szíve, temetett intézmények tanulmányozására szentelte magát?

E gondolatokkal tépelődém, midőn egy tavaszi reggelen a »Minerva« szálloda ügyvezetője egészen magánkivül és lelkenedezve, anélkül, hogy köszönne, lép be szerény lakásomba s így szól hozzám :

— Miért titkolá el ön tölem nevezetes voltát?

— Nem volt semmi titkolni valóm.

— Ön híres ember.

— Én, híres? Ugyan hagyjuk el! Önnek tán kedve van gunyolódni velem?

— Én gátoltam meg a rendőrséget, hogy az ön szobájába törjön.

— A rendőrséget?

— Igen, mely önnel akart beszélni, ha én magamra nem vállalom, hogy parancsait önnel közölni fogom.

— Minő parancsait?

— A parancsot, hogy ön rögtön hagyja el Rómát.

— De miért? Nem tudja ön ennek okát?

— Ugy hiszem azért, mivel ön oly könyveket irt és tett közzé, melyek az indexbe lettek iktatva.

— Az igaz; de ha egy író sem tartózkodhatik Rómában, a kit hasonló eset ért, akkor bizony kevés korunkbeli író fogja önöket meglátogatni.

— Azt is mondják, hogy ön barátja Garibaldi-nak és Mazzininek.

— Igaz.

— Önnek nagy bátorsága van.

— Miért?

— Hogy ily előzmények után Rómába jött.

— De biztosítom önt, hogy semmiféle politikai eszme, vagy cél nem vezérlett Rómába. Ön észrevehette, hogy én se nem tettem, se nem fogadtam láto-
gotatásokat.

— De egyebet is mondanak.

— — Ugyan mit?

— Hogy halálra ítéltetett, mivel forradalmár.

— Mivel szabadelvű és demokrata vagyok.

— Önnek tudni kell, tévé hozzá titkolozó képpel, hogy meghitt viszony áll fenn a romai bibornokok és a spanyolországi Bourbonok kormánya között. Tartani lehet attól, hogy miután Spanyolországban halálra ítéltetett, a római rendőrség önre teszi kezét, önt elfogja, Civita-Vechiába kíséri, kiadja a kikötőben horgonyzó fregátnak s önt aztán kivégzik.

— Minő fogalommal bír ön a keresztény kormányról! mondtam meglepetve. E veszély bizonyára csak képzeleti.

— De a valódi és igazi veszély, melyben ön forog, az, hogy fogságba vetik, ha nem távozik Rómából az első vonattal.

— Fogságba! Hazámban ezt is önmegadással türtem volna. A gondolat, hogy enyéim között vagyok s hogy azt mint conspirator megérdemeltem, tán enyhítette volna fájdalmaimat. De itt a fogság lesujt, megtör. Hány órákor indul az első vonat?

— Tizkor.

— És most hány az óra?

— Fél tiz.

— Merre felé megy ?

— Délnek.

— Sem utra hangolva, sem készen nem vagyok.

De nem tesz semmit !

Elő hívtam utitársaimat: egy mexicói birto-
kost és két fiatal spanyolt, kik a bolognai egyetemen
tanultak és épen utazást tettek Olaszországban a
husvéti szünidő alatt; rájuk bíztam bőröndömet s
egy kis kocsiban, mely nem is robogott, hanem re-
pült, távoztam; a pályaudvarban jegyet váltottam s
meghuztam magamat egy vasuti kocsiban, egyik ke-
zemben a »Guide du Voyageur«-t, a másikban a
»Journal de Rome« czimű lapot tartva.

Először is az Appius utján mentünk végig, az-
tán Cecilia Metella sirjához érkeztünk. E nagy em-
lékek szomorú gondolatokat keltettek föl bennem.
Az, ki száműzve, halálra ítélve van azért, mivel bi-
zonyos politikai eszmék hiveül vallotta magát, nem-e
szintén rom, egygyel több a többi romok között,
nem-e új árny annyi árny között, nem-e egy halott
többi halottak között? Semmikép sem kellett volna;
hogy a nyugtalanság tárgyát képezzem egy oly rop-
pant hatalomra nézve, melynek nevét milliók emlege-
tik naponta az oltárok zsámolyánál az egész világon.
De nem csak hazámból üzettem ki, hanem e város-
ból is, hol pedig a menedékjog öröknek látszik. Négy
lábnyi földet nem vonnak meg a holttetemtől, de
megvonják azt az élő embertől. Hogy elűzzem ma-
gamtól e mélabus gondolatokat, szemeimet a lapra
vetém s abban a következő ujdonságot olvasám: »A

pápa felajánlotta Rómát a trónfosztott és száműzött hannoveri királynak, mivel Róma örökös menhelye minden szerencsétlennek.« Gunymosoly vonult végig ajkamon s szájjazem az epe keserűségével telt el. Ily szomorú gondolatok között hagytam el az örök szomorúság városát.

Minő ellentét van Róma és Nápoly vidéke között! Az egyik az egység, a másik a változatosság; az egyik magasztos, a másik szép; amaz a felség, ez a kellem. Rómában a bibliai proféták zsoltáraihoz hasonló jajveszeklési egyhangú ének, Nápolyban pedig a hajdani görög istennők karéneke hangzik föl. De ha nagy a különbség vidék és vidék között, a város és város között annál nagyobb. Bár mit mondjenak is a pápai Róma esküdt ellenségei, Rómát Nápolyhoz hasonlítva, komornak, nagyon komornak találtam. Szomorúság és csend honolt keblében. Lakói sötét öltözetet viseltek. Arczáikrá az ünnepélyes szomorúság jelei voltak vésve, mint a hogy ez egy királyi, de trónfosztott fajhoz illik. A számtalan kolostor, a szerzetesek sokasága, a város minden részén létező kápolnák, a képek, melyek az utczasarkokat díszítik, azt mutatják, hogy a római nép a theokratia igáját hordja; míg ellenben Nápolyban a folytonos zaj, a járókelők csoportjának végtelensége, az általános élénkség az utczákon, egyfelől a tánczvigalmak, másfelől a conczertek szabad ég alatt és a nagy tolongás a kávéházakban, azt mutatják, hogy egy polgári városban vagy, melyben az élet folytonos ünnephez hasonlít. Az idegen papok hajdani nagy sokasága el-

tűnt már. A Megváltó képe helyére Garibaldiét tették. Szeretni, forrón szeretni, bármi legyen is cultusának tárgya: ez Nápoly szükségézete és szeretni kiabálva, tapsolva, nagy zaj, zugó moraj között — amaz elragadtatással, mely ideges természetek sajátja s azou vakbuzgósággal, mely az éghajlat melege által meggyújtott déli szenvedélyeket rendszeren kíséri. Van valami a Vesuvból, valami izzó áradatából és kitöréseiből a nápolyiak, ez elfajult görögök mozgékony, forrongó természetében, kik mosolylyal ajkukon állnak mindig a sir szélén, a halál torkában, mivel a vulkán azon kitörései fenyegetik, melyek eltemették Herculanumot és Pompejit.

Gyakran elgondolám, midőn az északi nagy városok utczáin mentem végig s láttam nyugalmost és hallgatagságukat, hogy mivé lenne London vagy Páris lakossága, ha e városok Európa déli részén fekünnének. Mekkora zaj támadna az utczákon! Egy déli város olyan mint a forró égőv egy erdeje. Oly elevenen és erősen lüktet az élet keblében, hogy hiában keresnéd annak hasonmását, árnyékát London, vagy Páris ködében. Montmartre vagy Père-Lachaise tetőin soha sem hallottam az éj béálltával ama zajt, melyet hasonló órában a Retiro magas-lalairól hallottam. Az ember azt hinné, hogy Madrid nagyobb Párisnál. De Valencziához, vagy Sevillához hasonlítva Madrid hallgató városnak tűnik föl. Minő éjjelek vannak Sevillában! A gyermekek játszanak és kiabálnak, a fiatal emberek énekelnek és pengetik a guitart, a jobb módú családok zongora játékot hall-

gatnak illatos virágedények és zajló szökőkutak között. Minő ünnep napok vannak Valenciában, főleg nyáron! A harangok zugnak, az utczákat trombitaszó harsogja keresztül, a csörgődob és hoboa ütenyt vernek a tánczhoz, a mozsarak ágyukként dördülnek el, a levegőt röppentyük hasítják keresztül!

Mind a mellett én azt mondom, hogy Sevilla és Valencia hallgatag városok Nápoly mellett. Igaz, hogy Nápoly hat száz ezer lakossal bir, de a különbség nem a lakosság számában van. A mi déli véralkatunkat a spanyol méltóság tartja féken. Nálunk még a legdélibb lakosságban is van valami az arabok nyugalma és tartózkodásából. Sem az andalusiaiak, sem a valenciaiak nem kurjongatnak és nem hadonáznak úgy, mint a nápolyiak. Parasztjaink ünnepéyeiken és mulatságaikban méltóság teljesek, mint a spanyolok; a nápolyiak fecsegők, mint a görögök. Minő izgalmas város! Mennyivel inkább illet Róma lelki állapotomhoz magasztos nagyszerűségeivel! Palestrina Misere-réje, a siroktól övezett appiusi uton tett séták, szüntelen merengéseim a pusztá vidéken, bölcsészeti elmélkedéseim a kapasz köveken, a Colosseum romjai között s a kereszt karjai alatt!

A kik szeretik a zajt, azok menjenek Nápolyba. A járdák tele vannak butorral, raktárral, műhelyekkel és oly mélyen alvó emberekkel, hogy halottaknak lehetne tartani. Az ezernyi kintorna, hárfa és hegedű hangjaitól majd megsüketülsz, — Az utca-énekesek, kötél tánczosok és bűvészek elragadtatott ki-

váncsi néző csoportozataikkal minden lépten nyomon elállják utadat. A munkások énekelnek vagy fennhangon pörölnek. A tunyák önmagukkal beszélnek vagy pedig nagyokat kiabálnak, ha már nincs kivel beszélniök. A kocsisok vagy szekeresek oly lármát csapnak, mint ha ördögösök volnának, nagyokat csattintanak az ostorokkal minden irányban s egész por felhőket vernek föl. Az öszvéreken százával lógnak a zörgettyük és csengettyük. A kocsik nyikorognak, mintha szándékosan készítették volna így. A hírlapárosok s általában minden járókelő árus torokszakadtából kiált. Minden kereskedő raktára vagy kirakata előtt gazdag portékáinak pazarul kiállított tartalomjegyzékét nyomja markodba. A papi szerekkel kereskedő a legkevésbé sem törődve vallásoddal vagy nemzetiségeddel, nyakadba veti az olvasót, míg a csizmatisztító rá se hederítve arra, hogy lábbelid piszkos-e avagy fényes, ha kell, ha nem kell, bekeni fénymázzal. A virágáros, ki ölre fogva hordja körül a rózsát és narancsvirágot, fölvirágozza kalapodat, gomblyukaidat, de még zsebeidet is a nélkül, hogy erre tőled engedelmet kérne. Az italáros megállít a járdán, csordultig tele poharat visz ajkadhoz s megkóstoltatja veled italát. Még nem is szabadultál még jóformán a kellemetlenségektől, midőn előáll egy másik és sült hallal kínál meg, melyen csak úgy habzik az olaj, hogy edd meg rögtön úgy forrón. A kolduláshoz szokott gyermekek, habár testességük és kinézésük jóllétre mutat, térdeidhez csusznak s addig nem hagynak el,

mig egy pár garast nem adsz nekik. A halász mezt-láb, felgyurt nadrággal, fején cataloniai sapkával, nyitott kék ingével feléd közelg, elődbe tárja az osztrigát és kagylót s úgy mutatja, be ajánlgatja, mint-ha megrendelted volna nála. A cicerone hozzád csatlakozik s igyekszik kifejteni polyglott badarságainak egész ékesszólását, mely tele van történelmi és művészeti anachronísmussal és fonák-ságokkal. Ha visszautasítod és azt mondd, hogy nincs szükséged utmutatásaira, akkor ezri-vel fogja elő számlálni a helyeket, hol tárczádat vagy életedet vesztet el, mivel nem fogadtad tanácsait és nem hajoltál meg bámulatos tudománya előtt. Ne hidd, hogy kikerülheted e tolakodókat, ha bérkocsiba vetet magadat. Soha sem láttam ily vakmerő embereket, hogy úgy megrohanják a kocsikat, belé kapaszkodjanak az ajtóba, a hákra, a kocsi hátulsó részére, szóval mindenüvé, bármit tégy is, hogy magadtól távol tartsd őket. És ha észre veszik, hogy ujonnan érkezett utazó vagy, valamennyi kocsis neked vágdat, hogy kibéreld valamennyi nek kocsiját. Egy másod percz alatt azon veszed észre magadat, hogy úgy körül vagy véve bérkocsival, mintha kígyók környeznének, majd nem agyon gázolnak, a kocsisok pedig pokoli zajjal és kiabálással ajánlgatják magokat, hogy kivisznek Pausilippibe, Puzzuoloba, Castellamareba, Sorrentoba, Cumaeba, — a világ végére!

A vasárnapok valóban kábitók. Azt lehetne hinni, hogy a város valamennyi lakója kivétel nélkül

megeszélősödött. Én soha sehol sem láttam oly gyorsan járni az embereket, és sehol sem hallottam oly egetverő zsibajt, mint itt. Nem hiszem, hogy valahol ehez hasonló zajra lehessen találni. Aránylag Európának egy városában sincs annyi kocsi, mint Nápolyban. Rendesen fényes fogatok visznek a környező szép halmok aljáig és Pausilippin át Chiajóba tartanak. Lehetetlen ennél fürgébb és fényesebb sort, vonatot képzelni. A nápolyi aristokratia fogataihoz csatlakoznak a gazdag utazók járművei, kik megszokták látogatni e várost s tavasszal és télen át abban laknak.

De a mi nézni és valóban csudálni való, az a vasárnapi közönség kocsija. Hasonlít a hajdani madridi fogathoz, de még annál is könnyebb. Az eléggé elcsigázott lovak festői módra vannak felszerelve. Övek, csójtárok, virágok, háromszínű szalagok, csengetyűk, számtalan zörgettyű, gyapju sötelyem szövettel szegélyezett hámok és nagy fátyolkendők diszítik a lovakat. A járművek elő részén, belsejében, hátul, a lónak hátán, a felhérczen, mindenütt felkapaszkodott, háttal egymásnak támaszkodószámra husznál több ember oly állásban látható, melyben lehetetlen megtartani az egyensúlyt; — kiáltanak, orditoznak s ugrálnak, mintha táncolni akarnának. Látva egy ily kocsi sort oly gyorsan elrohogni, hogy azt hinnéd, darabokra törik össze, és halva a tomboló zsibajt, mely azt kíséri, érzed, hogy fejed szédül, füleid siketek s úgy forog veled a világ, mintha keringőt jártál volna.

Ovakodj az élvezettől, hogy e kocsik valamelyikébe ülj. Ha egyedül magad számára béreلسz ki kocsit, azok, kik sietnek egyik helyről a másikra, a kik el vannak fáradva, azok, a kik másnak költségén akarnak szekerezni, mintha a kocsi közös birtok volna, mind-mind meg rohanják azt, teljes joggal hatalmukba kerítik, aztán tornászati figurákat csinálnak s úgy kísérnek, bántani nem bántanak, sőt elhalmoznak udvariasságokkal, de el vannak határozva, hogy bajtársaid legyenek, mintha évek óta ismernének.

A Vezuv megmászása igen félelmes ez emberek miatt. Ha nincs utitársad, biztos lehetsz gunyolódásaik, ingerkedéseik és bántalmaik felől. Soha sem fogom elfeledni a szegény angolt, kit épen ily helyzetben találtam a kráteren. Valóságos Ecce Homo volt. Ha pedig kalauzokat veszel magad mellé, valóságos bábbá változol kezeik között. Egy lovat adnak alád, melyet se meg nem indithatsz, se meg nem állithatsz tetszésed szerint. Egy bizonyos helyre érkezve, négy vagy öt ember ragad meg. Az egyik kötelet fűz derekadra, a másik meg fogja a jobb, a harmadik a bal karodat, látszólag azért, hogy elősegítsenek utadon, de tulajdonképen nem tesznek egyebet, mint hogy megbénítanak, aztán a tetőre érve, miután egy kevés pihenőt tartottál és lefestéd magadnak a halálos veszélyeket, melyekben, mint Plinius forogtál, a kráter széléről szédületes gyorsasággal egy hamuval ellepett lejtőn zúdítanak lefelé, mint a lelket, melyet az ördög a pokol legmélyebb fenekére taszít.

Megjegyzendő, hogy az alkotmányos kormányzat beálltával, a modern eszmék és szokások terjedésével a hagyományos l a z z a r o n i k, kik azelőtt csaknem meztelenül tengették élteket a napon s a homok parton részint halászatból, de nagyobb részben koldulásból, eltűntek. Azon állítást, hogy a nápolyi nép nem szereti a munkát, alaptalannak találtam. A nép kiabál, hadonáz, énekel, zajong, de dolgozik és pedig hévvel dolgozik. Van aztán e roppant világosság közepett, e bájos természet befolyása alatt, polgártársaik részvéte által támogatva, mintha a görög Parthenope természetes fiai volnának, vannak mondom, ki nem képezett költők nagy számmal, kik csak úgy rögtönzik az önkényt jövő költeményeket, melyek hasonlítanak a vadon virányához és van igen sok szónok, kik utánozhatlan ékes szólással beszélnek az érzelem — és szenvedélyről.

Az erők kimerithetlenek ez örök tavaszban, az érzékiség mindig érintetlen e mozgalmas életelevenítségben. A nápolyiak mértékletesek, mint a hajdani görögök. Egy maroknyi füge, néhány czikk dinnye, uborka, alma, paprika és csiga képezi eledeleket. Nem tudom mennyire alapos egy angol író állítása, ki sokat panaszkodik a fölött, hogy a burgonya nagyban csökkentette a déli népek értelmességét az által, hogy lymphatikusokká tette. Emlékszem, hogy családomban egy öreg vászoncseléd, ki kilenczven éves korában halt meg, soha sem akart burgonyát enni. Angolunk bizonyára megjutalmazta volna, mert azt mondja, hogy e keményítő lisztfajta

táplálék nem olyan mint a borsó vagy a bab, melyek phosphort tartalmaznak s így alkalmasak az agyrendszer fejlesztésére is, melyeknek használatát ugy el kellene terjeszteni, mint Pythagoras korában, ki a babot csaknem mint vallási tápszert ajánlotta. Mondhatom, hogy a nápolyi nép igen józan és mértékletes, nem adja magát soha a bor vagy szeszes italok ivására. Ha egyszer megszűnnék létezni Nápolyban hó és friss víz, ebből még forradalom is támadhatna. Ebben őseikre, a hajdani görögökre emlékeztetnek. Egyik legszebb pindari óda felséges lyrai bevezetést tartalmaz a vizről.

A miben még a nápolyi a göröghöz hasonlít, az a szabad ég alatt, szabad levegőben való élet. Nincs ugy összeforrv a gyöngy-házával, a lélek a testtel, a művészi eszme az alakkal, mint a nápolyi városával. Alig is vándorol ki. Hogy élhessen, szüksége van az öbölre, a kikötőkre, a mosolygó égre, a tenger vizeinek zenéjére, sőt még a Vezuv fenyegetéseire is. Azon napon, melyben a tűzhányó hegy kiégne, mint a római köztársaság korában, Nápoly azt hinné, hogy lételeből hiányzik valami: vagy a süketítő zugás füleiben, vagy szakadatlan kitörés szemei előtt, vagy a fehérülő füstfelhő a légben, vagy pedig az óriási fáklya visszfénye a víz sima tükreben. Így ölelkezik az ember a természettel s így egyesül az ölelekések által. Nagy nyomor és sok szegény van Nápolyban, de mégis mekkora a különbség közte és például London között! A londoni szegény kopott, foltos, piszkos ruhát visel, melyet a magas osztálybeli a szemétdombra vetett; a

nápolyi szegény alig bir öltözettel, de alig is van szüksége öltözetre, miután a langyos levegő védi s az éltető nap melege megedzette testét. A londoni szegénynek szüksége van szeszesitalokra, bő mennyiségű husra s kőszénre, hogy fűthesse lakását. A nápolyi szegény a mezők gyümölcseiből, a tenger halaiból, vagyis oly tápszerekből él, melyekhez könnyű szerrel jut. Egyiknek alkalma van nézni a város nagyszerű látványosságait, az arisztokraták klubbját, színházat, a nemesség tánczvigalmát, a szakadatlan fényűzést, mely sok pénzbe kerül; a másikat senki sem tilthatja el az ünnepi látványtól, mely kiválólag hazájának sajátja: mint az Apenninek, a Vesuv folytonos kitörése, a vulkanikus halmok láncza, mely fekete gyémánt ékszer gyanánt övezi Nápolyt, a virágos, lombdus tenyészet, az ég színű tenger, a csillagoktól ragyogó ég, a hullámok zenéje a parton s a szigetek, melyek az isteni Földközi tenger ragyogó zománcza és szín árnyalatai közül tűnnek elő.

Londonban és Nápolyban más-más dolgokat vettem észre. Nincs nép, melynél a szabadság oly mély gyökeret vert volna, mint az angol nép és nincs nép, melynél a társadalmi osztályok oly különfélék és egymástól oly mély ürek által lennének elkülönítve, mint épen ez. Midőn látod, mily ünnepélyesen, mily fejedelmi tartással és méltósággal foglal helyet a társaskocsi conductora a hátulsó bakon, az első lordot véled látni, mint ül a gyapjuzsákon s mint elnököl azon felső házban, melynek párja nem volt más a földön, mint csak a hajdani római senatus.

Es mind a mellett, hogy az élettan és a természet nem alkotott semmi különbséget az arisztokraták és plebejusok között, a törvények mégis mennyi válaszfalat emelnek! A nápolyi plebejus a szó teljes értelmében plebejus származására, természetére és szokásaira nézve. Valahányszor kell, mindig szembe állítja akaratát és véleményét az arisztokratákkal, kikkel egy párhuzamba állítja őt a könnyedség, fesztelenség, kellem s azon természetes érzetből fakadó személyes méltóság vegyüléke, mely szerint ez áldott természet, éghajlat ölen minden férfi eléggé férfi önmagának bármi keveset dolgozzék is.

Ismersz-e modern népet, mely egymaga tartson fenn színházat? A népek ama szépészeti érzéke, mely saját kezdeményezéséből színházat alkotott s abba eszméit és érzelmeit lehelte a tizenötödik és tizenhatodik században, nem létezik többé Európában. A spanyol színház, valamint a görög színház is, egy két kerekű taligán született, mely vásárról vásárra, ünnepről ünnepre járt, melyet követett a nép; született ama két kerekű taligán, mely oly szent, mint Thespisé, mely fölött a nép szelleme lebegett. Lassanként, miután meghalt Lope de Véga és kialudtak Calderon és Shakespeare lángeszének természetfölötti szellemszikrái, a színház megszűnt auto-vallásos, a dráma pedig megszűnt népies lenni és lett akadémiai törvények szövvénye: az irodalmi arisztokratiák szája ize szerinti eledel. A classicus és romanticus iskola hivei között lefolyt tusáig, melyben az utóbbiak azt színlelték, mintha a nép szellemét kép-

viselnék, azon szellem, mely a homeri költeményeket s a regényírókat szülte, se a népre nem hatott, se a tárczák, szemlék, karosszékek és színpalak keretén túl nem terjedt. De Nápolynak megvan a maga színháza, melyben a nép megszokta minden időben, még a legmostohább időkben is a szokások és néha a politikának szigorú, csipős bírálatát. Igaz, hogy e színház nem bír semmi irodalmi jelleggel, miután szindarabjai helyi tájszólással vannak írva s az előadások is e nyelvezen folynak. A román nyelvek is csak a latin nyelvnek voltak tájszólásai, de egy hat százados munka, mely szerencsés betetőzést nyert első rangú tehetségek által, irodalmi szint és zamatot kölcsönzött nekik; klasszikus nyelvekké alakította át, habár nem bírnak is a latin nyelv teljes tökélyével. A szegény nápolyi tájnyelv soha sem fog ennyire vergődni. Színi deszkáin a hős, a fő személy mindig csak a szegény Polichinolle, a római Pasquin unokaöcse leendő. De szerénysége — s igénytelenségében is tanusítani, feltüntetni fogja mindig azon népnek, mely fentartja, irodalom-szeretetét, drámai életét és cselekvényét, tanusítani fogja előszeretetét a csipős, gyakran valóban aristophanesi célzások iránt. Midőn én előadásain jelen voltam, keserűen bírálgatták azon hazafiakat, kik Rómában együtt kávéznak, de mit sem tesznek Rómáért és Olaszországért sem a választó testületekben, sem pedig a csatatérekben. A politikán kívül, mely csak célzásokban szerepel, a szindarab a nép erkölcsseire, szokásaira és ezeknek a szenvedélyek

szenvedélyével : a szerelemmel való viszonyára, összeköttetésére van fektetve. Érdekes volt látni, mint nézi e nép lázasan s magánkívül saját képének visszfényét a szinpadon !

Itt is, mint a San-Carlo színházban, mely egyike a világ legnagyobb és legszebb színházainak szembe tűnt nekem a nagy érdeklődés, melylyel a nép az előadás iránt viseltetik. Ideges véralkata minden pillanatban majd a tetszés, majd a roszalás zajos nyilvánításaiban tört ki. A közönség itt színész, valósággal színész. Szava, hangja, zugása kíséri a színészeket, mint a hogy a Pireus hullámai kísérték a görög tragédia karait. A színészt, kit előbb zajosan megtapsolt, két dallal vagy verssel alább kiméletlenül és valóságos ingerültséggel kifütyöli. A színésznő, lenézettnek, mellőzöttnek tekintené magát, ha füleit nem siketitnék tapsviharak s ha virágözön nem fenyegetné elnyeléssel. A nép kíváncsisága az egész előadás alatt élénk és feszült. Soha sem közönyös: vagy szeret, vagy gyűlöl. Ez mutatja, hogy mélyen érez. És mert mélyen érez, énekel és énekel oly szépen a színészekkel együtt. Ne csodálkozz, ha Bellini regedalai, Cimarosa nyitányai, Paesiello dallamai szivedig hatnak ; van ezen hanglejtésekben valami a görög dal viszhangjából, melyet a tengerész Capra szigetén, Sorrento hegyfokán s a Vesuv lábánál hangoztat, mint a hogy Schubert és Mozart zene-műveiben föléled az andalusiai dal s az andalusiai dalban a magasztos arab ének, melynek zenekisérését a pusztai szél képezi.

Mindazáltal visszatetszést keltett bennem némely dolog, mit e városban tapasztalék, melyet a görögök Sirenaenek neveztek, mint: a tulságosan zajos élénkség a társalgásban, tulság a taglejtésekben, tulságos forgás tánczvigalmaiban, a legkevésbé öszhangzó hangszerekkel való tulságos zenekiséret a dalok — és tánczdarabokban. És gyakran kifárasztva ezektől, fölmentem a Karthausi szerzetesek zárdájába, hogy szemeimet az égen és a Földközi tengeren legeltessem és elmélkedjem a fölött, mennyire tűnnek és enyésznek el a különböző fajok és népek a végtelenség megmérhetlenségében.

P a r t h e n o p e.

Reánk spanyolokra, főleg a déli spanyolokra nézve, nem képez egy déli város oly nagy ujságot, mint a francziákra és főleg az északi németekre nézve. Vannak városaink, melyek az ég tisztasága, a fényár bősége, a környék és vidékek szépsége, a lakosok természete, a nők szépsége, az emlékek műveszi becse s a levegő balzsamos illatárjára nézve vetélkednek a legszebb olasz városokkal. Ki tudná feledni Valenciát, mely arab és góth tornyaival terül el partján azon folyónak, mely vidékét termékenységgel árasztja el? Ki tudná feledni a várost, melynek gazdag környékén az eperfa a gránát almafa ágaival ölelkezik, melynek égre emelkedő pálmafáit a tengeri szellő ringatja könnyeden s végtelen sorokat képező narancsfáinak aranyos gyümölcse a sze-

met, fehér virága pedig a szaglási érzéket gyönyörködteti és táplálja? Ki ne csodálná a keleties Cordovát mecsetjével, mely unicumot képez Európában, melyben az arab költészet viszhangjai csendülnek meg — ott a Sierra-Morena lábánál, melyet rózsaligetek árnyalnak? Nincs a világon több Sevilla, csak egy. Látni kell azt áprilban, midőn a tavasz ünnepi diszbe öltözteti termékeny talaját, mint terül el a virány végtelen Oczeánjában, látni kell tornyait, ivoszlopait, ivezetes ablakait, keresztiveit és szikla csipkézeteit a ragyogó ég alatt s a keleti dalok viszhangjai és a narancsvirágok illatától terhes légkörben. Cadixot nem lehet eléggé nézni és bámulni: zöld áltányos fehér épületeit, ablak-nyílásait, melyekben mindenféle színű függönyök hullámszanak. Az épületek némelyikének erkélyeit szeszélyes tornyocskák s virágos vásák ékitik, míg mások a sziklákra vannak építve, melyeken a hullámok habot verő zuhatagokká törődnek össze; azok a hajók hosszú sorára nyitnak kilátást, melyek gőzeikkel töltik be a léget s vitorláikat és festői lobogóikat a szélben lengetik: ezekről látni egy felől az öblöt fehér házacskaival, a felhőkben elvesző távoli hegységeket, melyek a nap szaka s az ég fénye szerint viola és rózsaszínekben váltakoznak, másfelől a kéklő tengert, mely visszatükrözi tiszta vizeiben a szárazföld minden színárnyalatát s viharai, hullámszélei, szellői és árijai által dicsőenket zeng a végtelenségben.

A mi engem illet, mondhatom, hogy Olaszország legszebb városai elragadóan szép Granadánkat

juttaták eszembe; azokat látva, fölmerült emlékemben Sierra kristály ormaival, a kiégett vulkánok láva guláikkal, a virányos, lombos fáktól ellepett nagy lapály, melyet Loja távoli kéklő hegyei öveznek, a Darro és Genil, melyek mandula- és mogyoró fa erdők és óriási kaktusok között kigyóznak el: középen az Alhambra, a fény és a századok által megaranyozott tornyaival, a ligetekkel és kertekkel beültetett fensikon, melynek lábánál Granada elterül, a keleties minaretek és vöröses tornyok.

Van nekünk borostyánunk, hogy költőinket megkoszoruzzuk, vannak myrthus ligeteink, melyek méltók lennének, hogy a régi istenek lakják, pálmaerdeink, melyekben Ázsia szelleme látszik bolyongani, arany homoku, kék vizü folyóink; vannak hegyfokaink, melyeket a leáldozó nap biborszínbe öltöztet mint Görögország virágait, fügeink, melyek oly édesek, mint Athén fügei, szőlő fürtjeink, melyek oly czukorédesek, mint a korinthiak; forró nyári napjaink, melyek tartama alatt nem hallani egyebet a szökcsék kardalánál, csendes és világos éjszakáink mint a kelet éjszakái, esti dalaink, melyek a halhatatlan arab dalokra emlékeztetnek, melyekben forró szerelem és szivre ható mélabus érzet vegyült össze.

De Nápoly vidéke mind a mellett is szép, csodálatos. Ismerhetsz a földön valami vadregényesebbet, szakadásosabb sziklákat, vagy valami magasztosabbat, de nem fogsz látni ennél sehol semmi klasszikusabbat, méltóbbat a hajdani pásztori dalra és alkalmasabbat a lélek nyugalmára s az elmélke-

désre. Valamint a szobrászat kiválólag pogány művészet, mely az eszmét és alakot szerencsésen egyesíti, úgy Campania is a pásztori énekek, georgikonok földje, az ideális pásztori föld, melyen a hegyek viszhangozzák Virgil verseit s az állatok és növények úgy átalakulnak gondolatban, mint az Ovid által megénekelt metamorphosisokban.

Én istenem, mily gazdagsága a színeknek, árnyalatok- és hangoknak! Minő fokozatok a tenger-
öböl világos azurjától a Vezuv sötét viola és amethist színeig! Mily felséges ellentétet képez a havasok által megszakitott keleti hegyláncz, melyek gyémántokként ragyognak a töröklék és smaragdok között — a nyugati hegyek, Misene foka s a Nisida sziget környéke rózsaszínével naplementekor, melyeket esziszt jaspis hegyfokoknak lehetne tartani. Nézd e tiszta látkört, melyben a vulkán által képezett fehér füstoszlopok elenyésznek, a láthatár változásai iránt annyira érzékeny tengert, hogy ezt a láthatár tükrének lehetne nevezni, nézd e talajt, mely, ha a buja természet engedi, a szurokhoz hasonló fekete és fénylő látványt bocsát ki magából és láttat! Sehol sem láttam annyiszorosan megtörödni a fényt, mint itt; azt lehetne mondani, hogy e föld óriási prismája a különböző színeknek. Melyik táj mutathat föl meredekebb s tömörebb falat képező hegyeket, rengetegebb erdőket jobban mivelt kertek mellett, népesebb városokat elhagyatottabb romok mellett: hol van a táj, mely inkább ki volna téve a halálnak, a kráter, az égő kén, a gyakori földrázkódások és iszonyu kitörések által?

És hol van tarkább, elevenebb élet, mely nagyobb mérvben nyilatkozzék a dalban, tánczban, játékokban és mulatságokban, mely jobban egyesítse a polgárosultság finomságát a pásztori gyönyörökkel, a hajdani emlékeket a modern feledés tétlenségével? — És hol van nagyobb tűzoszlop, melyet a vulkán óriási fáklyaként lobogtat szemben a hó-gyémánttal koronázott bércezetőkkel?

Itt láttam Virgil bükk- és cserfáit, a kecskéket, mint legelik le éles fogaikkal a cserjét, a gazdag gyapjas, tejjel telt tögyü juhokat körülvéve és kísérve szökdicseő kis bárányaik által, a halmok oldalán a szederbokrokat, melyeknek gyümölcseivel a pásztorok megkenték szemöldökeiket, így készülve el pásztori dalaikra, a patak partján a nádat, melyből Pán isten zengzetes pásztorsipjait készíté, a lugasok folyondárait, melyekre a gerle turbékolni szállt, a dombokon démutkát és levendulát, az üreg bejáratán s a közeli tölgy odvában a mézlépet körül döngicsélve a méhek által; az üreg bensejében Silént, Bachus kísérőjét, az élettől és bortól részegülten halántékai körül virág koszorúval, kezében korsóval, a patakokban a fehér najádát koszorút fonní; a fiatal pásztort kunyhójában s a domboldalon mint fűzi csokorra a pipacsot, nárczist, a lilíomot s a jerikói lonczot, hogy kedvesének adja a széles láthatáru tengeren, melyet felfodrozott a szelölő s melynek habjain a fény ringva játszik, a hajdani sirént, mely a hullámok között szerelmet rebeg

s csábitóan szép dallammal éneklő örökösen a természet halhatatlan hős költeményét.

E pásztori életképek mellett mily borzalmas tragédiákat tár a szem elébe e zaklatott föld! A régiek igen találóan nevezték el sirénnek, mely vonz és öl. A kitörések gyakran egész vidékeket és városokat rombolnak szét, hamvasztanak és temetnek el. A földindulás irtoztató robajjal rázkodtatja meg e vidéket. Az épületek úgy mozognak, tánczolnak, mint a hajó a vihar csapkodásaira; fojtó gőzoszlopok, hamuözn, egész zápora a felrobbant ásványdaraboknak és láva-orkánok lepik el a tájat. A tenger forr, az ég baljóslatu tüzfénytől sugárzik, mintha a felhők sütő kemenczékké változtak volna. A vulkán cyklopi kovácsműhelyként szuszog, melyben mint viharok legioja sziporkáznak, zugnak és robbannak a kitörések. Mindenütt égő láva rétegek, fekete hamu-oczeán, forgatagok, lődarabok, folyékony állapotban levő sziklák, kéntartalmu kigőzölgések, szén savas párák villanó, dörgő szürkés felhők, melyeken félelmes fény vonul keresztül s melyek apró kis meteorkövekkel terhesek; a földön szerteszét salak darabok, morzsák és forró vízforrások. Így van itt összevegyülve a pokol a menyországgal, mint a fájdalom az örömmel a lélekben s mint a tévedés az igazsággal az észben: hü képmása ez lételünk tragédiáinak s lényünk ellentéteinek.

A meggyuladt hegység órási műhely, melyből egyenlő erővel özönlik ki az élet és halál, miután a természet azon erők öszlete, melyek alkotnak, rom-

bolnak és ujjáteremtenek. Pompéjinek és Stabiának meghült százados lávákban megkérgesedett hajdani lakója panaszkodhatik a felforgatások ellen, ép úgy, mint Resina és Torre del Greco földésze, midőn látja, hogy egy gyászos éjjelen a világon annyira hires Lacrymától duzzadó szőlőjét lángoló homokos anyag temette el; de a természettudós és vegyész e gazdag kitörésekben sziksót, hamuszirt és különféle tengeri sókat fedez föl, melyek azt mutatják, hogy a Vesuv összeköttetésben áll a Földközi tengerrel; továbbá az ékkövek és vadvirágok minden színével ékeskedő vasas halvány telepeket; halvsav és kénsav forrásokat, a sötét salakok felszínén légfelköneg tartalmu részeket és kénvirágot, gyógyerejű hévviz forrásokat s végre folytonos légeny és szénsavas kipárolgásokat, melyek oly vészthozók az életre s oly becsesek a tudományra nézve.

Lehetetlen fogalmat alkotni a kiáltó ellentét-ről, mely a mosolygó fenségű táj s a zord vulkán tekintete közt létezik. Midőn e ligetekben és partokon barangolunk, midőn elsétálunk a dombról a völgybe, a völgyből az erdőbe, az erdőből, melyeket az olaj- és citromfák alkotnak, az égszinü tengerig, melyen a szél dagasztotta vitorlák fehér madarak sergeihez hasonlítanak, valóban látni és hallani véljük Virgil pásztoraikat és Theokrit tengerészeit, mint éneklik ezek az árboczok és halász hálók között, azok a juhaklokban és a mezőkön azon dalokat, melyeket a zephyrek és tengeri szellők ismételnék; de midőn aztán a vulkán felé fordulunk s látjuk, mint szórja a

fényt, mint hányja a tüzet, midőn halljuk zugni, nyögni és dörögni, azt hinnők, hogy gerinczein a füstfelhők között azon legiok tolonganak, melyek azokat hajdan taposták: az örökös áldozat, az örökös páriák, azon Spartacus legioi, kinek véres, gyászos árnya ráborul a vidék költői szépségeire, mint a hogy a rabszolgaság gyalázata borítja az ő világ minden szépségét és összhangzatát.

Mily fejlett műveltség az életben és mily kezdetleges eredetiség a természetben! Itt a pelasg műveltségtől a keresztényig négy vagy öt civilisatio van egymásra halmozva; a vulkanikus föld zugásaival, kitöréseivel és kigőzölgéseivel még azon kor-szakhoz látszik tartozni, melyben a föld izzó anyag s tele volt pusztító hőséggel és dörgő villanyossággal. Ama barlongokban képzelém magamat, melyekben az ős vagy anya eszmék, mint Göthe nevezi, fonják az élet szálait, hol a mesebeli óriások colossalis ülő vasakon kovácsolják a föld rendithetlen granit alapjait. Itt minden a pogányságra emlékeztet örökösen. Hiában hullott tizenöt szá adon keresztül a szentelt víz a mezőkre, még sem keresztelte meg. Az istenek nem akarnak innen távozni. Hiában mondá Cumae öreg sibyllája a jövőbe nézéstől fáradt szemeivel s a fájdalom miatt széttépett tunikájával a magas hegyfokról, hová vissza vonult, hogy m e g a k a r o k h a l n i; a sirenek is hiában gyültek össze Miséne hegyfokánál, hogy megsirassák Pan isten halálát. Még mindig itt van valamennyi istenség: a kalászszal koszoruzott Ce-

res, a venyigével övezett Bacchus, Minerva az ő olajágaival, Silén cyprusra támaszkodva, Neptun szigonyával hablován és Vulcán, ki az örökös kovács műhelyek sötét mélyén teszi izzóvá a vasat.

Az istenek nem távoztak el innen, nem. Itt vannak, a földön, a hegyfokok szoborszerű csucsain, a halmok oszlopsorai között, a hegyoldalak domborművein s a ragyogó fényben, mely mindent aranyos lepelbe öltöztet, hogy megünnepelje a szellem és a természet örökös egybekelését, egybeolvadását, mint a hajdani pogányságban.

El szép és kellemes táj szüntelen vonzza magához minden nemzet fiait; ez azon föld, melyen az emberek örökösen érintkeznek egymással. Maradjanak a zord hegyi lakók eltakarva áthatlan erdők által bérceik szorosai között, barlangjaik ölén, vagy csak a sasok által megközelíthető hegyormokon; büszkélkedjenek függetlenségi harcaikkal, ragaszkodjanak tisztelettel a régi törvényekhez, hajdani szokásokhoz, — ám tegyék ezt; de itt, a zengő habok mellett, hol a nap világossága özönét bocsátja a tavakra és folyókra, hol minden csepp egy csillagnak látszik; hol a hold sugaraihoz hasonló fehérés habzajlás csendes éjszakákon oly ezüstös vonalakat ír le mint a téjut az ég boltozatán; hol a partok úgy csábitnak, mint a tiszta szűz hókeble; hol minden fa illatárt lehel ki magából s a lég minden lebbenése szerelmi sohajt rebeg; a füven, a mező virági s a homokpart kagylói között, a myrtus, olajfa s a dagadó vitorla árnyában, a templomok istenei, a nemzetek főkormányosai, a

népek hódítói gyönyör és örömtől ittason fognak élni bár egy pillanatig e bájos és gyönyörű természet karjai között.

Igy van ez mi nálunk is. A cantabriai százszor látta megtörni a rómaiak berontását ércz paizsán; az asturiai a nélkül, hogy Brutus vagy Cato műveltségével birna, a nélkül, hogy számot tartana arra, miszerint Plutarch vagy Lucanus dicsőíteni fogja hőstetteit, elébe teszi a halált a szolgaságnak; a navarrai hegyeinek magaslatáról daczol a hódításokkal és porba sujtja nagy Károly katonáit; a bászk annyi forradalom és év század lezajlása után megtartja a patriarchalis jellegű törvényeket és szokásokat és hozzá egy oly nyelvet, melyet kezdetlegesnek lehetne mondani: míg felséges és mosolygó déli partjainkon megfordul minden nemzet és tárva vannak minden hajó számára. Partjaink kék hullámai, ezüst habjai és aranyos homokja; olajfákkal, myrtussal és borostyánnal benőtt festői halmai, melyek a ragyogó, leirhatlan fényözön árjában ércszinű csillagokként usznak, a virágok illatától beözönlött partjaink minden táj lakóit, minden kikötő hajóit látják és fogadják.

Az iberiai és olasz félszigetek történelmében az északi lakosok megvetik alapját a nemzetiségnek, a déli lakosok pedig műveltséget kölcsönöznek neki. Az éjszaki hegységek történelmi, s hogy úgy mondjam, conservatív tájakat képeznek; a déli vidékek pedig közlekedési és humanitarius tájakként szerepelnek.

Azok megadják a népnek specialis jellemét,

ezek összeköttetésbe hozzák a benszült népet a föld többi népeivel. Az allobrog erős, bátor és szilaj marad Olaszország északi részén, hogy megvalósítsa tizenöt század törekvését: az olasz függetlenséget és egységet, mint a hogy Cavadonga és San Juan de la Pena hegyi lakója a folyó rohamos gyorsaságával ront le a kopár Sobrarberől a völgybe, hogy megvesse az iberiai nemzetiség alapját. És valamint a görögök, phönicziaiak, carthagoiak, a rómaiak és arabok Rósan, Sagunt, Dénia, Tarragona, Calpe, Algesiras és Cadix felől nyomultak Spanyolországba, épen úgy Olaszországnak is déli partjain törtek be a hódítók, kezdve azoktól, kik Nagy-Görögországot alapították meg Messina és Tarent vidékein, le azokig, kik a spanyol monarchiának vetették meg alapjait az Aetna és Vezuv ingatag meredélyein.

Innen van az, hogy Nápolyban minden a mi modern életre mutat, clyannyira Spanyolországra emlékeztet, hogy azt hisszük, Barcellonában, Valenciában vagy Madridban vagyunk, midőn látjuk az ablak redőnyöket, erkélyeket, az ezernyi színre festett házakat és V. Alfonz és III. Károly korabeli modorban épített emlékeket; míg ellenben az antik élet sokkal inkább emlékeztet a Görögország szava által civilizált Olaszországra, mint a Róma sergei által civilizált Olaszországra. Itt az ember lelke s az őt környező mindenség között amaz örökös összhang uralkodik mindig, mely a hellen élet fenségének valódi titka, melynek még nem volt párja a történelemben. Azt hisszük, hogy az Euri-

Apollón által megénekelt, a muzsák karai és Apolló dallamaival telt aetherben mozgunk; hogy a szigetek márvány homloka, mint hajdan Cythera, a hullámok fehér habjából kikelt istennő csókját viseli magán, hogy a tengerpartok, melyek úgy tűnnek föl, mintha czirkalommal lennének kimérve, s a begyek, melyek összehangzó arányban vannak mindazzal, a mi őket környezi. Euklides mértanának és Pythagoras rythmusának nyomait viselik magukon; hogy a Földközi tenger nemcsak azért nyugszik le és csendesül el, hogy a ragyogó ég minden színárnyalatát visszatükrözze, hanem azért is, hogy enyelegjen a nymphákkal, sirénekkel és istenségekkel, melyek ombolylyal, gyönggyel és kláristal vannak koszoruzva, miket minden lépten nyomon, a napsugarak színjátszásaiban, a jáspis nemű homokban s a tengeri barlangok belsejében látni, hogy úgy állunk itt e földön, ez ég alatt, mint egy ántik isten az ő oltárán és templomának födele alatt; hogy a természet tiszta és átlátszó, mint a hajdani lelkiismeret, mint ama hellen nyelv, mely legkiválóbb, legszabatosabb, leggazdagabb és legzengzetesebb az emberi nyelvek között; hogy itt minden általános életelelenségre, kardalokra, tánczra, delphyi versenyre, pythiai játékokra, áthlétai és tornászati gyakorlatokra, szóval a görög életre hív, mely fenséges, mint annak szelleme, melyet a mértan és zene kormányoz, mely arra van hivatva, hogy minden testből tökéletes szobrot, minden lélekből átlátszó eget alkosson, — azon életre, mely tökéletes és örök békében van a termé-

szettel, mely önmagát vési, csiszolja, faragja és festi, hogy alávesse magát az ember szellemének, eszméjének és erejének.

Én nem láttam ugyan, de hallottam magasztalni a tropikus szépségeket. Volt egy barátom, ki fáradhatlan utazó lévén, sokat beszélt nekem Cuba-Haiti- és Braziliáról, főleg pedig Java szigetéről, a vulkánok e hazájáról. Mindez igen szép, borzasztóan szép kell, hogy legyen. A mi fáink csak egyszerű kis galyaknak tűnhetnek föl az óriási fák mellett, melyek tetői az egek végtelenségében tűnnek el; folyóink csak patakok India és Peru folyói mellett, virányunk párhuzamba téve ez életnedvtől és illattól tuláradó viránnal, csenevésznek és nyomorultnak kell hogy lássék. Olvasva az utazók leírásait, sokszor merült fel képzeletemben Java szigete granit alapjaival, bazalt hegységeivel, vulkán csoportjaival, csillag burányokkal, polypokkal, rengeteg, kiirthatlan erdőkkel borított földjével, melyek elzárják az utat és forró folyamaival, melyek a tűzhegyekről a végtelen oczeánba rohannak. Nem mulik el itt egy nap, hogy viharok nedühöngnének, a villámok mind meg annyi tűzvészek, a menydörgések az ég rázkódásai: az éjjeleket nem csak a csillagok világítják meg, hanem az égi tájak minden irányában a léget átszeldelő ragyogó tüzes meteorok is; a gyümölcsessel terhelt kókusz fa, a sutogó pálmák oldala mellett nyulik ég felé: a platánok, ez óriási fák lábánál, melyek törzsén át tiszta ámbra csörgedez, a bambusz sarjadjik; e buja tenyészet lombjai

és galyai örökös sötétséget alkotnak, melyben zöld szemű fekete tigrisek járnak s roppant szárnyu óriási denevérek repdesnek; a mező dohány, théa, kávé s minden nemű fűszer ültetvényekkel van tele, melyek illata elandalit; a lég kábitó párákkal terhes. E föld szép és ragyogó lehet, de e szépségével megsemmisíti az embert. Mennyire különbözik mind ez ama fenséges tengertől, melynek hullámai vésni-faragni látszanak a szigeteket, ama szép partoktól, melyek bizalmasan nyílnak meg a szelek — és vizeknek, ama karcsu oszlopokhoz hasonló szilfáktól, melyeket a venyige fogódzóival átkarol, a Földközi tenger ama festői virányától, melynek alkatrészei jázmin, galambóc, myrtus, — a mély völgyben olaj-, gránátalma-, füge- és citromfa és szőlőtőke, — a patak partján borostyán, a hegyeken zsálya, démutka, rozmarin és szekfü képezi, melyek gyógyerővel és ilattal terhesek; a virágokon a pille s a szorgalmas méh, a levegőben pedig, melyet télen a nap, nyáron a tengeri szellő mérsével, kedvelt madaraink hangversenye. Az ember nem mindig szeretni fogja e kellemes, fenséges természetet, mely élteti melegével, táplálja zamatos gyümölcseivel, felüdíti szellőivel, meggyógyítja napjával, gyönyörködteti tengerei csillamával, magas hegyei rózsá piros ormaival, tájképeivel s hegylánczainak építészetével. Ez azon természet, melyben az ember úgy él, mint a faun repkény lugasában s úgy fürdik, mint a silén a forrás vizében.

Mindnyájan érezzük, hogy a mindenségnek ki-egészítő részei vagyunk. Ismerjük a szoros kapcsolatot,

mely a természet s a lélek között létezik. Ásványok képezik csontvázunk alapját. Vas kering ereinkben, az színezi és hevíti vérünket. Az emberi testet szemlélve, látjuk legjobban annak összeköttetését és összhangzatát a növényekkel. Az összeköttetés az élet magasabb köreiben nagyobb. Minden élő lénynak van physikai, vegyészeti és élettani rokonsága az emberi testtel, mely azoknak összfoglatát, koronáját és kiegészítését képezi. Mindenütt érezzük, hogy egyek vagyunk a mindenséggel, az égboltozat végtelenségében elvesző távoli csillaggal ép úgy, mint a kis virágocskával, melyet lábainkkal taposunk. Egyek vagyunk minden lénnyel és ne ismernők el a szoros kapcsolatot, mely minket saját fajunkhoz fűz? Vagy tán könnyebb és kellemesebb érezni az egységet az ásványnyal, növénynyel és az alsóbb állatokkal, mint a többi emberekkel, kiknek homlokán a szellem sugárzik? És ha elismerjük egységünket a természet azon országánál fogva a többi emberekkel, honnan magyarázhatjuk meg a háborút és a rabszolgaságot, a megvesztegetési és uralkodási vágyat, mely annyi emberi lénynak dagasztja keblét — mások kárára és mások iránti gyűlöletből, kik pedig hozzájuk mindenben hasonlóak? És Nápoly mosolygó földje eszünkbe juttatja egy felül a gőgöt, a góg szülte zsarnokságot, másfelől a rabszolgaságot, hanyatlást, erkölcsi és anyagi nyomort. Itt látom balra az öblöt, hol Nero kegyetlenségében meggyilkolá anyját, hol Caligula örültségében a holdat hívta föl, hogy osztozzék meg vele a nyoszolyán és látom szemben a Vezuv

kupját, hol Spartacus légyottot adott a gladiátoroknak a végből, hogy saját sziveik helyett a zsarnokok szive ellen fordítsák vasukat, azt döfjék keresztül.

De mélyedjünk el a vidék és város által nyújtott nagyszerű kép szemléletébe. April utolsó napjaiban vagyunk. A fák ágait gyöngéd, zöld levelek borítják. Az ég s a tenger mosolyg. Keletre az Apenninek hótakart tetői az azurkék meny boltozatán s a lég páráiban vesznek és tűnnek el; észak keletre, a tenger part felől a Vezuv által képezett csonka gula láva, már csak nem egészen megérczesedett szikla- és jegecz oldalaival, hol a világosság viola, kékes és lila, valóban bűvös színeket játszik; a Vezuv és a Campanella fák között felséges halmokon, a tenger partján, olaj- és citromfa, tölgy- és fügefá, borostyán és myrtusligetek között a galamb fehérségű Castellamare és Sorrento terül el; e nagy amphitheatrum központján Pompeji elhagyott romjai, népes külvárosok, mint a Portici és a Torre de Greco, melyeket nagy terjedelmű birtokok és virágkertek környeznek; napnyugotra Nápoly körülveve a hajók százai s a bárkák ezrei által, diszítve a művészet s a látnivalók halmaza által, melyet Chiojának neveznek, mely tele van sétányokkal, csodás szobrokkal, márvány templomokkal, s melyet festői paloták hosszú sora határol szép kilátásu erkélyekkel; e paloták mögött nyaralók, városok, egy kis vulkánikus hegláncz, mely kellemes hullámozást tüntet föl halom tetőivel, a dombok egész sora, me-

lyek magaslatain templomok, kolostorok, kastélyok a legkülönbözőbb emlékek láthatók a végtelen ligetek között; nyugatra a Virgil sirja által koronázott pausilippii barlang; még távolabbra a költők által megénekelt, a művészek által örökösen kedvelt Míséne hegyfoka. Mind ezt oly fény árasztja el, mely az Apenninek havának s a Vezuv füstoszlopainak fantasztikus színt kölcsönöz s körül veszi a leirhatlan szépségű tenger, melyben a valóban építészeti körrajzu szigetek fürdenek, melyeket a sirenek istennője, a felséges Parthenope felügyeletével és diszítésével megbizott sireneknek vagyunk hajlandók tartani.

TARTALOM JEGYZÉK.

	<i>Lap.</i>
Castelar Emil	I
Az olvasóhoz	3
Megérkezés Rómába.	5
A nagy rom	29
A sixtini kápolna	69
A pisai temető	105
Veneze	130
A lagunakon	150
A Vatican istene	166
A Ghetto	221
A nagy város.	241
Parthenope	250